

2021

DOCTORANDORUM DIES

DEJINY A TEÓRIA UMENIA A ARCHITEKTÚRY
DEJINY FILOZOFIE
ETIKA A MORÁLNA FILOZOFIA
KLASICKÁ ARCHEOLÓGIA
SLOVENSKÉ DEJINY
SOCIÁLNA PSYCHOLÓGIA
SYSTEMATICKÁ FILOZOFIA

DOCTORANDORUM DIES 2021

TRNAVA 2021

DOCTORANDORUM DIES 2021

ZOSTAVOVATELIA: doc. PhDr. Mária Dėdov, PhD.
doc. Dr. phil. Erik Hrnčiarik
doc. PhDr. Zuzana Lopatkov, PhD.

RECENZENTI: prof. PhDr. Marta Dobrotkov, CSc.
prof. PhDr. Jaromír Feber, CSc.
prof. PhDr. Ivan Gert, PhD.
PhDr. Peter Gurn, PhD.
doc. Mgr. Ingrid Halászová, PhD.
doc. PaedDr. Vladimíra Kurincová avojov, PhD.
doc. PhDr. Zuzana Lopatkov, PhD.
prof. PhDr. Silvia Miháliková, PhD.
doc. PhDr. Marián pajdel, PhD.

VYDAVATEL: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2021

Publikácia neprešla jazykovou korektúrou. Za jazykov uroven príspevkov zodpovedajú autori.

ISBN 978-80-568-0405-6

EAN: 9788056804056

OBSAH

VLADIMÍR RÁBIK

IN PRINCIPIO QUESTIO EST... PRÍBEH SLOVENSKÝCH
DEJÍN VERSUS ICH DETERMINÁCIA AKO VEDECKEJ
DISCIPLÍNY.....6

EVA HASALOVÁ

TEORETICKÉ PRÍSTUPY VÝSKUMU MÓDY. STRUČNÉ
POZNÁMKY NAD VÝBEROM KĽÚČOVÝCH POJMOV A
PRÍSTUPOV.....12

ADRIÁN KOBETIČ

PORTRÉT DOBRÉHO SLUHU. ÚVAHA NAD IKONOGRAFIOU
SEUBU VEČNÉHO PANICTVA SV. IMRICHA.....25

MARTINA VYSKUPOVÁ

ODEV MÁRIE TERÉZIE AKO UHORSKEJ KRÁLOVNEJ V
ŠTÁTNICKÝCH PORTRÉTOCH DO ROKU 1765.....42

ANDREA BALÁŽOVÁ

KULTÚRNA GLOBALIZÁCIA ALEBO GLOBÁLNA KULTÚRA?
KULTÚRA A GLOBALIZÁCIA.....63

ADAM BIELESZ

NEMECKÁ ARMÁDA NA SLOVENSKU V ROKU 1944.....71

ALENA MACKOVÁ

PEZINSKÉ CINTORÍNY V DRUHEJ POLOVICI 18. STOROČIA.....84

DÁŠA RYŠAVÁ

INTERVENČIE ŠTÁTU DO RODINY- MOŽNOSTI STABILIZÁCIE
PÔRODNOSTI NA SLOVENSKU A V EÚ.....94

KARIN ŠTROFOVÁ

STEREOTYPY A MÝTY V SPOLOČENSKOM VEDOMÍ – POZNATKY
Z EMPIRICKÝCH VÝSKUMOV.....102

ROMAN BURIČ

HYBRID MODELS OF DUAL PROCESSES: WHERE WE ARE AND
WHERE WE ARE HEADING.....114

BARBORA KAZIČKOVÁ

TRAUMATICKÉ POŠKODENIE MOZGU A
NEUROREHABILITÁCIA.....25

In principio questio est...

Príbeh slovenských dejín versus ich determinácia ako vedeckej disciplíny

Parafráza z vulgáty sv. Hieronýma zo začiatku 5. storočia v pôvodnom znení je výrečná: „In principio erat verbum“ – na počiatku bolo slovo. Ak by sme mali niečo ako vedeckú „vulgátu“, bibliu všetkých vied, tak by tam bolo napísané „In principio erat questio“, ale keďže veda a vedecké bádanie je neustály a stále trvajúci proces, bolo by to „in principio questio est“ – teda, na začiatku je otázka !

To, čo odlišuje vedu od ostatného „nazerania na veci“, je schopnosť pýtať sa. Otázka (*questio*) je základný inštrument kritického myslenia, ktoré je základom vedeckého uvažovania. Takto postavený konštrukt uvažovania je vlastný všetkým vedeckým disciplínam, bez ohľadu na zameranie, vedný odbor, naozaj všetkým, lebo umožňuje identifikovať samotný predmet výskumu a teda predmet vednej disciplíny ako takej a ďalej ho aj inštrumentalizovať osobitými (sebe vlastnými) metodologickými postupmi, utvára jeho metodológiu. Tým sa stáva plnohodnotnou vedou. Pýtaním sa – a takýmto pýtaním, kladením otázky, otázok, je každá téma výskumu a aj keď je vedecky formulovaná a zakódovaná do špecifického odborového jazyka - terminológie, stále je to v svojej podstate otázka, teda kladením otázky sa nielen dopytujeme po podstate vedeckého problému, ale aj nastoľujeme určité tézy a potrebu vykonávať ich overovanie. Práve preto učenci stredoveku konštruovali vedecké tézy ako *Questiones*, tak ich aj nazývali a boli to najvýznamnejšie traktáty, na nich stáli *disertationes*, vedecké a dôkazmi podložené rozpravy. Aj dnes je princíp obhajoby kvalifikačných prác a osobitne tých dizertačných, postavený oponentúre, ktorá má podobu otázok a rozpravy o nich. Inštitút otázky – ak by sme ju teda v tomto zmysle inštitucionalizovali – je osobitne dôležitý v našich humanitných a spoločenských vedách, pretože tie uchopujú ako svoju výskumnú materiu človeka vo všetkých jeho antropologických prejavoch.

Príbeh slovenskej historiografie je pozoruhodný z viacerých hľadísk. Predovšetkým je príbehom o formovaní slovenskej historickej vedy, jej definícii, avšak aj o paralelne zvädzanom zápase o vlastnú existenciu a autonómiu. Apologetická črta, tak výrazne sa prejavujúca v jej tvorbe,

potom, čo v 18. storočí dostala na tie časy vedecky primerané argumentačné zázemie, sa nepretržite tiahla v jej témach až hlboko do 20. storočia. Vedomé i nevedomé relikty tohto zápasu sú zreteľné ešte aj v súčasnej historiografickej produkcii, a to tak v snahe o slovenský terminologický purizmus, ako aj v hungarizácii alebo bohemizácii národných dejín. V istom zmysle však slovenská historiografia kopírovala aj príbeh politickej emancipácie, v ktorej sa často využívala pri argumentizácii stanovísk. To ale bol (a zrejme navždy zostane) údel všetkých štandardných národných historiografií, a to aj tých najväčších, ktoré zvyčajne určujú výskumné trendy. Pri porovnaní s historiografiami okolitých štátov, ktorých historické procesy s našimi často významne konvenovali, to bol síce príbeh v mnohom odlišný, ale napokon predsa len ústiaci do úspešného sformovania jej základných postatí.

Napriek uvedenému sa o slovenskej historiografii občas konštatuje, ba nezriedka aj úmyselne zdôrazňuje, že je vo vzťahu k okolitým historiografiám pomerne mladá a utváraná za špecifických a nezriedka aj politicky podmienených požiadaviek, a teda akoby „umelo formovaná“. Iný názor s podobným posolstvom vychádzajúci zo zastaraného etatického chápania dejín zase zdôrazňuje politickú organizáciu ako základný predpoklad historicity, a tak v tomto duchu popiera nielen slovenské dejiny, ale aj slovenskú historiografiu pred rokom 1918. Takéto a podobné pohľady na slovenskú historiografickú tvorbu však nemožno akceptovať ako kompetentné, pretože je zrejme, že jej východiská sú porovnateľne starobylé, ako je tomu v prípade národných historiografií okolitých štátov, a to aj napriek pomerne nepriaznivým podmienkam a zložitej politickej determinácii našich predkov, trvajúcej od 10. storočia prakticky až do nedávnej minulosti. V niektorých aspektoch a prejavoch sú tieto východiská dokonca ešte aj o niečo staršie (dokladuje ich napríklad široká škála historických prameňov už z 9. storočia¹), čo je však v zhode s okolnosťami historického vývoja na našom území a jeho populačného zázemia ako základných predpokladov pre formovanie našej národnej historiografie. Ak totiž odhliadneme od pomerne zložitého, no definovateľného problému etnogenetickej formácie slovenského národa, ktoré z hľadiska základných

¹ RICHARD MARSINA – JÁN STEINHÜBEL – JÁN LUKAČKA – JÁN PAULINY (eds.): *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov II. Slovensko očami cudzincov*. Bratislava : Slovenské informačné centrum, 1999.

identifikačných rysov (sú nimi najmä kompaktnosť a kontinuita obývaného teritória, ustálený etnický i kultúrny pocit spolupatričnosti obyvateľstva, posilnený aj kristianizáciou realizovanou v prvej fáze už prvej tretine 9. storočia, štruktúrovaná politická organizácia, silné identifikačné povedomie odlišnosti od ostatných slovanských (susedných) národov (Moravia) – pričom meniace sa etnonymum, ustálené pre mužskú populáciu až v druhej polovici 14. storočia na súčasnú podobu nie je významné, pretože zachované etnonymické pomenovanie pre ženskú populáciu i názov krajiny a jazyka je svedectvom o kontinuite a etnicko-kultúrnej príslušnosti „k predkom“) možno považovať už v 9. storočí za dotvorenú, potom sú východiská slovenskej historickej vedy skutočne kompatibilné aj s inými, najmä okolitými historiografiami a nijako za nimi nezaostávajú. Platí to aj pre konštatovanie o pohnútkach či motiváciách pri ich utváraní, ktoré všade mali prevažne politicko-identifikačný cieľ. To je napokon jedno zo základných poslaní historizovania uzavretého kultúrneho spoločenstva, tým viac, pokiaľ je determinované aj etnicky. Vnímanie vlastnej dejinnosti ako osobitného historického príbehu (v akomkoľvek stupni vývoja historického myslenia) je totiž jeden z najvýznamnejších bezprostredných komunikačných kanálov smerujúcich dovnútra komunity s cieľom pomenovať jej identitu. Prežívanie i neskoršie premýšľanie historických udalostí má preto vo vzťahu ku každému kultúrnemu spoločenstvu svoju vlastnú individuálnu formu, nie nepodobnú subjektívnemu vnímaniu skutočnosti. Jej objektivizovanie so snahou o interpretáciu historických udalostí mimo rámec osobitného historizujúceho zážitku každého spoločenstva, čoho sme často svedkami aj v súčasnosti, znamená v konečnom dôsledku pretrhnutie väzieb na vlastnú minulosť. Svoj odborne metodologicky definovaný priestor má len pri scientifikácii histórie ako vedy. Ale i tu je takmer vždy prítomné aj spojovacie médium medzi profesionálnou historickou vedou s jej niekedy ťažko zrozumiteľným odborným jazykom a terminológiou a širokým národným spoločenstvom, a tým je popularizácia výsledkov historického bádania. Tým sa otvára spomenutý vnútorný komunikačný kanál k historickému povedomiu každého národa. Tento základný význam národných dejín je stále prítomný vo všetkých historiografiách, a to aj napriek forsírovaným snahám o odmietnutie tohto konceptu, ktoré vychádzajú z globalizovania ľudskej pospolitosti.

Pokiaľ ide o vnímanie našich dejín, veľmi významný doklad o uvedomovaní si vlastnej autonómnej historicity a v tom duchu aj interpretovanej reflexii minulých historických procesov pochádza už z počiatočného obdobia Uhorského kráľovstva, ktoré sa po zániku Veľkej Moravy postupne stalo pre Slovákov novým politickým priestorom (aj keď až do začiatku 12. storočia so zachovanou osobitnou politicky-správnou organizáciou v podobe Nitrianskeho údelného vojvodstva). Zachoval ho vo svojej Kronike Čechov dekan sídelnej Pražskej kapituly Kosmas, ktorý svoju cirkevnú formáciu získal koncom 11. storočia na území Ostrihomskej arcidiecézy, o ktorej je známe, že jej diecézne územie sa rozprestieralo v naddunajskom priestore na území Slovenska a že mala tak prevažne slovenský (nielen etnický, ale výrazne aj kultúrny) charakter². Práve tu sa klerik Kosmas dozvedel „z ľudového rozprávania“ (*sicut vulgo dicitur*) prefabulovaný historický príbeh o veľkomoravskom panovníkovi kráľovi Svätoplukovi (*Zuatopulch, rex Moraviae*), ktorý sa v roku svojej smrti (894) utiahol nikým nepoznaný do kláštora na Zobore pri Nitre a tu len krátko pred smrťou vyzradil miestnym pustovníkom svoju vlastnú identitu³. Tento doklad je preto dôležitý, lebo je príbehom Slovákov, a nie staromaďarských etnických spoločenstiev a ich politickej reprezentácie. Príbeh o kráľovi Svätoplukovi je autonómnym recipovaním vlastných dejín Slovákov v Uhorskom kráľovstve a úspešne „žil“ mimo rámec oficiálne prezentovanej historickej skladby o dejinách Uhrov (*Gesta Hungarorum vetera*⁴). Naši predkovia si teda veľmi dobre uvedomovali svoje dejiny a žili s nimi, o čom svedčí nielen veľkomoravská, ale aj cyrilometodská tradícia.⁵ Žiaľ, podobných dokladov zo staršieho obdobia našich dejín je veľmi poskromne a nevytvárajú ucelený koncept dejín nášho národa. Aj preto pri chronologizácii treba pre obdobie do 2. polovice 16. storočia hovoriť

² Ulrich Richental vo svojej Kostnickej kronike označuje Ostrihoméské arcibiskupstvo ako ležiace „v slovenských krajoch“, porov. MÁRIA PAPONOVÁ – FRANTIŠEK ŠMAHEL – DANIELA DVOŘÁKOVÁ (eds.): *Ulrich Richental. Kostnická kronika*. Budmerice : Rak, 2009, s. 57.

³ ALBINUS, FRANCISCUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. Tomus I*. Budaestini : Nap Kiadó,²2005, s. 801, č. 1823.

⁴ EMERICUS SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budaestini : Nap Kiadó,²1999, s. 3 – 11. JÚLIUS SOPKO: *Kroniky stredovekého Slovenska. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov*. Budmerice : Rak, 1995, s. 16 – 17.

⁵ Najnovší prehľad cyrilometodskej tradície prov. v závere práce: RICHARD MARSINA: *Metodov boj*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2012, s. 144 – 152.

skôr o historiografiu na Slovensku, než o slovenskej historiografii v prísne vzatom zmysle slova. Mala totiž dominujúcu uhorskú podobu, hoci aj v najstarších uhorských kronikách⁶ sú prítomné konkrétne slovacikálne historiografické súvislosti⁷.

Historiografia má, prirodzene ako takmer všetky disciplíny, ktorých spoločným základom je história, vlastne tri základné roviny svojho prejavu. Tá prvá súvisí s vlastným aktuálnym bádáním a historickým výskumom jednotlivých tém s konkrétnymi historiografickými výstupmi. Druhá má teoretickú povahu a jej cieľom sú súpisy historiografických prác (bibliografie) a vlastné dejiny historiografického bádania (dejiny písania o dejinách). Navyše treba zdôrazniť, že historiografia a jej dejiny ako špecifická historická subdisciplína má svoje opodstatnenie, a preto veľmi významnú úlohu len ako súčasť definície konkrétnych národných dejín. Nie inak je tomu aj v prípade vedného odboru slovenské dejiny. Základným pilierom každej národnej historiografie je totiž predovšetkým dotvorená teoretická definícia národných dejín, s čím súvisia nielen teoreticko-metodologické elaboráty, ale aj syntézy, teda práce s makrohistorickým náhľadom na priebeh historických procesov, ktoré celonárodne ovplyvnili dejinný príbeh. Je to však aj identifikácia pramennej základne v podobe systematického spracovávanía vlastných národných pramenných edícií a napokon historiografia samotná (bibliografia) a v jej rámci aj jej dejiny.

O slovenských dejinách možno povedať, že ako vedecká disciplína dnes spĺňa všetky tieto základné štandardy. Platí to aj pre jej samotnú definíciu, ktorá má štandardnú a kompatibilnú podobu s definíciami ostatných národných dejín v európskej historiografii. V tomto zmysle sú slovenské dejiny vymedzené tým, že sú dejinami Slovenska a Slovákov⁸. Teda vymedzujú sa nielen v teritoriálnom zmysle, ktorého podoba sa v jednotlivých historických periódach menila, tak ako sa menilo aj etnické zázemie tohto teritória, ale aj v zmysle dejín a ich prejavov, ktorých nositeľom a receptorom s vlastnou vnútornou reflexiou bol slovenský

⁶ Porov. citované diela v predchádzajúcej poznámke. Tiež VINCENT MÚCSKA: *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum*. Budmerice : Rak, 2000. JÚLIUS SOPKO: *Kronika uhorských kráľov zvaná Dubnická*. Budmerice : Rak, 2004.

⁷ Porov. napríklad tzv. Anonymovu kroniku (kroniku magistra P. anonymného notára kráľa Bela) citovanú v predchádzajúcej poznámke.

⁸ RICHARD MARSINA – VILIAM ČIČAJ – DUŠAN KOVÁČ – LUBOMÍR LIPTÁK: *Slovenské dejiny*. Martin : Vydavateľstvo Maticy slovenskej, 1992, s. 3 – 7.

národ. Tieto dva základné princípy – teritoriálny a etnický – tak umožňujú vnímať naše dejiny kontextuálne a súčasne neopomínajú ani prejavy neslovenských etnických skupín, ktoré predchádzali v osídlení našich predkov v minulosti, prípadne za vzájomnej interferencie, spoludotvárali a spoludotvárajú sídelnú štruktúru na našom území. Na druhej strane tiež umožňujú integrálne skúmať aj dejiny slovenských komunit a enkláv aj v inom geografickom prostredí, teda mimo svoju domovskú krajinu, z čoho vychádza jedna zo špecializácií slovenského historického výskumu – dejiny zahraničných Slovákov. Toto sú veľmi zásadné momenty pri definícii našich národných dejín. Nejde totiž len o deskripciu historických procesov na našom území, prípadne v súvisiacom prostredí, ale aj o analýzu dopadov týchto procesov na formovanie a vývoj našich predkov a ich vlastnej historickej skúsenosti, lebo v konkrétnych obdobiach sa prejavovala napokon aj politicky (rozpad Uhorského kráľovstva v roku 1918, federalizácia Československej socialistickej republiky v roku 1968, vznik Slovenskej republiky v rokoch 1939 a 1993).

Ako už som spomenul, hoci moderná slovenská historická veda sa azda môže považovať za pomerne mladšiu, než je tomu v susedných krajinách, po metodologickej stránke, ale aj z pohľadu skúmaných oblastí patrí dnes k štandardným vedným disciplinám v celoeurópskom kontexte. Takéto „štandardizovanie“ vedného odboru slovenských dejín – ktoré sa muselo zviazať zápas nielen na vedeckom, ale aj na politickom poli, je azda najvýznamnejší počin slovenskej historiografie po roku 1989 a súčasne aj veľkou výzvou a záväzkom pre všetky nasledujúce generácie historikov.

Ak sa vrátíme na začiatok výkladu, potom treba povedať, že celým týmto príbehom slovenských dejín, či skôr lepšie povedané príbehom o slovenských dejinách, ako sa prejavil vo svojej historiografii, sa tiahla otázka a pýtanie sa ako jeho základný princíp, hlavná metóda. Otázka o pôvode, o identite, o zdrojoch, o vývoji, o podobách, atď., vždy stála a stojí na začiatku otázka (questio). A je treba povedať, že každá otázka generuje nielen odpovede a tézy, predpoklady, pravdepodobnosti, ale aj ďalšie otázky, a pri správne postavenej otázke vzniká nepretržitý rad ďalších otázok, ktoré – niekedy viac, niekedy menej – prerušujú len odpovede.

prof. PhDr. Vladimír Rábik, PhD.

Prorektor pre vedeckú, umeleckú a edičnú činnosť

TEORETICKÉ PRÍSTUPY VÝSKUMU MÓDY. STRUČNÉ POZNÁMKY NAD VÝBEROM KLÚČOVÝCH POJMOV A PRÍSTUPOV

THEORETICAL APPROACHES OF FASHION RESEARCH. KEY CONCEPTS AND APPROACHES (NOTES)

Eva Hasalová

Katedra dejín a teórie umenia FFTU, Hornopotočná 23, Trnava 91843

SNM – Historické múzeum, Vajanského nábr. 2, Bratislava 810 06

eva.hasalova@snm.sk

Abstrakt: Príspevok stručne predstaví základné teoretické východiská výskumu módy (najmä v súvislosti s dámskou módou 19. storočia). Tie sú vymedzené definíciou módy ako kultúrno-spoločenského fenoménu, určením jej základných charakteristík na úrovni ontologickej, sociálnej a estetickej. V texte je skoncipovaný výber z viacerých prístupov výskumu módy uplatniteľných aj na nami vybrané historické obdobie. Zameriame sa na dve odlišné premisy výskumu módy ako: 1. nehmotnej idey, 2. hmotného predmetu. Bližšie vysvetlíme rozdiel medzi dvoma základnými metódami skúmajúcimi odevy a ich doplnky: deduktívnu a indukčnú.

Kľúčové slová: odev, móda, objekt, výskum, interpretácia

Abstract: The paper presents the basic theoretical backgrounds of fashion research (especially in connection with the 19th century women's fashion). They are given / limited by defining fashion as a cultural and social phenomenon, determining its fundamental characteristics at ontological, social and aesthetic level. In this paper, we will present several approaches to fashion research applicable to our chosen historical period. The author's aim is focus on two different fundamental premises of fashion research, i.e. 1. an immaterial idea, 2. a material object. Thus, in more detail the difference between two basic methods of examining material objects: clothing and their accessories: deductive and inductive, will be elucidated.

Key words: *clothing, fashion, object, research, interpretation*

Teoretická reflexia o odevnej kultúre vyžaduje na úvod spresnenie niektorých termínov, spojených s označovaním odevu a odevnej módy. Charakterizovanie musí vychádzať z konkrétneho kultúrneho a historického rámca, pretože ich významy a funkcie sa v priebehu dejín ľudstva menili a vyvíjali. Generalizujúce úvahy o odievaní a odevnej móde môžu byť priveľmi zjednodušujúce a deformujúce realitu. Napriek tomu, že sa v tomto stručnom texte pokúsim vyjadriť k základným východiskám výskumu a interpretácii módného odevu, čím text môže dostať istú zovšeobecňujúcu formu, pri výskume a reflexii o odievaní a móde vychádzam v prvom rade zo spresnenia časového kritéria (teda rozlišovaním napríklad odievania a módy v renesancii, či v súčasnosti).¹

Odev

V priebehu (predhistorického) vývoja a dejín ľudstva sa vyvinula potreba človeka chrániť svoje telo rôznorodými kusmi predmetov – odevmi. Človek ako bytosť sociálna a so schopnosťou abstraktného a symbolického myslenia vnášal do zahaľovania (aj odhaľovania) svojho tela mnohoraké významy. Z odievania sa stal sofistikovaný systém kódov.² Snaha bádateľov porozumieť mu je ambiciózná, najmä v prípade retrospektívneho výskumu spoločností a kultúr. Príklady niektorých prírodných národov nútia bádateľa zamyslieť sa nad faktom, či oblečenie človeka do odevu naozaj je antropologickou konštantou. Viaceré etniká používali/používajú na úpravu či ozdobovanie zovňajšku nielen odevné doplnky, ale aj neodevné a netextilné prvky ako napríklad maľbu na telo, tetovanie, deformovanie rozličných častí tela, šperky, amulety. V prírodnej a predindustriálnej spoločnosti odev plnil iné funkcie, ako v spoločnosti industriálnej, či modernej. Odev a móda sú dva rozdielne sociálno-kultúrne fenomény. Odievanie zahŕňa nielen samotný odev a jeho doplnky, ale aj správanie človeka prostredníctvom celkovej fyzickej úpravy. Vypovedá o jeho postojoch, ideáloch, sebaurčení, vkuse.

Móda, ako ju poznáme, je vynálezom európskej západnej civilizácie, pretože sa môže zrodiť a fungovať len v takom sociálnom prostredí, kde

¹ Svoj výskum k dizertačnej doktorandskej práci ohraničujem druhou polovicou 19. storočia.

² Viac BARTHES (1967).

je možná individualizácia jedinca (aj istých skupín) v spoločnosti, a kde je akceptovaný demokratický princíp. Možnosti individuálnych prejavov prostredníctvom odevu majú zložitý vývoj, paralelný s individualizáciou a emancipáciou jedinca. Móda je len jednou z funkcií obliekania sa: nie každý odev možno považovať za módny. Spoločenstvá sa obliekajú aj v kategórii „nemódne“, napríklad do tradičných ľudových odevov (krojov) alebo do uniforiem, či do odevov zamestnaneckých skupín. Móda, odevná móda v dnešnom slova zmysle, teda nasledovanie zmien v odievaní, nastupuje v európskej kultúre od vrcholného stredoveku.³ Vývoj odievania a módy je spojený aj s dobovými estetickými kánonmi, najmä s ideálom krásy a s morálnymi normami. Súvisí aj s prirodzenými, ale i mocensky a inštitucionálne regulovanými vzťahmi medzi jednotlivými skupinami ľudí. Odev a celková úprava odzrkadľujú stav jedinca, aj celej spoločnosti. Spoločenské a kultúrne hodnoty sú prostredníctvom odevu komunikované viditeľne, „pred očami všetkých“.

Termín móda

Samotné slovo móda nebolo vždy súčasťou lexikálnej výbavy. Pôvod slova móda súvisí s latinským slovom *modus* (miera, spôsob, pravidlo), ktorý sa v období renesancie začal používať na označenie aktuálnych javov a foriem, medzi iným aj na označenie súčasného odevného štýlu (*al modo*). V 17. a 18. storočí nadobudol pojem móda vo francúzskom prostredí význam „najnovší“. „*À la mode*“ bol ktosi, kto mal zmysel pre novinky.⁴ Anglické slovo *fashion* má pôvod vo francúzskom slove *façon* (spôsob, maniera, a v súvislosti s odevom strih, fazóna, tvar), ktorý sa v angličtine používal už od 13. storočia.⁵ Počiatky prijatia tohto slova do slovenského jazyka nie sú nateraz známe. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*⁶ pri hesle „móda“ uvádza používanie tohto termínu od 17. storočia vo význame spôsob obliekania.⁷

V širšom zmysle slova móda označuje špecifický spoločenský jav vyznačujúci sa premenlivosťou. Móda je všeobecné označenie pre

³ LIPOVETSKY (2002), s. 9 – 88.

⁴ ASPERS – GODART (2013), s. 173 – 174. Alebo KAWAMURA (2005), s. 3., KAWAMURA (2020), s. 8 – 9.

⁵ Tamtiež.

⁶ KRÁLIK (2015), s. 364.

⁷ Pozri aj Historický slovník slovenského jazyka II. (K – N), s. 464.

prechodnú nadvládu istých prejavov spoločnosti a jednotlivca a vytvára dočasné hodnotové normy (často oponujúce voči aktuálne prevládajúcim). Prejavuje sa v odievaní, v bývaní, v jazyku, vo vkuse všeobecne, ale aj v myšlienkach a ideológiách. V užšom zmysle sa termín móda vzťahuje najmä na spôsob oblečenia a úpravy zovňajšku, teda na vonkajšie znaky ľudskej osobnosti.

Podstata módy

Snaha rozličných mysliteľov pomenovať a charakterizovať esenciu módy vychádza z konceptu širšie vnímaného fenoménu módy, nielen zúženého na oblečenie. Čo je však podstatné pre viaceré oblasti života, či životného štýlu, ktoré sa riadia módou je valorizácia novinky, dokonca až jej fetišizácia.⁸ Móda je považovaná za fenomén *neománie*⁹ a *neofilie*¹⁰. V neposlednom rade podstatou módy je ambivalentnosť¹¹ a pominuteľnosť (efemérnosť)¹². Tieto jej posledné dve substancie spôsobujú ťažkosti nielen pri snahe charakterizovať ju, ale aj pri ambícii uvažovať o nej a skúmať ju.

Móda vzniká vďaka inovácii, túžbe po zmene a šíri sa mechanizmom napodobňovania a replikovania. Pomenovaním a charakteristikou módy sa venovali rôzni myslitelia.¹³ Výskum módy otvára priestor pre ontologické a fenomenologické úvahy¹⁴, ako aj analýzu jej funkcií v spoločnosti a v kultúre.¹⁵

Psychológovia pomenovali niektoré potreby človeka vysvetľujúce snahu správať sa „módne“, respektíve podliehať novinkám.¹⁶ Tieto potreby vychádzajú z faktu, že jedinec je bytosť individualistická, ale aj spoločenská. Vo svojom živote sa emancipuje, aj socializuje. Medzi psychologické potreby človeka legitimizujúce jeho individualistické správanie možno zaradiť potrebu sebavyjadrenia, potrebu sebaaprezentácie (až narcizmus), potrebu exhibície. Spomedzi potrieb človeka, ktoré napĺňa ako spoločenská

⁸ Viac o valorizácii novinky LIPOVETSKY (2002), s. 69 – 89.

⁹ Viac BARTHES (1967), s. 300.

¹⁰ Viac KÖNIG (1973), s. 77.

¹¹ LIPOVETSKY (2002), s. 9 – 54. Aj DAVIS (1992), s. 19 – 30. Aj SWENDSEN (2006), s. 21 – 35.

¹² LIPOVETSKY (2002), s. 9 – 54.

¹³ Prehľadne spracovali KAWAMURA (2005), ROCAMORA – SMELIK (2016), stručne ako slovníkové heslo (sociológie módy) PETRUSEK (1996).

¹⁴ Prehľadne spracované v publikácii *Filozofia módy*, SWENDSEN (2006), s. 9 – 63.

¹⁵ Pozri viac práce rôznych mysliteľov, prehľadne spracované KAWAMURA (2005), ROCAMORA – SMELIK (eds.) (2016), GODART (2011), (2016).

¹⁶ FLÜGEL (1940), s. 15 – 38; DESCAMPS (1979)

bytosť, možno vyzdvihnúť potrebu prijatia, zapáčenia sa iným, legitimacy seba v kolektíve. Sú to podstatné skutočnosti, ktoré nám umožnia lepšie porozumieť tomu, z akých dôvodov sa jedinec svojím obliekaním snaží presadiť v kolektíve. Psychológovia zdôrazňujú, že móda je aj vyjadrením potlačeného (sexuality, iracionality, fantázie, kolektívnych obrazov) a tým sprostredkúva kolektívne kultúrne nevedomie.¹⁷ Môžeme skonštatovať, že obliekanie je materializované správanie sa človeka.

Predmet výskumu módy

V mojom výskume sa zaoberám skúmaním odevnej módy.¹⁸ Termín móda teda zužujem na oblasť odievania. Niektorí autori poukazujú na fakt, že móda je súčasne nehmotnou myšlienkou a aj materiálnym objektom.¹⁹ Limituje to všetky diskusie a výskumy robí len čiastkovými. Výskum odevnej módy je v mojom prípade postavený na práci s prameňmi: dobovými odevmi, doplnkami, módnymi grafikami, fotografiami a podobne. Skúmané objekty sprostredkujú cez materiálnosť svoju vlastnú históriu a hodnotu. Sú situované v presnom (ohraničenom) čase, ktorý je pre módný predmet často veľmi krátky. Výskum objektov, artefaktov je primárny, avšak dá sa súhlasiť s tvrdeniami, že štúdium módy tento módný objekt priamo nepotrebuje, pretože ho interpretuje. Hmotný predmet nemusí byť vo výskume módy prítomný vo svojej materiálnosti, ale ako objekt interpretácie.²⁰ Aj tým sa výskum módy líši od histórie odievania. Napriek existencii takýchto typov úvah o móde sa vo svojom výskume sústreďujem aj na prácu s prameňmi, najmä vizuálneho charakteru.²¹

¹⁷ DESCAMPS (1979), s. 25.

¹⁸ Slovné spojenie *odevná móda* nie je zaužívané, používam ho na explicitné zdôraznenie toho, že sa zameriavam na výskum módy súvisiacej s odievaním (odevom), nie módy životného štýlu, či módy bývania a pod.

¹⁹ KAWAMURA, RIELLO, SWENDSEN, BARTHES, a iní.

²⁰ KAWAMURA (2005, 2011), RIELLO (2011).

²¹ Z tohto dôvodu je dôležitá kritická analýza a práca s vizuálnymi prameňmi, často artefaktmi. Nie každý odev, ktorý bol (a aj v súčasnosti je) zobrazený na výtvarnej pamiatke, či vizuálnom prameni (médiu) zobrazuje reálnu odevnú, či módnou normu. Kritická reflexia výtvarných prameňov je predmetom štúdia a artikulácie najmä historikov umenia, ale aj kultúrnych antropológov. Inšpiratívne sú aj práce kurátorov múzeí módy, ktorí pracujú síce s artefaktmi, či predmetmi s historickou hodnotou, ktoré dokumentujú podoby odevu a módy, ale pri ich interpretácii (výstavnými projektmi alebo publikáciami) kladú dôraz na sociálno-kultúrny význam a funkciu módy v spoločnosti, teda nielen na estetickú stránku týchto objektov. Napríklad: americká teoretická pedagogička módy a v súčasnosti riaditeľka FIT v New Yorku Valerie Steel. Alebo britská historička odievania, pedagogička, aj externá kurátorka viacerých

Výskum odevnej módy však rozširujem aj o horizont módy ako systém znakov, ktoré majú funkciu komunikátora v spoločnosti. Ide o môj príklon k názorom teoretikov, ktorí tvrdia, že štúdium odevnej módy zahŕňa aj módu ako nehmotný systém kultúry.²² Móda v ich ponímaní predstavuje koncept ideí. Kritici takejto koncepcie módy argumentujú tým, že sa nedajú obísť hmotné predmety dokladajúce formy a vývoj módy.²³

Zadefinovaním si odevnej módy medzi hmotnú aj nehmotnú kultúru sa vynára široký bádateľský terén, no až s nebezpečne širokou škálou metodík a teórií z mnohých disciplín. V ostatnom čase sa medzi zahraničnými, najmä anglofónnymi autormi presadzuje takýto holistický prístup k štúdiu módy (odevu), ktorý integruje výsledky viacerých disciplín a generuje a nabáda na interdisciplinárne výskumy.²⁴ Americká teoretička módy Yuniya Kawamuraová navrhuje novú interdisciplínu, ktorej cieľom je štúdium módy, tzv. *fashion-ology* aj *modo-logy* - „*módne štúdie*“.²⁵ Prináša aj v publikačných sumároch základné stanovenia predmetu výskumu módy, metodologických prístupov, ale aj výskumných metodík na úrovni zberu dát, ich klasifikácie a interpretácie.²⁶ Vznikol nielen nový pojem (*fashion-logy* alebo *modo-logy*), ale rovnako sa aj na akademickej úrovni etablovala oblasť výskumu, ktorá odkazuje na štúdium módy v jej širšom význame²⁷ a pokrýva rôzne oblasti výskumu vo viacerých disciplínach, od ekonómie, histórie (vrátane histórie kostýmov), filozofie, sociológie, antropológie až po kultúrne štúdie, rodové štúdie, feminizmus. Odevná móda v takto holisticky reflektovanej panoráme umožňuje stanoviť si rozličné predmety výskumu: v škále od spotrebného tovaru po ideál krásy v historických, či súčasných kultúrach. Treba však zdôrazniť, že u Kawamuraovej „nejde ani o štúdium obliekania, ani o štúdium odevov, čo znamená, že tieto dve oblasti, móda a odevy sú rozdielnymi pojmami a entitami, ktoré by sa mali študovať osobitne“²⁸. Svoj výskum stavia na

výstav o móde Aileen Ribeiro.

²² BARTHES (1967).

²³ Napríklad RIELLO (2011), s. 6 – 7. Navrhuje používať spojenie „materiálna kultúra módy“.

²⁴ ROCAMORA – SMELIK (eds.) (2016).

²⁵ „Módne štúdie“ *fashion-ology*, aj *modo-logy*, termín, ktorý nesie aj publikácia americkej teoretičky módy: YONINY KAWAMURA (pozri súpis literatúry).

²⁶ KAWAMURA (2011 prvá edícia, 2020 druhá edícia): *Doing research in Fashion and Dress*.

²⁷ O rezervovanom vzťahu akademikov pri zavádzaní výskumných tém z oblasti módy z prostredia amerických univerzít – viac STEEL, Valerie (rozhovory dostupné on-line).

²⁸ KAWAMURA (2005), s. 1.

sociologickom skúmaní módy a zaobchádzaní s módou ako so systémom inštitúcií, ktoré vytvárajú koncept, ako aj fenomén a socio-kultúrnu prax módy. Výrazným zjednodušením jej prístupu k uvažovaniu o móde by mohol byť výrok: móda nie sú len konkrétne odevy. A v tomto duchu rámcejem aj svoje štúdium, reflexiu a výskum odevnej módy.

Výskumné prístupy

Ako upozorňuje Giorgio Riello²⁹, rozlišovanie medzi módou ako materiálным predmetom a nehmotným konceptom je dôležité, pretože je základom dvoch rozmanitých prístupov k štúdiu módy: 1. štúdia odievania a kostýmov (v zmysle deskriptívne dejiny odievania) a 2. teórie módy (*fashion theory*) alebo štúdia módy³⁰. V mojom výskume odevnej módy 19. storočia sa tieto dva prístupy nevyučujú, v istom zmysle ich vnímam komplementárne. Riello navrhuje tretiu cestu: „*materiálna kultúra módy*“; ale ako sám uvádza, ide o prístup, ktorého metodika ešte nie je úplne vyvinutá.³¹

Z hľadiska práce s prameňmi využívam dve odlišné metódy: indukčnú a dedukčnú.³² Indukčnú metódu vo výskume odevu a módy je založená na práci s prameňmi, ich formálnej, aj obsahovej analýze a na následnom zovšeobecnení zistených skutočností. Dedukčnú metódu vychádza z teoretických postulátov rozličných metodologických škôl, ktoré uplatňujú následne v interpretácii módných javov, ale aj samotných objektov, odevov.

Indukčný postup, v línii od predmetov k teórii je založený na znalosti prameňa, jeho formálnej analýze. Keďže pracujem najmä s vizuálnymi prameňmi, ústrednou je pre mňa aj spisba historikov umenia, ktorí kriticky prehodnotili a interpretujú vizuálne pramene. Okrem dôslednej analýzy predmetu (materiál, technológia vzniku, techniky výzdoby, spôsob zhotovenia a pod.) je dôležité poznať sociálny kontext predmetu – teda komu odev patril, kto a kde ho zhotovil, amatér, profesionál, ako originál, alebo podľa predlohy? Údaje, ktoré by sme mohli nazvať, že tvoria základný identifikačný rámec predmetu sú veľmi dôležité pri výskume samotného predmetu. V múzejnej praxi však vieme, že takéto informácie veľa krát nie

²⁹ RIELLO (2011), s. 3 – 7.

³⁰ „Fashion study“ termín zavedený a používaný viacerými autormi, ktorý odkazuje na štúdium módy v jej širšom význame: ROCAMORA – SMELIK (eds.) (2016), s. 2 – 3.

³¹ RIELLO (2011), s. 6 – 8.

³² RIELLO (2011), s. 2 – 3. Metódy výskumu módy podrobne a prehľadne spracovala KAWAMURA (2020), s. 17 – 31.

sú zaznamenané pri zbierkových predmetoch. Príčiny sú rôzne, ale nám múzejníkom pri dekódovaní predmetu chýbajú. Deduktívny prístup, v línii od teórie k objektom, stavia na používaní objektov ako argumentačných príkladov rôznych teórií módy: abstraktné tvrdenia rôznych teórií sú prostredníctvom skúmaných objektov potvrdzované alebo popreté.

Niektorí vedci zdôrazňujú, ako môže byť vzťah medzi predmetom a teóriou, v ktorom má teória dominantný podiel, pre analýzu objektu módy škodlivý a kontraproduktívny. Napríklad popredná britská historička módy Aileen Ribeiro vyzýva svojich kolegov, aby sa priveľmi nespoliehali na teóriu, a namiesto toho uprednostňovali flexibilnejší prístup založený na paralelných úsudkoch a interpretáciách, pri ktorých predmet – odev – zostáva v strede našej pozornosti.³³

Móda ako výskum kostýmu

Štúdium zachovaných odevov v pamäťových inštitúciách na území Slovenska tvorí pre mňa podstatnú pramennú databázu. Predmetom výskumu sa tak stávajú samotné odevy, doplnky, textilie a iné materiály, z ktorých sú predmety zhotovené, spôsob ich ušitia, vypracovania. Tento typ výskumu sa odvoláva na históriu odievania, dejiny kostýmov. V niektorých európskych krajinách výskum dejín odevnej módy siaha prinajmenšom do druhej polovice devätnásteho storočia.³⁴ Výskum vychádza z pozorovania artefaktov často zachovaných v múzeách. Zameraním na samotný objekt možno sledovať vývoj foriem a štýlov, zmeny farieb, ako aj najsť cenné náznaky spoločenského a kultúrneho významu takého artefaktu. Významný podiel na výskume odevov a textílií mali aj múzeá, ktoré už od 19. storočia zbierali odevné artefakty.³⁵ Okrem fyzickej ochrany týchto predmetov sa odborní pracovníci podieľali aj na výskume a prostredníctvom výstav, ale aj iných foriem prezentácie svojich fondov prinášali do širšieho diskurzu tému odevnej módy.

³³ RIBEIRO (2008), s. 320.

³⁴ Dejepestci módy: už v 18. storočí: Racinet, 19. storočie: Leloir, 20. storočie: Thiel, Böhn, Gutkowska-Rychlewska, Boucher, Laver, Ribeiro a iní.

³⁵ Múzea a galérie módy, odevu v Európe: Victoria and Albert Museum London; Fashion Museum Bath; Paris: Musée de la mode et du costume, Musée de la mode et du textile; Museo del traje Barcelona, Museo della Moda e del Costume Madrid; a iné – pozri viac: HASALOVÁ, Eva. Najvýznamnejšie múzeá módy v Európe. In: *Dizajnum*, 5, 2012, s. 69 – 75. V USA: Metropolitan Museum of Art: The Costume Institute New York; The Museum at Fashion Institute of Technology New York.

Sociologické prístupy výskumu módy

Podstatné pre výskum módy sú práce sociológov, ktoré sa na módu pozerajú z viacerých uhlov pohľadu a to nielen v makrosociálnej rovine. Sociológovia nazerajú na módu ako na sociálny mechanizmus a ako na sociálny prejav. Pre môj časový horizont – móda 19. storočia sú dôležité texty súdobých sociológov a mysliteľov, ktorí na módu nazerajú veľmi kriticky. Označovali módu ako prostriedok sociálneho útlaku³⁶, mocenskej prevahy vládnucej vrstvy³⁷, ako aj fenomén založený na imitácii (rozumej vyššej vrstvy nižšou)³⁸. Ich ľavicové názory sú pochopiteľné v kontexte výrazných sociálnych rozdielov prejavujúcich sa najmä v podmienkach života. Triednu a sociálnu dištinkciu, ktorú móda spoluvytvárala, zdôrazňovali aj ľavicoví myslitelia 20. storočia.³⁹

Niektorí z týchto autorov 19. storočia však upozorňovali na módu aj ako na prostriedok, vďaka ktorému dochádzalo ku demokratizácii spoločnosti⁴⁰. Zdôrazňovali jej ambivalentné pôsobenie, pretože naďalej sa podieľala aj na spoločenskej dištinkcii a teda aj na diskriminácii. Sociológovia pomenúvali aj mechanizmy fungovania módy, jej formy inštitucionalizácie, väzbu na hospodárske činitele. Inšpiratívne pomenovávali súvislosti medzi módou a spotrebou, či konzumným životným štýlom.

Dôležitými sú práce P. Bourdieua, pretože kľúčové pojmy pre jeho dielo: *pole*, *kultúrny kapitál*, *habitus*, poskytujú nástroje aj na výskum a interpretáciu módy.⁴¹ Módu/oblečenie možno považovať za jeden z prvkov *habitu*. Formulovaním princípov *dištinkcie* a *diferenciácie* na sociálnej úrovni upozorňuje na schopnosť vnímania istej reality prostredníctvom klasifikačných schém, istých kategórií a prvkov. Vkus a móda sú jednými z nich a podieľajú sa na vytváraní sociálnych dištinkcií. Spôsob obliekania a znalosť etikety je súčasťou kultúrneho kapitálu jedinca. Odchýlky zo zavedených pravidiel vytvárajú rôzne kultúrne a sociálne polia, pričom samotná forma odevu sa stáva symbolickým znakom spoločenskej identifikácie a odlíšenia. Bourdieuov odkaz je aktuálny pri výskume módy

³⁶ Karl Marx, Thorstein Veblen, Wiliam Graham Sumner In KAWAMURA (2005), s. 4 – 15.

³⁷ Herbert Spencer, Ferdinand Töennies, Georg Simmel In KAWAMURA (2005), s. 4 – 15.

³⁸ Imitácia v negatívnom význame: Thorstein Veblen; v pozitívnom význame: Gabriel Tarde, Herbert Spencer, Georg Simmel In KAWAMURA (2005), s. 4 – 15.

³⁹ Jean Baudrillard, Pierre Bourdieu

⁴⁰ LIPOVETSKY (2002), s. 54 – 102. AMTMANN (1993), s. 25 – 29; Simmel, Tarde, Töennies, Spencer; In KAWAMURA (2005), s. 4 – 15.

⁴¹ BOURDIEU (1979) ; Aj BOURDIEU (1998).

(aj odievania) dôrazom na rámcovanie rôznych sociálnych a kultúrnych prostredí, ktoré môžu mať špecifické hodnoty a prejavy. Móda a vkus by sa podľa neho mali skúmať s ohľadom na konkrétnu skupinu.

Semiotické prístupy výskumu módy

Pri analýze vizuálnych prameňov, najmä módných časopisov je inšpiratívny semiotický prístup R. Bartha a jeho výskum módy, hoci aj realizovaný na módnikoch z 50. rokov 20. storočia.⁴² Vo svojej knihe *Système de la mode* zadefinoval tri základné charakteristiky/podoby odevu, ktoré sú pri výskume módy relevantné: *vizuálna* (v našom prípade módna kresba, nie ním analyzovaná módna fotografia v módnom časopise), *textová* (popisky a texty k obrázkom) a *odev reálny*. Barthes upozorňuje na potrebu skúmať všetky tri formy odevu, avšak oddelene, pretože každá má inú funkciu. Reflexia jeho teórie skúmania módy je pre mňa kľúčová ku kritickej analýze prameňov a ich interpretácii a najmä pri uvažovaní o odevu a móde ako symbolickom znakovom systéme.

Kultúrno-antropologické prístupy výskumu odevu

Jedni z prvých bádateľov interesujúcich sa o výskum odevu a úpravy ľudského tela boli kultúrni antropológovia.⁴³ Napriek odlišnej výskumnej vzorke (skúmajú najmä živé spoločenstvá, exotické kultúry, predindustriálne spoločenstvá) sú ich metodologické prístupy inšpiratívne. Zameriavali sa na výskum funkcie odevu, ako aj jeho štrukturálnych vzťahov v rámci kultúry. Odev vnímajú a reflektujú (nielen ako materiálny doklad istého stupňa vývoja), ale aj ako znakový kód. Ich výskumy sú príznačné aj vďaka zameraniu na obrady a sviatky. Kategorizovanie času na sakrálne a profánne možno uplatniť aj pri výskume módy 19. storočia, napríklad pri odevnej etikete, či úvahách o funkcii odevu (módy).⁴⁴ V 19. storočí v európskej šľachtickej a mestskej kultúre predstavoval

⁴² BARTHES (1967).

⁴³ V USA prevažuje označenie kultúrna antropológia, vo Veľkej Británii sociálna antropológia; v Európe aj etnológia. Z radov antropológov napríklad Marcel Mauss, Claude Lévi-Strauss. Antropologický pohľad na odev a odievanie v euroamerickom kultúrnom svete napríklad v knihách: HOLLANDER (1980) či LUVAAAS – EICHER (2019).

⁴⁴ Ako prvý použil funkčno-štrukturálnu metódu na interpretáciu tradičného ľudového odevu v Československu ruský bádateľ, ktorý tu pôsobil v medzivojnovom období a výrazne ovplyvnil ďalšie generácie etnológov: BOGATYREV, Peter. *Funkcia kroja na Moravskom Slovensku*. Turčiansky sv. Martin: Matica Slovenská, 1937, 77 s.

odev (aj módný odev) podstatný prvok v takzvaných „prechodových rituáloch“ (*rites de passage*)⁴⁵: napríklad prvé plesové šaty mladej dámy uvádzanej do spoločnosti, svadobný odev, birmovný či konfirmačný odev materializovali nový stav jedinca v spoločnosti.

Teória a prax

Základným predpokladom myslenia prostredníctvom módy je to, že teoretici poskytujú neoceniteľné nástroje na „premýšľanie prostredníctvom módy“ a že interakcia s teóriou je nevyhnutná na pochopenie a analýzu módy. Preto nám teória môže pomôcť lepšie pochopiť dynamiku módy⁴⁶, ale aj jej entitu a vlastnosti.

Áká je využiteľnosť predstavených teórií vo výskumnej praxi? Súhlasím s autorkou Yuniyou Kawamuraovou, ktorá tvrdí, že v priebehu výskumu je používanie metód oveľa plynulejším a dynamickejším procesom⁴⁷ než čisto teoretické stanovovanie metódy ako „racionálneho postupu“, ako aj časová predstava o definovaní a plánovaní činností v predstihu a jej následnom uskutočňovaní podľa plánovaných implikácií.

Literatúra

AMTMANN, Juliane. *Mode und Moral. Ästhetik und soziale Normen der bürgerlichen Gesellschaft im Spiegel der literarischen Darstellung der Kleidermode des 19. Jahrhunderts*. Hamburg: Kovač, 1993, 267 s.

ASPERS, Patrik – GODART, Frédéric. *Sociology of Fashion: Order and Change*. In: *Annual Review of Sociology*. 39, 2013, s. 171 – 192.

BOGATYREV, Peter. *Funkcie kroja na Moravskom Slovensku*. Turčiansky Sv. Martin: Matica Slovenská, 1937, 77 s.

BARTHES, Roland. *Système de la mode*. Paris: Éditions du Seuil, 1967, 330 s.

BAUDRILLARD, Jean. *Pour une critique de l'économie politique du signe*. Paris: Gallimard, 1972, 280 s.

⁴⁵ van GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály*. Praha: NLN, 1997, 202 s.

⁴⁶ ROCAMORA – SMELIK (2018), s. 7.

⁴⁷ Viac k výberu metód výskumu a metodologických prístupov k štúdiu módy: KAWAMURA (2020), s. 17 – 29.

BAUDRILLARD, Jean. *La société de consommation*. Paris: Denoël, 1970, 321 s.

BOUCHER, François. *Histoire du costume en Occident de l'Antiquité à nos jours*. Paris: Flammarion, 1965, 448 s.

BOURDIEU, Pierre. *La Distinction: critique sociale du jugement*. Paris: Éd. De Minuit, 1979, 672 s.

BOURDIEU, Pierre. *Teórie jednání*. Praha: Karolinum, 1998, 179 s.

BOUCHER, François. *Histoire du costume en Occident de l'antiquité à nos jours*. Paris: Flammarion, 1965, 448 s.

DAVIS, Fred. *Fashion, Culture and Identity*. Chicago: University of Chicago Press, 1992, 226 s.

DEBORD, Guy. *Společnost spektaklu*. Praha: Intu, 2007, 157 s.

DESCAMPS, Marc-Alain. *Psychologie de la mode*. Paris: Presses universitaires de France, 1979, 212 s.

ECO, Umberto. *Dejiny krásy*. Praha: Argo, 2005, 439 s.

GENNEP van, Arnold. *Přechodové rituály*. Praha: NLN, 1997, 202 s.

FLÜGEL, John Carl. *The Psychology of Clothes*. London: Hogarth Press, 1940, 288 s.

GERMANN, J. Jennifer – STROBEL A. Heidi (eds.). *Materializing Gender in Eighteenth-Century Europe*. London; New York: Routledge, 2016, 240 s.

GODARD, Frédéric. *Penser la mode*. Paris: Du Regard Eds, 2011, 230 s.

GODARD, Frédéric. *Sociologie de la mode*. Paris : La découverte, 2016, 128 s.

HOLLANDER, Anne. *Seeing Through Clothes*. New York : Avon Books, 1980, 504 s.

KAWAMURA, Yuniya. *Fashion-ology. An Introduction to Fashion Studies. Dress, Body, Culture*. New York; Oxford: Berg, 2005, 125 s.

KAWAMURA, Yuniya. *Doing Reserch in Fashion and Dress: An Introduction to Qualitative Methods*. London: Bloomsbury, 2020, 167 s.

KÖNIG, René. *The Restless Image: A Sociology of Fashion*. London: George Allen & Unwin Ltd, 1973, 239 s.

KÖNIG, René. *A la mode. On the Social Psychology of Fashion*. New York: The Seaburg Press, 1973, 264 s.

LIPOVETSKY, Gilles. Říše pomíjivosti. Móda a její úděl v moderních společnostech. Praha: Prostor, 2002, 446 s.

LELOIR, Maurice. *Dictionnaire du costume et de ses accessoires des Armes et des Étoffes des origines à nos jours*. Paris: Librairie Grund, 1992, 452 s.

LUVAAS, Brent – EICHER, Joanne B. (eds.). *The Anthropology of Dress and Fashion*. LONDON: Bloomsbury, 2019, 448 s.

LYNN, Eleri. *Underwear. Fashion in Detail*. London: Victoria and Albert Museum, 2010, 224 s.

MARCELLI, Miroslav. *Príklad Barthes*. Bratislava: Kalligram, 2001, 317 s.

RIBEIRO, Aileen. Re-fashionig Art: Some Visual Approaches to the Study of the History of Dress. In. *Fashion Theory*, 2, 4, 2008, s. 315 – 325.

RIELLO, Giorgio. The Object of Fashion: Methodological Approaches to the History of Fashion. In *Journal of AESTHETIC and CULTURE*, 3/1, 2011, (s. 1 – 9: číslovanie cez www.academia.edu. Prístupné aj na www.researchgate.net.

ROCAMORA, Agnès – SMELIK, Anneke (eds). *Thinking through Fashion. A Guide to Key Theorists*. London; New York: I.B. Tauris and Co.Ltd, 2016, 320 s.

SIMMEL, Georg. *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: SLON, 2006, 206 s.

SVENDSEN, Lars. *Fashion: A Philosophy*. London: Reaktion Books, 2006, 288 s.

VEBLEN, Thorstein. *Teorie záhalčivé třídy*. Praha: SLON, 1999, 344 s.

PORTRÉT DOBRÉHO SLUHU. ÚVAHA NAD IKONOGRAFIOU SLUBU VEČNÉHO PANICTVA SV. IMRICHA

PORTRAIT OF A GOOD SERVANT. REFLECTION ON THE ICONOGRAPHY OF THE PROMISE OF ETERNAL VIRGINITY OF SAINT EMERIC

Adrián KOBETIČ

Katedra dejín a teórie umenia, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita
Ústav dejín umenia, Centrum vied o umení, Slovenská akadémia vied
kobeticadrian@gmail.com

Abstrakt: Svätý Imrich patrí v našom prostredí k pomerne častým svätcom. Zobrazuje sa jednak v zoskupeniach s ďalšími dynastickými svätcami, najmä so svojim otcom sv. Štefanom a tiež sv. Ladislavom, ako samostatná figúra s atribútom lalie, symbolu čistoty, menej obvykle však aj v naratívnom cykle z jeho života. Azda najčastejšou scénou, v ktorej je sv. Imrich zobrazovaný, je Sľub večnej čistoty. Podľa legendických zdrojov mal Imrich raz v noci vojsť do kostola, kde sa na podnet hlasu a svetla prichádzajúceho z nebies rozhodol zložiť sľub čistoty, čoho svedkom mal byť iba jeden z jeho sluhov. Po týchto udalostiach mal Imrich zaprisahať sluhu k tomu, aby o tom čo videl, nikomu nevyzradil až do svojej smrti. Figúru sluhu nachádzame aj v zobrazení scény na oltári sv. Imricha v kostole sv. Imricha v Bábě. Mladý sluha, svedok náboženskej vízie, nesie v bábskom prípade isté prvky, napovedajúce tomu, že ide o kryptoportrét. V ňom môže byť zachytený donátor diela, resp. niektorá z osôb, disponujúcich patronátnym právom nad kostolom. Cieľom textu bude preskúmať úlohy, ktoré má neznáma postava v obraze spĺňať a pokúsiť sa interpretovať špecifiká jej prítomnosti v ikonografickom námete. Okrem toho sa text okrajovo dotkne aj genézy námetu a autorstva obrazu v Bábě.

Kľúčové slová: Sv. Imrich; panictvo; Báb; kryptoportrét; ikonografia

Abstract: Portrait of a good servant. Reflection on the iconography of the Promise of Eternal Virginity of St. Emeric

Abstract: Saint Emeric is one of the most frequent saints in our region. He is depicted in groups with other dynastic saints, especially with his father St. Stefan and also St. Ladislav, as a separate figure with the attribute of the lily, a symbol of purity, but less

usually in the narrative cycle of his life. Perhaps the most common scene in which St. Emeric depicted is the Promise of Eternal Virginitly. According to several legendary sources, Emeric was supposed to enter the church one night, where, at the instigation of heaven, light and voice, he decided to take the vow of purity, which only one of his servants was to witness. After these events, Imrich had to swear a servant not to reveal what he saw to anyone until his death. The figure of the servant can also be found in the depiction of the scene on the altar of Saint Emeric in the church of Saint Emeric in Báb. The young servant, a witness of a religious vision, bears certain elements, suggesting that it is a cryptoportrait. It may contain a donor of the work, or one of the persons who have the right of patronage over the church. The aim of the text will be to examine the tasks that an unknown character has to fulfill in an image and to try to interpret the specifics of its presence in an iconographic theme. In addition, the text marginally touches on the genesis of the theme and authorship of the image in Báb.

Key words: St. Emeric; Virginitly; Báb; Cryptoportrait; Iconography

Úvod

Bohatosť a rôznorodosť repertoáru námetov výtvarného umenia podnecuje mimo iné k úvahám o úlohách, ktoré v dobovej spoločnosti obrazy plnili.¹ Rôznili sa v závislosti od miesta a času vzniku diela, no taktiež celkom zásadne od ich tvorca – autora, konceptora, objednávateľa.² Uvedomujúc si silu obrazov, využívali ich tvorcovia na dosahovanie cieľov, medzi ktoré už od pradávna patrila aj sebaaprezentácia, napomáhajúca tvorcom pri presadzovaní najrozmanitejších záujmov. Prostredníctvom zobrazenia mohli byť jedinci, či skupiny jedincov uvedené do nových súvislostí, zabezpečujúcich v spoločnosti vybraný status. Spoločenské úlohy sa často prelínali s duchovnými až natoľko, že ich nebolo možné od seba oddeliť. To však nebolo ani nutné, keďže čokoľvek, čo sa dialo v pozemskom svete, naberalo na význame ak bolo posvätené tým nadpozemským.

Existujú ikonografické námety, do ktorých sa postavy dejateľov vkrádajú pravidelne, pričom v nich ich účasť býva viac či menej zreteľná. Ich

¹ V tomto prípade mám na mysli pojem „umeleckých úloh“, ako ho v historiografii rozvíjal švajčiarsky historik umenia a kultúry Jacob Burckhardt (1818 – 1897). K pojmu a autorovi pozri: KROUPA, Jiří. *Školy dějin umění*. Brno: Masarykova univerzita, 2010. s. 118

² K problematike vzťahu autor – konceptor – objednávateľ pozri napr. BARTLOVÁ, Milena. *Skutečná přítomnost*. Praha: Argo, 2012. 43-69.

prítomnosť v obraze je v súčasnom umelecko-historickom diskurze podrobovaná stále novým výskumom. Už dávnejšie sa o týchto obrazoch prestalo hovoriť iba ako o „votívnych“, ale sú vystavené zložitejším analýzám. O tom, že „umiestnenie sa do obrazu“ v minulosti napĺňalo rozsiahly výpočet úloh, možno potvrdiť mnoho vrstevnatým výkladom týchto úloh na konkrétnych ikonografických námetoch. Jedným z nich je aj scéna Sľubu večného panictva sv. Imricha. Uvažovanie nad úlohami a miestom jedinca v jeho rozhraní sa pokúsime rozvíjať na príklade obrazu z kostola sv. Imricha v Bábe.

Svätý Imrich

Sv. Imrich Uhorský, prezývaný aj princ, alebo kráľovič, sa narodil pravdepodobne okolo roku 1007 v Székesfehérvári, ako syn arpádovského kráľa Štefana a jeho manželky Gizely, dcéry bavorského vojvodu Henricha II. a sestry cisára Henricha II.³ Viedol mimoriadne zbožný život, bol vzorným kresťanom, čo pravdepodobne podnietilo i to, že bol údajne zverený do výchovy sv. Gerhardovi, neskoršiemu čanádkemu biskupovi.⁴

³ RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marián. *Životy svätých: ikonografia*. Bratislava: Pallas, 1994. s. 223.

⁴ Rusina a Zervan toto tvrdenie spochybňujú vzhľadom na fakt, že sv. Gerhard prichádza do

Obr. 1 Anjouovské legendarium, Bibliothecca Apostolica Vaticana, okolo 1330

Obr. 2 Oltár sv. Štefana a sv. Imricha, Matejove, po roku 1453

Imrich túžil slúžiť iba Bohu, ale na naliehanie svojho otca súhlasil, že po ňom prevezme trón.⁵ Oženil sa s dcérou chorvátskeho a dalmátskeho kráľa Chichou, s ktorou mal však podľa tradície až do svojej smrti žiť v čistote ako brat a sestra.⁶ Štefan ho menoval údelným kniežatom nitrianskym a pripravoval ho na úrad kráľa. Tesne pred svojou korunováciou v roku 1031 ale Imrich pri poľovačke utrpel zranenie a nedlho potom na jeho následky 2. septembra 1031 zomrel. Imricha vyhlásil za svätého na podnet kráľa Ladislava I. pápež Gregor VII. a to 4. novembra 1083.⁷

Obr. 3 Raphael Sadeler, z cyklu Bavaria sancta, 1624

Svätec býva zobrazovaný ako mladík, vzhľadom na nízky vek, v ktorom zomrel. Na hlave, v rukách alebo pri nohách má často položenú korunu ako odkaz na jeho dynastický pôvod a nenaplnené nástupníctvo. Jeho atribútom je aj ľalia, symbol nepoškvrnenej čistoty.⁸

Okrem samostatného zobrazenia býva často aj v zoskupení, najmä so sv. Štefanom a sv. Ladislavom, ale aj s ďalšími dynastickými svätcami a sväticami.

V naratívnych cykloch zo života sv. Imricha bývajú najčastejšie zobrazované scény Sľub večného panictva a Pochovávanie sv. Imricha. Okrem nich sa objavujú ešte dve scény a to Štefan privádza Imricha do chrámu a Imrich zdraví bozkami mníchov v Pannonhalme.⁹

Uhorska až roku 1020, kedy mal mať Imrich už trinásť rokov. RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marián. *Postavy a príbehy svätcov strednej Európy*. Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, 2016. s. 36-37.

⁵ V kontexte Imrichovho nástupníctva sa nám zachoval spis Mravné ponaučenia kráľovičovi Imrichovi, vytvorený Štefanom I. pre svojho syna.

⁶ MARSINA, Richard. *Legendy stredovekého Uhorska*. Nitra: Rak, 1997. s. 76.

⁷ RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marián. *Životy svätých: ikonografia*. Bratislava: Pallas, 1994. s. 223.

⁸ RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marián. *Postavy a príbehy svätcov strednej Európy*. Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, 2016. s. 35.

⁹ RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marián. *Postavy a príbehy svätcov strednej Európy*. Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, 2016. s. 36.

Sľub večného panictva

Námet, ktorý nás bude zaujímať sa označuje najčastejšie ako Sľub večného panictva, či niekedy aj Sľub večnej čistoty. Keďže sa budeme venovať jeho konkrétnemu príkladu z druhej polovice 18. storočia, spomeňme si aspoň dva, v tom čase najrozšírenejšie textové zdroje námetu.¹⁰

Prvým z nich je vôbec najstaršia legenda pojednávajúca o živote sv. Imricha *Legenda sancti Emerici ducis*. Text spomína scénu, kedy Imrich so svojim sluhom prichádzajú do kostola sv. Juraja vo Vespréme v noci, v čase, keď sa neodohráva žiadna bohoslužba. Imrich tu v modlitbách rozvažoval, aký najvyšší dar by obetoval Bohu. Vtedy kostol prežiarilo svetlo a Boží hlas k nemu prehovoril: „Preslávne je panictvo, žiadam od teba panictvo ducha i tela. Toto obetuj, v tomto vytrvaj.“ V tú noc sľúbil Bohu večné panictvo, pričom zaprisahal svojho sluhu, aby o tom až

do jeho smrti nikomu nepovedal. Zásadným pre nás môže byť fakt, že k mimoriadnemu popularizovaniu legendy v pôvodnej stredovekej verzii

Obr. 4 Neznámy autor, Magyar Nemzeti galéria, 50. - 60. roky 18. st.

¹⁰ Ostatné zdroje v hesle venovanom sv. Imrichovi uvádzajú Rusina a Zervan. RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marián. *Postavy a príbehy svätcov strednej Európy*. Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, 2016. s. 38.

došlo po tom, čo ju v roku 1746 vo svojej edícii vydal viedenský vydavateľ Johann Georg Schwandtner.¹¹

Druhým textom, vychádzajúcim však zo stredovekej legendy o svätom Imrichovi je jedna z najrozšírenejších novovekých ikonografických príručiek na našom území, dielo *Ungaricae sancticitatis indicia* spísané roku 1692 profesorom Trnavskej univerzity Gabrielom Hevenešim. Dielo pozostáva zo životopisov svätých, doplnených jedným alebo dvomi obrazovými príkladmi. Tento významný zdroj ikonografie v ústrednej časti textu hovorí o tom, že raz vo Vespréme Imrich sprevádzaný iba jedným členom svojej družiny prosil o poučenie o tom, čo by bolo Bohu najviac vítané. Vtedy z nebeského hlasu pochopil, že Bohu je milé panenstvo a preto prisľúbil, že ho uchová navždy. Jeden z uvedených obrazových príkladov, medirytina Raphaela Sadelera zachytáva práve túto scénu.¹²

Pokúsme sa však najprv stručne si priblížiť genézu námetu vo výtvarnom umení. Najstarší zachovaný príklad nachádzame na stránke tzv. Anjouovskom legendária z obdobia okolo roku 1330.¹³ V ľavej dolnej štvrtine stránky, venovanej životu sv. Imricha, možno vidieť mladíka s korunou, kľačiaceho pred oltárom so zopätými rukami, hľadiac nahor, odkiaľ k nemu smerujú zlatisté lúče svetla. Vzadu za ním sa nachádza architektúra troch oblúkov s kahanmi, ktoré spolu s ornamentálne zdobeným oltárom predstavujú prostredie kostola. Autor bol nútený najsť riešenie pre zobrazenie samotnej vízie, zasahujúcej Imricha počas jeho modlitby v kostole a preto využil prvok mystiky svetla, znázorňujúci priamy Boží príhovor k svätcovi.¹⁴ Zároveň sa tým držal textu legendy, v ktorej sa hovorí, že kostol najprv prežiarilo svetlo a následne sa v ňom ozvalo Božie volanie.

Čiastočne rozvinutejšia sa nám ďalej objavuje scéna na tabuli bočného krídla oltára sv. Štefana a sv. Imricha z Matejoviec, vytvoreného po roku 1453.¹⁵ Mladý svätec, tentokrát bez koruny, tu kľačí v modlitbe pred

¹¹ MARSINA, Richard. *Legendy stredovekého Uhorska*. Nitra: Rak, 1997. s. 76.

¹² RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marián. *Postavy a príbehy svätcov strednej Európy*. Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, 2016. s. 31.

¹³ Vznikol pravdepodobne v súvislosti s cestou Karola I. Róberta do Talianska, ako detská kniha legiend pre Karolovho syna Ondreja. SZAKÁCS, Béla Zsolt. *A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei*. Budapešť: Balassi Kiadó, 2006.

¹⁴ K svetelnej mystike a chápaniu Boha ako svetla pozri ECO, Umberto. *Umění a krása ve středověké estetice*. Praha: Argo, 1998. s. 69 – 75.

¹⁵ BARTLOVÁ, Milena. Oltár sv. Štefana a sv. Imricha z Matejoviec. In. BURAN, Dušan

oltárom, obklopený architektúrou kostola. Autor znázornil Imrichovu víziu v podobe anjela, zjavujúceho sa nad oltárom. V ruke drží nápisovú pásku s textom „*Preclara est virginitas, viriginitatem mentis et corporis a te exigo,*” ktorá vyjadruje obsah Imrichovej vízie, teda Božie volanie po panictve tela i duše.¹⁶ Súčasťou scény je aj malá postava, klačiaca v pozadí ústredného diania. Modliacu sa mužskú postavu, odetú v šľachtickom odeve s rytierskym opaskom a mečom v podpaží, sledujúcu dianie pri oltári, možno stotožniť s Imrichovým sluhom, ktorý mal byť jediným svedkom svätcovej vízie. V najnovšom príspevku k tejto téme Ivan Gerát upozorňuje okrem iného na dôležitú úlohu svedka vízie, ktorý mal byť pôvodným zdrojom rozprávania o celej udalosti.¹⁷ Na základe jeho svedectva a výpovede následne vznikol aj obrazový námet, ktorý jeho autori často kombinovali so staršími obrazovými riešeniami.¹⁸ Priame svedectvo malo byť zároveň dôkazom svätcovej vyvolenosti, kedy mu bola prejavená mimoriadna Božia milosť, vedúca k jeho kanonizácii. Preto bolo pre autora obrazu dôležitou úlohou správne vykresliť celú udalosť tak, aby podnecovala diváka k uvažovaniu o podstate vízie. Na jednej strane musel obraz odzrkadľovať realnosť vízie v pozemskom svete, na strane druhej zasa jasne preukazovať jej nebeskú podstatu.

Ďalším, grafickým príkladom, je už spomínaná medirytina Raphaela Sadelera z roku 1624. V nej Imrich opäť klačí pred oltárom, nad ktorým sa zjavuje v oblakoch anjel. Z úst mu pritom vychádza pás s nápisom: „*Castos amo*“, čo v preklade znamená „*Milujem čistých.*“ Sadeler síce v grafike nezobrazil Imrichovho sluhu, Rusina a Zervan však uvádzajú, že voľnou predlohou k jej vytvoreniu mohol byť práve matejovský oltár.¹⁹

a kol. *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava: Slovenská národná galéria/Slovart, 2003. s. 702 – 703.

¹⁶ Samotný text nápisovej pásky a rovnako aj niektoré detaily malby sú otáznе vzhľadom na fakt, že mal oltár prejsť výraznejšími premalbami v 80. rokoch 19. storočia. BARTLOVÁ, Milena. Oltár sv. Štefana a sv. Imricha z Matejoviec. In. BURAN, Dušan a kol. *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava: Slovenská národná galéria/Slovart, 2003. s. 702 – 703.

¹⁷ GERÁT, Ivan. *Legendary scenes. An Essay on Medieval Pictorial Hagiography*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 2013. s. 170 – 171.

¹⁸ GERÁT, Ivan. *Legendary scenes. An Essay on Medieval Pictorial Hagiography*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 2013. s. 149 – 152.

¹⁹ RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marián. *Postavy a príbehy svätcov strednej Európy*. Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, 2016. s. 33.

Príkladom námetu je aj olejomalba od neznámeho autora v súčasnosti uložená v Maďarskej národnej galérii, datovaná do obdobia okolo polovice 18. storočia.²⁰ Dielo zobrazuje sv. Imricha s kráľovskou korunou a plášťom, vzhliadajúceho nahor, k prichádzajúcim lúčom svetla. Imrich drží v rukách bielu ľaliu ako znak panenstva, ponúkaného nebesám. Zaujímavým je, že sa vľavo v pozadí za Imrichom objavuje miniatúrna scéna, kedy pred kostolom prežiareným svetlom kľáči svätec a jeho sluha. Námet je tu z hľadiska kompozície síce sekundárny a minimalizovaný, napriek tomu ho však v obraze možno zreteľne rozpoznať.

Medzi príkladmi napokon ešte spomeňme olejomalbu od Johanna Ignáca Cimbala (1722 – 1795), pochádzajúcu z kostola sv. Juraja vo Vespréme. Malba datovaná do 70. rokov 18.²¹ storočia zobrazuje Imricha s ľaliou v ľavej ruke, stojaceho pred oltárom ožiareným svetlom. Svätec na znak pokorenia pozemskej fyzickej lásky ľavou nohou šliape na malého Amora s previazanými očami, objímajúceho zemeguľu v pravom dolnom rohu obrazu. V tomto prípade zobrazil Cimbal v pozadí až dvoch mužov, ukazujúcich na udalosti pri oltári. To mohlo byť výsledkom snahy autora o ešte účinnejšiu verifikáciu celej udalosti.

Obr. 5. Johann Ignaz Cimbal, Magyar Nemzeti Galéria, 70. roky 18. st.

²⁰ Malba je evidovaná pod inventárnym číslom 86.6M, v Zbierke starého maďarského umenia. <https://mng.hu/mutargyak/szent-imre-herceg-2/>

²¹ GARAS, Klára. *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Budapešť: Akadémiai Kiadó, 1955. s. 60 – 62.

Obr. 6 Neznámy autor, oltár sv. Imricha, Báb, 1766 (celok).

Oltárny obraz v Báb

Kostol sv. Imricha v Báb (okres Nitra) bol postavený v roku 1721 na mieste staršieho kostola.²² Najvýraznejším prvkom výzdoby interiéru je klasicistický oltár, do ktorého však slohovo nezapadá centrálny obraz. Ten je zhotovený technikou oleja na plátne, vertikálneho formátu, vložený do ornamentálne zdobeného klasicistického rámu, zhora s polkruhovým ukončením. Kompozične je rozvrhnutý do dvoch plánov, rozdelený šikmo na pozemskú a nebeskú sféru. Takéto delenie autor dosiahol opačným uložením postáv do ľavého horného a pravého dolného rohu, čím medzi skupinami postáv vzniká voľný priestor tvoriaci pomyselnú diagonálu.

Aj napriek značným kvalitám obrazu mu doteraz v historiografii nebola venovaná výraznejšia pozornosť. Na základe predošlých informácií však môžeme s určitosťou povedať, že ide o obraz s námetom Sľubu večného panictva sv. Imricha.

Svätec je tu zobrazený v uhorskom šľachtickom odev, na ktorom má položený dlhý, bohato zdobený plášť s hermelínom, ako odkaz na jeho kráľovský pôvod. Modrý dolomán, s bohatým vyšívaním a tradičným šnúrovým opaskom dopĺňa šablľa vytrčajúca spod plášťa. Svojim odevom tak napĺňa reprezentatívny výzor uhorskej šľachty v 18. storočí. Imrich kľací na pravom kolene na dvoch schodoch, ľavou rukou si

²² GÜNTHEROVÁ, Alžbeta a kol. *Súpis pamiatok na Slovensku. Zväzok prvý*. Bratislava: Obzor, 1967. s. 22.

ukazuje na hrud' a v pravej drží ľaliu. Vľavo vedľa schodov vytrča kamenná oltárna menza, na ktorej je zložená Imrichova koruna. V ľavom dolnom rohu kľačí anjel, držiaci v rukách dymiace kadidlo.²³ Napravo za Imrichom sa nachádza ešte postava neznámeho mladíka s mentiekuou upnutou na gombíku cez rameno. Na základe predošlého textu je teda jasné, že ide o sluhu, sprevádzajúceho mladého svätca, k jeho osobe sa však ešte dostaneme neskôr.

Nad Imrichom sa zjavuje veľkolepá vízia, prežiarená svetlom prichádzajúcim z nebies. Na oblakoch tu sedí Panna Mária, tradične v červenej tunike ovinutá modrým plášťom, s gloriolou z deviatich hviezd. Na kolenách jej sedí malý Ježiško, zavinutý iba v bielej plienke. Hľadá dole na Imricha so žehnajúcim gestom pravej ruky. Okolo dvojice poletujú ešte piati anjelici, putti.

Celá scéna predstavuje moment, keď Imrich kľačí v modlitbe pri oltári a pred ním sa zjavuje vízia v podobe malého Ježiška, so svojou matkou, Pannou Máriou, ideálom večného panenstva. Mladý Imrich im akoby pravou rukou ponúkal ľaliu, predstavujúcu jeho panictvo. Za ním sa nachádza mladý sluha, jediný svedok celej udalosti.²⁴ Scénu dotvárajú anjeli s kadidlom kľačiaci vľavo pred Imrichom, doplňujúci ľavý spodný roh obrazu i liturgický kontext priestoru.

Za väčšiu pozornosť stojí postava mladíka za Imrichom, sluha a svedok vízie, zaprisahaný k tomu aby o nej až do smrti mlčal. Objavuje sa nám takmer na okraji obrazu, čiastočne prikrytý svätcovým plášťom. Jeho tvár je v porovnaní s ostatnými mimoriadne špecifická. Nebadať v nej prílišnú štylizáciu, je mladícka, má výrazný špicatý nos, guľatú bradu, červenkasté líca, úzke pery a strapaté tmavé vlasy. Zdá sa byť mimoriadne konkrétna a navyše nadväzuje priamy očný kontakt s divákom. Evokuje pocit, že by mohlo ísť o kryptoportrét zobrazujúci konkrétnu osobu.²⁵

²³ Jozef Medvecký v projekte Barokové inšpirácie identifikuje grafickú predlohu, podľa ktorej bol anjel namaľovaný. Ňou je oltárny obraz Videnie sv. Filippa Neri v kostole S. Maria della Consolazione v Benátkach z roku 1726, namaľovaný Giovanni Battistom Piazzettou. http://barok.me/KAT/Kat_Piazzetta.htm#350x1

²⁴ MARSINA, Richard. *Legendy stredovekého Uhorska*. Nitra: Rak, 1997. s. 81.

²⁵ K vymedzeniu pojmov pozri: MACUROVÁ, Zuzana. Sakrální identifikační portrét. In. MACUROVÁ, Zuzana – STOLÁROVÁ, Lenka – VLNAS, Vít. *Tváří v tvář. Barokní portrét v zemích Koruny české*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2017. s. 193 – 198.; MŮDRA, Aleš. K funkcím donátorských portrétů v presbytári klášterního kostela Čtrnáctisvatých pomocníků v Kadani. In. *Studia Mediaevalia Bohemica*, 10/2018. Praha: Centrum

K autorstvu obrazu sv. Imricha z Bábu

Aj napriek tomu, že našim cieľom nie je určenie autorstva obrazu, vzhľadom na značné kvality diela sa pokúsme tejto otázke aspoň v krátkosti venovať. Už na prvý pohľad je jasné, že ide o prácu kvalitného autora. Projekcia veľkolepej scény prežiarenej svetlom, elegantné zalamovanie a vlnenie drapérií, minuciózna kresba detailov, jemne modelované tváre, dlane a chodidlá, práca s predlohami, to všetko hovorí o vysokej kvalite diela z obdobia tretej štvrtiny 18. storočia. Okrem slohového zaradenia na zadnej strane obrazu navyše nachádzame aj datovanie do roku 1766, uvedené bez ďalších signatúr. V súvislosti s kvalitami obrazu sa vynára otázka, ktorý z autorov, pracujúcich na území habsburskej monarchie po polovici 18. storočia sa mohol pričiniť na tvorbe oltárneho obrazu v Bábe? Takmer okamžite sa nám núka otázka súvisu obrazu s jednou z najvýraznejších osobností maliarskej produkcie na Slovensku v 2. polovici 18. storočia a to s Franzom Antonom Maulbertschom. Pri porovnávaní jeho diel s našim obrazom, môžeme rozpoznávať značné podobnosti, na ktoré sa pokúsme upriamiť pozornosť.

Začiatkom 60. rokov realizuje Maulbertsch na západnom Slovensku hneď niekoľko objednávok. Je to napr. obraz hlavného oltára v kostole Najsvätejšej Trojice v Trnave namaľovaný okolo roku 1760, fresková výzdoba kostola sv. Ondreja v Komárne z roku 1762, a jedno z najvýznamnejších diel Maulbertschovho pôsobenia na našom území, kaplnka Nanebovzatia Panny Márie bývalého Erdődyovského kaštieľa v Trenčianskych Bohuslaviciach z roku 1763. V nej okrem fresky v kupole kaplnky maľoval obrazy Nepoškvrnenej Panny Márie a sv. Antona Paduánskeho, vyplňajúce bočné oltáre.²⁶

Okrem toho poznáme z tohto obdobia niekoľko diel mimo nášho územia, z ktorých je nutné upozorniť na obraz Nanebovzatia Panny Márie z kostola sv. Quintina v Mainze, namaľovaný v roku 1758, obraz sv. Jána Nepomuckého z roku 1760 z kamaldulského kláštora v maďarskom Majku (iba 40 kilometrov južne od Komárna), viedenský obraz korunovacie neznámej svätice Kristom z obdobia okolo roku 1760 (v súčasnosti v súkromnej zbierke, predtým aukčná sieň Zeller), obraz Zvestovania

medievistických štúdií, 2018. s. 66 – 67.

²⁶ BALÁŽOVÁ, Barbara – MEDVECKÝ, Jozef – SLIVKA, Dušan. *Medzi nebom a zemou - majstri barokovej fresky na Slovensku*. Bratislava: Societas historiae artium a Ústav dejín umenia SAV, 2009. s. 113 – 121.

Panny Márie z roku 1766, dnes uložený v Belvedere Museum vo Viedni (4711) a napokon dva obrazy bočných oltárov v kostole sv. Štefana v Tullne a to obraz Navštívenia Panny Márie a zobrazenie scény s Neveriacim Tomášom, datované len približne, do polovice 18. storočia.

Všetky tieto Maulbertschove práce dokladajú jeho prejav v období tzv. „umeleckého dozrievania“ začiatkom 60. rokov. Už pri prvom pohľade je zjavná podobnosť medzi uvedenými obrazmi a našim bábskym dielom a to najmä v detailoch tvárového typu. Napr. sv. Imricha z nášho obrazu možno porovnať s archanjelom Gabrielom zo Zvestovania v Belvederi, alebo bábsku Pannu Máriu s tou z obrazu Zvestovania v Tullne, či Nanebovzatou Pannou Máriou v Trenčianskych Bohuslaviciach.

Ďalej môžeme porovnať výrazné ostré zalamovania drapérií so svetlými hranami a okraje dekorované ornamentmi v bábskom obraze, napríklad so Zvestovaním z Belvederu (no. 4711), alebo celkové pojatie vzdušnej drapérie podobné s tým v obraze z Majku. Netreba však zabúdať ani na celkové kompozície, ktoré Maulbertsch pravidelne rozohráva podobne ako je tomu v obraze z Bábu.

Je potrebné si však všimnúť i podstatné rozdiely medzi našim obrazom a Maulbertschovými identifikovanými dielami. Jeden zo základných tkvie v tom, čo väčšina odborníkov označuje za majstrovstvo tohto rakúskeho autora a to je mimoriadna farebnosť plôch, kedy maliar prechádza širokým

Obr. 7 Neznámy autor, oltár sv. Imricha, Báb, 1766 (detail).

farebným spektrom v jemných odtieňoch, tvoriacich vzdušné scény, akoby presahujúce plochu obrazu.²⁷ V nich sa zľahka striedajú odtiene modrých farieb presvetľujúce scénu až do bledo červenej, tvoriacej teplé, intímne prostredie obrazu. Okrem toho Maulbertsch naplňa obrazy iluzórnosťou, spôsobenou osobitým a jemu vlastným pojatím svetla, dodávajúceho celým scénam duchovný charakter vnútorného prežitia obrazu. O tom sa hovorí ako o majstrovej inovácii.²⁸ Zdá sa, akoby v bábskom obraze práve takéto inovatívne riešenia absentovali.

Aj napriek náznakom, ktoré odkazujú na Maulbertschovu tvorbu nemožno opomenúť práve spomenuté „odchýlky“. Dá sa hovoriť o chýbajúcom „majstrovskom puncí“, ktorý práve Maulbertschove tvorivé vlastnosti vnukli obrazom. To je práve to, čo odlišuje jeho autorské práce od tých, ktoré sa na neho podobajú. Ako upozorňuje Monika Dachs-Nickelová vo svojej štúdií, nie každý obraz, ponášajúci sa na Maulbertschove dielo mu môžeme pripisovať. Pri mnohých takých dielach, môže ísť o práce jeho študentov, resp. dielenských nasledovníkov. Ako zrejmy príklad uvádza práve obrazy Jozefa Winterhaldera mladšieho, Maulbertschovho žiaka, pomocníka a nasledovníka, ktorého diela boli v minulosti nesprávne atribuované Maulbertschovi.²⁹ Jozef Winterhalder mladší sa teda núka ako jeden z možných autorov bábskeho oltárneho obrazu. Navyše, ako dokladá opäť Medvecký, vo Winterhalderovom diele nachádzame aj využitie grafickej predlohy repousoirovej figúry anjela z Piazzetovho obrazu Videnie sv. Filipa z Neri.³⁰ Do úvahy okrem spomínaného Josefa Winterhaldera mladšieho, ktorý s Maulbertschom spolupracoval od začiatku 60. rokov, pripadá aj Andreas Zallinger, ktorému autorstvo obrazu z Bábu pripisuje práve Jozef Medvecký.³¹ Jednoznačnú odpoveď na otázku autorstva by však mohol priniesť až podrobný archívny výskum, preto pre zatiaľ odpoveď zostáva čisto v rovine hypotézy.

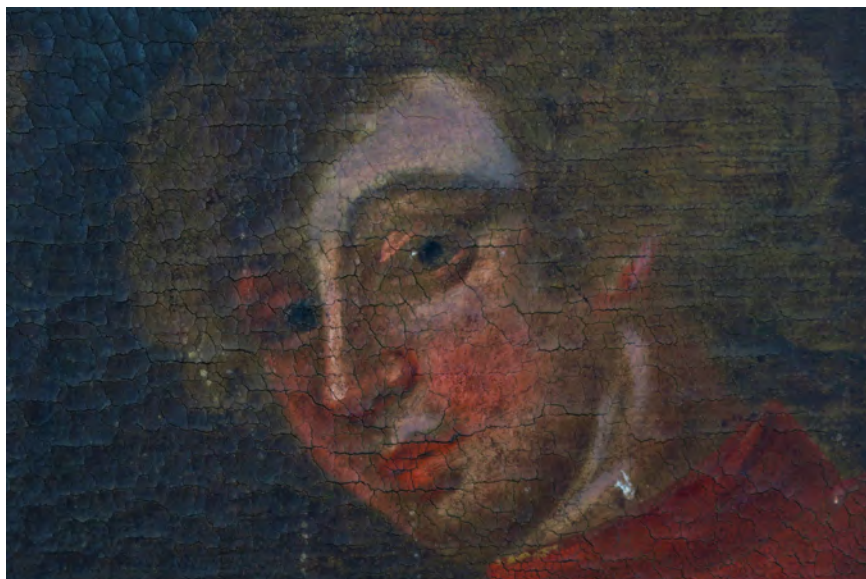
²⁷ CINCÍK, Jozef. *Barokové freská na Slovensku*. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská, 1939. s. 36.

²⁸ DACOSTA KAUFMANN, Thomas. Maulbertsch the „Eccentric,“ and Other Characterizations – Reflections on the Artist and his Reception. In. *Franz Anton Maulbertsch. A Man of Genius*. Vienna: Belvedere, 2009. s. 23 – 33.

²⁹ DACHS-NICKEL, Monika. Not necessarily Always Maulbertsch! The oil sketches and the problem of their attribution. In. *Franz Anton Maulbertsch. A Man of Genius*. Vienna: Belvedere, 2009. s. 93 – 107.

³⁰ <http://barok.me/KAT/P2/3501.htm>

³¹ http://barok.me/KAT/Kat_Piazzetta.htm#350x1

Obr. 8 Neznámy autor, oltár sv. Imricha, Báb, 1766 (detail).

Kto je dobrý sluha na obraze v Bábé?

Teraz sa však vráťme k otázke identity mladého sluhu sprevádzajúceho sv. Imricha na bábskom obraze. Ako sme spomínali vyššie, postava sluhu vykazuje prvky kryptoportrétu, teda je na ňom pravdepodobne priamo zobrazená reálna historická osobnosť. Pokúsime sa však nad jeho totožnosťou uvažovať aj v inej rovine. Okrem načrtnutia tej konkrétnej, historickej identity sa nad neznámou osobou zamyslíme aj z pohľadu jej obrazovej reprezentácie, teda akejsi konštruovanej identity.³²

Pri určení tej historickej sa ako prvá núka osoba donátora, zväčša príslušníka niektorého zo šľachtických rodov, držiacich nad daným kostolom a územím patronátne právo. V prípade Bábú to bol významný rod Esterháziovcov, sídliačich v neďalekej Galante. Tí boli častými sponzormi umeleckých diel, slúžiacich mimo iné ich mocenským záujmom a prezentovaniu vlastného vplyvu. Je teda možné uvažovať nad

³² V terminológii portrétneho umenia sa nazýva „sociálnou identitou“. K otázke identity v portrétnom umení raného novoveku pozri: HALÁSZOVÁ, Ingrid - IHRINGOVÁ, Katarína - KIŠONOVÁ, Renata. *Hľadanie identity v portrétnom umení*. Trnava: Filozofická fakulta TU v Trnave, 2019. s. 10 – 39.

zobrazením niektorého z členov rodu, pričom za zmienku stojí aj fakt, že od čias Imricha I. Esterháziho (1638 – 1670) niesol v každom pokolení aspoň jeden člen vetvy meno Imrich.

Omnoho viac nás však bude zaujímať práve druhá časť identity a to tá, ktorú sme nazvali obrazovou reprezentáciou, resp. „konštruovanou identitou“. Túto možno popísať v niekoľkých rovinách interpretácie.

Najvšeobecnejšia vrstva interpretácie sa zakladá na tradičnej koncepcii prítomnosti osoby donátora vo výtvarnom diele. „Votívne obrazy“ ako sa v dejinách umenia nazývajú, mali niekoľko základných funkcií. Medzi nimi to bola: memoratívna funkcia, kedy upomínali na angažovanosť donátora pri vzniku diela a mali jeho účasť večne pripomínať; reprezentatívna funkcia, kedy bolo ich úlohou prezentovať osobu donátora vo verejnom priestore na privilegovanom mieste; sakralizačná funkcia, kedy bol donátor umiestnený do blízkosti svätca, či iného náboženského motívu, čím sa približoval duchovným hodnotám zobrazeného námetu. Samozrejme výpočet jednotlivých funkcií votívneho obrazu by mohol byť omnoho rozsiahlejší a komplexnejší, tomuto problému však bolo v historiografii venované množstvo priestoru a preto si dovoľujeme problematiku zoskúpiť.

Ďalšia vrstva interpretácie osoby donátora v námete sa viaže k samotnej ikonografii. V nej predstavuje neznáma osoba Imrichovho sluhu, sprevádzajúceho svätca pri jeho nočnej modlitbe v kostole. Tým, že sa nechal donátor zobraziť v jeho roli, sa sám de facto identifikuje so svätcovým služobníkom, ktorý uposlúchol jeho rozkaz, aby mlčal o predošlých udalostiach. Pomocou námetu teda sám seba stotožňuje s poslušným sluhom vyvoleného božieho služobníka. Treba mať na pamäti aj to, že ten je navyše dynastickým svätcom a jeho prítomnosť môže odkazovať aj k panovníckemu úradu.

S predošlou interpretáciou súvisí aj úloha sluhu týkajúca sa Imrichovej vízie. Tým, že je neznámy muž zobrazený ako sluha, je zároveň tým, kto bol prítomný pri mystickej vízii. Ako už bolo spomenuté vyššie, úloha svedka vízie bola významná z hľadiska jej priameho sprostredkovania, kedy bol tento svedok kľúčom k poznaniu zázračnej udalosti. Dotýčný je teda nielenže dobrým služobníkom svätca, ale aj tým, ktorý bol prítomný pri prejave Božej milosti na zemi a zároveň sa zúčastnil ústredného momentu svätcovho duchovného povýšenia.

Napokon posledná vrstva našej interpretácie sluhu v bábskom obraze sa týka malého detailu, ktorý však môže veľa napovedať o snahe donátora pri „seba-umiestnení“ do prostredia obrazu. Ak sa totiž prizrieme lepšie, všimneme si, že časť Imrichovho kráľovského pláštá, akoby prekryvala rameno sluhu. Takýto prvok môže byť vyjadrením pozície donátora voči svätcovi. Neznáma postava ako keby sa snažila naznačiť, že sa ukrýva pod ochranným plášťom samotného svätca. Z dejín umenia poznáme námet ochranného pláštá, avšak tu ho možno vnímať aj v osobitej psychologickej rovine. Pri snahe o interpretáciu ochranného gesta treba znovu pripomenúť, že svätec je navyše reprezentantom kráľovskej dynastie a tým pádom môže situácia odzrkadľovať aj iný, politický postoj neznámeho. V tomto kontexte sa núka však aj iný spôsob interpretácie onoho úkonu, kedy sa neznámy sluha môže snažiť pod plášť podliezť sám. V ďalšej interpretácii zasa môže služobník okraj Imrichovho pláštá iba pridržovať, čo môže značiť jeho privilegovanú pozíciu toho, ktorý svätcovi nesie vlečku. Vybranú rovinu interpretácie už v tomto prípade necháme na diváka. Takýto postoj si azda môžeme dovoliť aj z toho dôvodu, že je dobrý sluha znázornený v obraze tak, akoby chcel zámerne viesť s divákom mnohoznačný dialóg. Práve vedenie aktívneho dialógu donátora s divákom možno považovať za jednu z hlavných úloh, ktoré si obraz stanovuje. Zároveň treba podotknúť, že ju plní naozaj znamenite!

Zdroje:

BALÁŽOVÁ, Barbara – MEDVECKÝ, Jozef – SLIVKA, Dušan. *Medzi nebom a zemou - majstri barokovej fresky na Slovensku*. Bratislava: Societas historiae artium a Ústav dejín umenia SAV, 2009.

BARTLOVÁ, Milena. Oltár sv. Štefana a sv. Imricha z Matejoviec. In. BURAN, Dušan a kol. *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava: Slovenská národná galéria/Slovart, 2003.

BARTLOVÁ, Milena. *Skutečná přítomnost*. Praha: Argo, 2012.

CINCÍK, Jozef. *Barokové fresky na Slovensku*. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská, 1939.

DACOSTA KAUFMANN, Thomas. Maulbertsch the „Eccentric,“ and Other Characterizations – Reflections on the Artist and his Reception. In. *Franz Anton Maulbertsch. A Man of Genius*. Vienna: Belvedere, 2009.

DACHS-NICKEL, Monika. Not necessarily Always Maulbertsch! The oil sketches and the problem of their attribution. In. *Franz Anton Maulbertsch. A Man of Genius*. Vienna: Belvedere, 2009.

ECO, Umberto. *Umění a krása ve středověké estetice*. Praha: Argo, 1998.

GERÁT, Ivan. *Legendary scenes. An Essay on Medieval Pictorial Hagiography*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 2013.

GÜNTHEROVÁ, Alžbeta a kol. *Súpis pamiatok na Slovensku. Zväzok prvý*. Bratislava: Obzor, 1967.

HALÁSZOVÁ, Ingrid – IHRINGOVÁ, Katarína – KIŠOŇOVÁ, Renata. *Hľadanie identity v portrétnom umení*. Trnava: Filozofická fakulta TU v Trnave, 2019.

MACUROVÁ, Zuzana. Sakrální identifikační portrét. In. MACUROVÁ, Zuzana – STOLÁROVÁ, Lenka – VLNAS, Vít. *Tváří v tvář. Barokní portrét v zemích Koruny české*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2017.

MARSINA, Richard. *Legendy stredovekého Uhorska*. Nitra: Rak, 1997.

MUDRA, Aleš. K funkcím donátorských portrétů v presbytári klášterního kostela Čtrnáctisvatých pomocníků v Kadani. In. *Studia Mediaevalia Bohemica*, 10/2018. Praha: Centrum mediévistických studií, 2018.

RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marián. *Postavy a príbehy svätcov strednej Európy*. Bratislava: Vysoká škola výtvarných umení, 2016.

RUSINA, Ivan – ZERVAN, Marián. *Životy svätých: ikonografia*. Bratislava: Pallas, 1994.

SZAKÁCS, Béla Zsolt. *A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei*. Budapešť: Balassi Kiadó, 2006.

ODEV MÁRIE TERÉZIE AKO UHORSKEJ KRÁĽOVNEJ V ŠTÁTNIČKÝCH PORTRÉTOCH DO ROKU 1765

CLOTHING OF MARIA THERESA AS THE QUEEN OF HUNGARY IN STATE PORTRAITS UNTIL 1765

Martina Vyskupová

Katedra dejín a teórie umenia FF TU, Hornopotočná 23, Trnava 918 43
SNM - Historické múzeum, Vajanského náb. 2, Bratislava 810 06

martina.vyskupova@snm.sk

Abstrakt: *V štátnických portrétoch Márie Terézie ako uhorskej kráľovnej existuje niekoľko typov odevov súvisiacich s reprezentáciou významnej príslušníčky habsburského rodu a panovníčky, nezriedka prezentovanej s viacerými vladárskymi insígniami a atribútmi moci. V prvom rade treba spomenúť charakteristický korunovačný odev s plášťom sv. Štefana, v ktorom bola zobrazovaná pri príležitosti uhorskej korunovácie v roku 1741. Neskôr sa objavujú ďalšie reprezentatívne róby s plášťom zvýrazňujúcim jej panovnícky majestát. Po založení kráľovského uhorského Radu sv. Štefana v roku 1764, bola znázorňovaná ako jeho zakladateľka a veľmajsterka. V príspevku stručne predstavíme časté variácie odevov Márie Terézie a ich významy v štátnických podobizniach do roku 1765, odkedy začala nosiť čierne vdovské šaty.*

Kľúčové slová: odev, portrét, Mária Terézia, uhorská kráľovná, reprezentácia

Abstract: *In the state portraits of Maria Theresa as the Queen of Hungary exist several types of clothing related to the representation of an important member of the Habsburg dynasty and a ruler, often presented with several insignia and attributes of power. First of all, it is necessary to mention the characteristic coronation garment with the cloak of St. Stephen, in which she was depicted on the occasion of the Hungarian coronation in 1741. Later appear other representative toilets with a mantle accentuating her royal majesty. After the founding of the Royal Order of Saint Stephen in 1764, she was depicted as its founder and grandmaster. The article we will briefly provide the frequent variations of Maria Theresa's clothing and their meanings in state portraits until 1765, when she began wearing black widow's dress.*

Key words: clothing, portrait, Maria Theresa, Queen of Hungary, representation

Odev so svojimi mnohoznačnými významami a príslušnými posolstvami predstavuje jeden z aspektov výskumu reprezentácie panovníka prostredníctvom jeho portrétu (nielen) v 18. storočí. Motivácie využívania šiat ako jedného z neodmysliteľných znakov panovníckych podobizní primárne spočívali v charakteristickej reprezentácii portrétovaného v jeho štátnickej funkcii. Najmä rétorika korunovačných podobizní z hľadiska symptomatického korunovačného odevu bola účinným prostriedkom medializácie vladárskej moci s dôrazom na osobitosť a identifikovateľnosť portrétovaného v rámci dobových spoločenských a kultúrnych konvencií. V zmysle charakteristickej sebaštylizácie panovníka ich spracovanie a výraz vždy podliehali aj určitým sociálnym determinantom.¹

Dobové ženské panovnícke podobizne prezentovali takisto ženskosť a krásu a vyjadrovali zodpovedajúcu úlohu zobrazenej aristokratky v dvorskej spoločnosti. Fungovali ako prostriedok na informovanie divákov o znázornených, vyzdvihujúc ich relevantné štátnické, respektíve spoločenské funkcie. Podobne ako pri mužských reprezentatívnych portrétoch sa sústredili na prízvukovanie príslušnej mocenskej idey a rozpoznateľnosť vladárky. Na takomto efekte moci sa okrem insígnií prirodzene zúčastňovali šaty a rôzne doplnky, postoj, mimika a úprava tela ako kľúčové prvky pre želanú rétoriku panovníckej inscenácie.

Odev Márie Terézie bol v dobových písomných prameňoch spomínaný iba čiastkovo, najmä v rámci opisov niektorých slávnostných ceremónií, predovšetkým korunovácií. V posledných rokoch sa žiadne jeho reflexiou zaoberali niektorí súčasní autori.² Žiaľ nezachovali sa žiadne rozsiahlejšie písomné pramene, ani písomné svedectvá súčasníkov a hlavne príslušné odevné inventáre panovníčky.³ Niektoré róby sa uchovali fragmentárne alebo vo forme odevných súčastí, zväčša prerobených na iné účely

¹ Ak odevy vnímame ako jeden z prvkov budovania identity nositeľa, musíme ich posudzovať aj „ako vizuálne a plastické symboly určitej kultúry, ktoré sú evokované kombináciou alebo permutáciou istého kódového kľúča (materiál, textúra, farba, látka, vzor, sila, silueta a príležitosť)“. In DAVIS, F. 1994. *Fashion, Culture, and Identity*. Chicago: Univ. Chicago Press, 1994. ISBN 978-0-22613-808-4, p. 5.

² Spomenúť možno najmä publikačné výstupy Michaela Yonana, Johannesa Pietscha alebo Szabolcsa Serfőzóa.

³ PIETSCH, J. 2020. Die Kleidung Maria Theresias im Spiegel der Porträts. TELESKO, W. – HERTEL – S., LINSBOTH, S. (Eds.). 2020. *Die Repräsentation Maria Theresias. Herrschaft und Bildpolitik im Zeitalter der Aufklärung*. Wien, Köln, Weimar : Böhlau Verlag, 2020. ISBN 978-3205231813, p. 197.

používania.⁴ K najvýznamnejším zdrojom, ktoré dokumentujú a prezentujú jej odevy, sú preto najmä samotné portréty panovníčky.

Pre štátnické podobizne Márie Terézie bola evidentná snaha vyzdvihnúť špecifickú pozíciu významnej príslušníčky habsburského rodu a zároveň vladárky s príslušnými mocenskými záujmami. V jej spoločenskej a politickej pozícii bolo podstatné rešpektovať dekórum, teda príslušné kritériá dvorskej spoločnosti. Preto aj odev ako príznačný habitus vo forme slávnostného gala (*le grand parure*) mal vyjadrovať jej panovnícku majestátnosť a zároveň bol akousi „štátnou záležitosťou“⁵. Predovšetkým v prvých rokoch po uhorskej korunovácii v roku 1741 v portrétoch Márie Terézie vnímame vyzdvihovanie jej krásy, ktorá bola jedným z dôležitých prostriedkov pre jej spoločenskú a politickú inscenáciu.⁶ Bola opisovaná aj v dobovej tlači alebo chválospevoch. Pruský veľvyslanec, gróf Otto Christoph Podewils (1719 – 1786) napísal kráľovi Friedrichovi II. (1712 – 1786) v roku 1747: „*Pri svojom prevzatí trónu našla tajomstvo, ako si získat lásku a obdiv sveta, nemalou mierou k tomu prispelo jej pohlavie, jej krása a jej nešťastie [...]*“⁷. Krása v prípade Márie Terézie predovšetkým na začiatku jej vlády fungovala ako „*dôležitý politický kapitál*“,⁸. Prostredníctvom príslušného odevu panovníčka manifestovala svoju osobnú reprezentáciu, bohatstvo habsbursko-lotrinského rodu, respektíve rodiny a tiež isté politické a kultúrne sympatie a záujmy.⁹ Z portrétov Márie Terézie je čitateľné, že sa identifikovala nielen ako vladárka, ale tiež ako matka

⁴ Príkladom je pluvial, vytvorený z korunovačnej uhorskej róby (1741, dnes v Diözesanmuseum, Eger). In SERFÖZŐ, S. 2020. Themen und Formen der Repräsentation Maria Theresias in Ungarn. In TELESKO – HERTEL – LINSBOTH 2020, p. 312, 459.

⁵ STOLLBERG-RILINGER, B. 2017, *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie*. München : C. H. Beck, 2017. ISBN 978-3-406-69748-7, p. 368.

⁶ STOLLBERG-RILINGER 2017, s. 249.

⁷ Viz: HERTEL, S. 2017. Der weibliche Körper als Quelle. Überlegungen zu einer höfischen Körpergeschichte zur Zeit Maria Theresias. In WALLNIG, T. – LOBEWEIN, E. – SEITSCHEK, F.-S. 2017. *Maria Theresia? Neue Perspektiven der Forschung*. Bochum, 2017. ISBN 978-3-89911-281-8, p. 39.

⁸ STOLLBERG-RILINGER 2017, s. 251

⁹ Prízvukovala aj svojim dcéram, aby sa ako manželky významných aristokratov svojou reprezentáciou vždy prispôsobili spoločenským a kultúrnym konvenciám konkrétnej krajiny, v ktorej žili. V liste arcivojvodkyni Márii Karolíne do Neapolu (15. októbra 1767): „*Absolútne sa prispôsob vkusu národa. [...], aby si si zaistila jeho dôveru [...]*.“ In ETZLSTORFER, H. 2006. *Vladárka v súkromí. Manželstvo, materstvo a móda Márie Terézie*. Bratislava : Ikar, 2006. ISBN 9788055120393. 229, s. 75.

následníka trónu a manželka cisára Františka I. Štefana (1708 – 1765). Jej reprezentatívne róby formálne vychádzali zo starších barokových odevných vplyvov a mali umiernenější ráz jednak v zmysle striktnej španielskej etikety príznačnej pre španielsky dvorský ceremoniál, ale tiež s ohľadom na primeranosť sociálneho statusu a decentnosť.¹⁰ Použitie niektorých výzdobných elementov či odevných prvkov zodpovedalo formálnosti a vážnosti jej štátnickej funkcie a príslušného spoločenského postavenia. V zmysle niektorých odevných vzorov, voľby materiálov rób či istých farebných kombinácií nachádzame podobnosť v reprezentatívnych dvorských šatách zobrazených v portrétoch jej matky Alžbety Kristíny (1691 – 1750) z prvej polovice 18. storočia.

Uhorský korunovačný odev s plášťom sv. Štefana

Habsburskí panovníci sa počas korunovácie za uhorského kráľa prezentovali v slávnostnom „uhorskom odevu“ s korunovačným plášťom sv. Štefana¹¹ od roku 1563, kedy bol v Bratislave korunovaný Maximilián II. (1527–1576) za uhorského vladára.¹² V štátnických portrétoch uhorských kráľov z dynastie Habsburgovcov sa tento ceremoniálny odev s uhorskými kráľovskými insígniami objavuje od korunovácie Mateja II. (1557–1619) v roku 1608 (Lucas Kilian, 1610/1611, rytina, Österreichische Nationalbibliothek).¹³ Súčasťou tejto štátnickej prezentácie bolo zdôrazňovanie významu Uhorského kráľovstva ako jeden z prostried-

¹⁰ V liste z roku 1766 arcivojvodkyni Márii Kristíne: „Nedovoľuje sa Ti nijaká koketéria, nijaká márnomyseľnosť. [...] U vydatej ženy má všetko význam, nič nemožno brať na ľahkú váhu. Obliekaj sa vždy decentne. Vydatá žena si nemôže dovoliť to, čo je prípustné u dievčata. In ETZLSTORFER 2006, s. 162.

¹¹ Dodnes zachovaný korunovačný plášť uhorských kráľov bol pôvodne prešíty z kňazského ornátu a používal sa od roku 1031 (dnes Magyar Nemzeti Múzeum). Pozri: KOVÁCS, T. S. (Ed.). 2005. *The coronation mantle of the Hungarian kings*. Budapest : Hungarian National Museum, 2005. ISBN 963-7061-13-4.

¹² Použitie uhorského šľachtického odevu s plášťom by mohlo súvisieť so stratou alebo zničením niektorých odevných súčiastok pôvodných ceremoniálnych šiat (plášť, štóla, alba, cingulum atď.) v polovici 16. storočia. Od roku 1551 sa totiž už neobjavujú v inventári uhorských kráľovských klenotov. In SERFÓZÓ 2020, s. 311.

¹³ POLLEROŠ, F. 2010. *Austriacus Hungariae Rex: Zur Darstellung der Habsburger als ungarischer Könige in der Frühneuzeitlichen Graphik*. In BUBRYÁK, O. (Ed.). *“Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Budapest : Művészettörténeti Kutatóintézet and Gondolat, 2010, p. 65.

Obr. 1 Daniel Schmidelli, Korunovačný portrét Márie Terézie ako uhorskej kráľovnej, 1742, Galéria mesta Bratislavy. Foto: GMB.

kov konsolidácie moci Habsburgovcov v krajine. K ďalšiemu viditeľnému zdôrazňovaniu člena habsburskej dynastie ako uhorského kráľa prostredníctvom portrétov došlo takisto pri príležitosti korunovácie Ferdinanda III. (1608 – 1657)¹⁴ v roku 1625 alebo deväťročného Jozefa (I., 1678 – 1711) v roku 1687.

Pre Máriu Terézia bola uhorská korunovácia významným prostriedkom deklarácie jej panovníckej moci v Uhorsku. V súvislosti s tradíciou predchádzajúcich uhorských vládarov, respektíve habsburských kráľov, vznikali portrétny typy vyzdvihujúce jej vládarsky majestát najmä cez insígnie a štylizovaný uhorský odev so svätoštefanským plášťom. Patrili k najdôležitejším prostriedkom deklarácie politickej a vládarskej moci Márie Terézie najmä na začiatku jej vlády v 40. rokoch 18. storočia a boli rozširované hlavne v krajinách bývalého Uhorska ale aj Českej koruny a na iných územiach habsburskej ríše.

Keď Mária Terézia vchádzala do Bratislavy 20. júna 1741 pri príležitosti uhorskej korunovácie, mala na sebe reprezentatívny biely, zlatom vyšívaný odev s modrými vyšívanými kvetmi v štýle „*alla ungherese*“.¹⁵ Samotný korunovačný akt uskutočnený 25. júna v tom istom roku bol dôležitým rituálom spojeným s budovaním imidžu novej vládky a deklaráciou zákonitosti jej vlády aj v zmysle upevňovania moci dynastických príslušníkov v Uhorsku. Zmiený ceremonálny korunovačný odev Márie Terézie s plášťom sv. Štefana odkazoval na uhorskú tradíciu prvého uhorského kráľa a bol podstatnou zložkou jej panovníckej sebareprezentácie. Tvoril dôležitú významovú a takisto estetickú súčasť korunovačných a jazdeckých podobizní okrem symptomatických kráľovských insígnií – koruny, žezla, jablka, spomínaného svätoštefanského pláštá a meča (napr. Daniel Schmidelli, 1742, Galéria mesta Bratislavy, Obr. 1). Samotná slávnostná róba¹⁶ bola pripomienkou na ženské uhorské šaty,

¹⁴ POLLEROŠ 2010, s. 65-66; Pozri tiež: FÖLDI-DÓZSA, K. 2001. Die ungarische Nationaltracht als Hofkleidung. In FAZEKAS I. – UJVÁRY, G. et al. *Kaiser und König. Eine historische Reise. Österreich und Ungarn 1526 – 1918*. Wien : ÖNB, Collegium Hungaricum, 2001, p. 23–28.

¹⁵ PÖTZL-MALÍKOVÁ, M. 2008. *Bratislavský hrad za Márie Terézie*. Bratislava : Marenčin PT, 2008. ISBN 9788089218714. s. 63.

¹⁶ Správa Uhorskej kráľovskej komory z príprav na bratislavskú korunováciu uvádza náklady na ich výrobu – 3000 florénov za „*Coronationis Regiae Habito*“, ktoré boli vyplatené komitátmi ako štátna daň („*Landtagssteuer*“ alebo „*Taxis dietalis*“). In Hoffinanz Ungarn

ktorých podoba sa ustálila v prvej polovici 17. storočia a nosili ich najmä príslušníčky uhorskej aristokracie, zemianskeho a meštianskeho stavu¹⁷. Postupne sa z nich sformoval šľachtický kroj a stali sa módnymi aj na viedenskom panovníckom dvore najmä v 18. storočí. Odev Márie Terézie evokoval určitú lokálnu identitu a vyjadroval príslušnosť panovníčky k Uhorsku.¹⁸ Typickým prvkom bol živôtik s oválnym výstrihom v tomto prípade s čipkou, florálnou hodvábnou, zlatou výšivkou, perlami, rubínmi a smaragdami, v strede s ornamentálnou hodvábnou výšivkou evokujúcou šnúrovanie a biela košeľa s krátkymi, riasenými čipkovanými rukávami previazanými hodvábnou stuhou s drahými kameňmi.¹⁹ Ďalším odkazom bola bohato riasená sukňa so zlatými florálnymi výšivkami, s priesvitnou čipkovanou zásterou, po obvode so zlatou výšivkou s perlami a drahokamami. Špecifikom róby bol miniatúrny portrét Františka I. Štefana vkomponovaný do šnúrovania živôtiku na vrchu so štylizovanou uhorskou korunou. Môžeme ho chápať ako odkaz na habsbursko-lotrinskú alianciu a zároveň na osobu manžela Márie Terézie, ktorý bol uhorským miestodržiteľom (1732 – 1740) do smrti Karola III. (IV., vládla v Uhorsku 1711 – 1740), no v čase uhorskej korunovácie nebol uhorskými stavmi uznaný ako jej spoluregent v Uhorsku.²⁰ Šaty dopĺňovali perlové náramky, náušnice a ďalšie šperky a ozdoby a špicaté črievice so zlatými výšivkami. Úprava vlasov bola realizovaná vo forme módného nízkeho, hladkého účesu s drobnými lokňami podľa francúzskej módy. Okrem charakteristického korunovačného odevného súboru, bola Mária Terézia zobrazovaná aj v ďalších kombináciách odevov s uhorskými prvkami, napríklad v modrej alebo bielej variante šiat podobného strihu a úpravy s plášťom spolu s kráľovskými insígniami.

V 18. storočí badáme podobnú stratégiu využitia odevu s určitými regionálnymi súvislosťami v ceremoniálnom stvárnení aj v ďalších

Akten, 16. december 1743, s. 344, FHKA. Viz SERFŐZŐ 2020, pozn. 45, s. 313.

¹⁷ ZUBERCOVÁ M. M. 1988. *Tisícročie módy. Z dejín odievania na Slovensku*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1988. ISBN 70-009-8, s. 101-102.

¹⁸ FÖLDI-DÓZSA 2001, s. 25.

¹⁹ O vzhľade tohto odevu informuje dobový ceremoniálny protokol, kde je opísaná uhorská korunovácia. Viz: SERFŐZŐ 2020, s. 312. Použitá čipka je uvedená ako „*niederländische Spitze*“, čo v dobovom význame môže znamenať aj flámska čipka.

²⁰ Jeho regentstvo, hoci len formálne, bolo uhorskými magnátmi uznané na uhorskom sneme až 11. septembra 1741. In PÖTZL-MALÍKOVÁ 2008, s. 68 a 86.

dobových panovníckych reprezentáciách. Dokladajú to napríklad korunovačné portréty saských kurfirstov v poľskom šľachtickom odevu²¹ alebo ruskej cárovnej Kataríny II. (1729–1796), ktorá prostredníctvom svojho odevu posilnila tradíciu ruského kostýmu.²² V neposlednom rade treba pripomenúť, že arcivojvoda, neskorší cisár Jozef II. (1741 – 1790) bol už od malička prezentovaný v slávnostnej husárskej uniforme na zdôraznenie dynastickej nástupníckej kontinuity.

Ďalšie rozšírené typy odevov s plášťom v štátnických podobizniach Márie Terézie

Neskoršie štátnické podobizne predstavovali Máriu Teréziu vo viacerých funkciách, t. z. uhorskej a českej kráľovnej a dedičnej vladárky rakúskych území prostredníctvom príslušných insígnií (koruna arcivojvodu, uhorská koruna sv. Štefana, česká koruna sv. Václava, imperiálna koruna Otta I., koruna Rudolfa II.). Koncom 40. a najmä od 50. rokov 18 storočia bola znázorňovaná aj v iných nákladných spoločenských róbach, ktoré vyjadrovali príslušný spoločenský a sociálny kontext a rešpektovali postavenie nositeľky.²³

Mária Terézia sa prvý raz objavila v dvorskom odevu ako 11-ročná pri príležitosti narodenín svojej matky Alžbety Kristíny v roku 1728.²⁴ Pri slávnostných príležitostiach nosila dvorský odev („robe“)²⁵, v štýle tzv. *grand habit*, ktorý sa prvý raz presadil okolo roku 1680 vo Francúzsku. V

²¹ V 17. storočí nosili poľský kroj, ktorý určoval najmä *kontusz* a *župan*, respektíve ďalšie odevné súčiastky, aj príslušníci švédскеj dynastie Wasa. In TURNAU, I. 1991. *History of Dress in Central and Eastern Europe from the Sixteenth to the Eighteenth Century*. Warszawa : Institute of the History of Material Culture, Polish Academy of Sciences, 1991. ISBN 8385463038, p. 74-79.

²² SERFŐZŐ 2020, s. 312 a SKVORTCOVA, E. 2020. Female Rulers of two Empires: Repräsentation Strategies of Maria Theresa and Catherine the Great. In TELESKO – HERTEL – LINSBOTH 2020, p. 410.

²³ V roku 1766 boli Máriou Teréziou zrušené pravidlá obliekania, ktoré upravovali dekórum (možnosti obliekania) jednotlivých spoločenských stavov, napr. zakazovali luxusné oblečenie nižším vrstvám. In ETZLSTORFER 2006, s. 169.

²⁴ V ceremoniálnom protokole z apríla 1728: „zum erstenmahl das Hoff-Kleyd angezogen hat“. In STOLLBERG-RILINGER 2017, s. 19.

²⁵ *Aus Der Zeit Maria Theresias: Tagebuch Des Fürsten, Johann Josef Khevenhüller-Metsch, kaiserlichen Obersthofmeisters 1742 – 1776*, 1. diel., 1742 – 1744, p. 144, 181, 246. Viz: PIETSCH 2020, s. 199, 201.

priebehu 18. storočia získal vedúce postavenie na panovníckych dvoroch a u aristokracie v nemeckých a rakúskych krajinách ale tiež v Poľsku či Rusku, s osobitým vyznením v jednotlivých regiónoch.²⁶

Ako bolo zmienené, odevy Márie Terézie s plášťom v rámci štátnickej reprezentácie zdôrazňovali jej panovnícky majestát a autoritu, tým stelesňovali jej hodnotu a zároveň boli akýmsi symbolom habsbursko-lotrinskej rodiny. Princiálne pozostávali zo šnurovaného živôtika (*la taille*) zdobeného čipkou a odhaľujúceho časť ramien so zväčša lodičkovým alebo štvorcovým výstrihom, krátkych rukávov po lakte s čipkovanými volánmi (*engageantes*), obručovej sukne (*le panier*, nem. *Reifrock*), spodnej sukne (*le jupon*, nazývanej *Strickrock*), širokej vrchnej sukne vzhadu s vlečkou a boli doplnené luxusnými najmä hodvábnymi, zdobenými, špicatými črievicami.²⁷ Charakteristickou bola voľba nákladných tkanín, hodvábnych materiálov (najmä brokátu, taftu, saténu, zamatu), zlata či striebra a rôznych textilných ozdôb, napríklad čipky, pozamentov, výšiviek či stúh. Nemožno zabudnúť ani na reprezentatívne účesy Márie Terézie zdobené sponkami, ihlicami alebo diadémom, a takisto použitie perál, drahokamov a množstva šperkov (v type *grande parure*). Vo výbere farebnosti textílií boli preferované najmä intenzívne tóny jednofarebných hodvábnych tkanín a pastelové tóny rób, napríklad modré, červené, ružové, zelené, doplnené zlatými a striebornými textíliami a rôznymi odevnými súčasťami, zdôrazňujúc nákladnosť a pompéznosť šiat. Podobne ako u ďalších reprezentantov panovníckej rodiny bola pre Máriu Teréziu dôležitá čipka typická pre španielsky dvorský ceremoniál. Bola súčasťou španielskych dvorských kostýmov členov vladárskej rodiny, ktoré nosili pri dôležitých ceremoniálnych príležitostiach.²⁸ V tejto forme a úprave dvorské odevy Márie Terézie vychádzali skôr zo starších barokových vzorov z polovice a prvej polovice 17. storočia. Okolo polovice 18. storočia sa totiž uplatňovali francúzske rokokové vplyvy presadzujúce módnym strih „*robe à la française*“ pozostávajúci zo spodnej sukne a vrchných vpredu po dĺžke otvorených šiat, ktorý bol populárny takmer u všetkých bohatých európskych aristokracií.²⁹

²⁶ ZUBERCOVÁ 1988, s. 121; PIETSCH 2020, s. 199.

²⁷ STOLLBERG-RILINGER 2017, s. 369. PIETSCH 2020, s. 199.

²⁸ YONAN, M. 2011. *Empress Maria Theresa and the Politics of Habsburg Imperial Art*, Pennsylvania : Penn State University Press, 2011. ISBN 978-0271037226. 240 , p. 41.

²⁹ ZUBERCOVÁ 1998, s. 125.

K najčastejším šatám, v ktorých bola Mária Terézia prostredníctvom svojich portrétov prezentovaná, patrili varianty slávnostnej róby modrej farby³⁰ so striebornými alebo zlatými výšivkami, s čipkovanými rukávami a živôtikom, s rôznymi obmenami v strihu, detailoch, farebnosti a použitých materiáloch.³¹ V modrom spoločenskom odeve bola predstavovaná už od detstva. Jedným z príkladov je známy reprezentatívny portrét mladej arcivojvodkyne Márie Terézie v tmavo modrých šatách s kovovými aplikáciami a perlami s arcivojvodským červeným hermelínovým plášťom a arcivojvodskou korunou, ktorou bola zvýraznená jej príslušnosť k významnej dynastii (Andreas Möller, okolo 1727, Kunsthistorisches Museum, Schloß Ambras). Pri príležitosti svadby s Františkom Štefanom v dvojportréte prezentujúcom svadobný pár bola Mária Terézia portrétovaná takisto v tmavomodrej róbe s perlami v kombinácii so zlatým hermelínovým plášťom (stredoEur. maliar, 1736, KHM).

Jednou z charakteristických kombinácií, ktoré sa často vyskytujú v štátnických podobizniach Márie Terézie, je reprezentatívna modrá róba so zlatým plášťom s hermelínom s príslušnými regáliami. V prípade pláštá išlo o tkaninu pretkávanú zlatom (*drap d'or*)³² nezriedka s farebným tkaným vzorom. V takejto odevnej zostave sa Mária Terézia objavuje najmä s uhorskými a českými kráľovskými insígniami, a tiež s arcivojvodskou, respektíve cisárskou korunou, predovšetkým v portrétnych prototypoch dvorných maliarov M. van Meytensa ml. (1695 – 1770) či Johanna Petra Koblera (von Ehrensorg; činný v druhej tretine 18. storočia). Príkladom

³⁰ Modrá farba bola obľúbenou na európskych panovníckych dvoroch v 18. storočí. Okrem iného to súviselo aj so zvýšeným dovozom indiga do Európy vďaka dobre zavedeným obchodným cestám do a z európskych kolónií a využívaniu voľnej pracovnej sily pri jeho pestovaní. In LOTUT, Z. 2018. Blue in Eighteenth-Century England: Pigments and Usages. In XVII-XVIII. *Revue de la Société d'études anglo-américaines des XVIIe et XVIIIe siècles. Couleur(s)/ Colour(s)*, 2018, č. 75 [online] [cit 2021-03-29]. Dostupné z: <https://journals.openedition.org/1718/1214>.

³¹ V odeve alebo odevných súčiastiach modrej farby bola Mária Terézia zobrazovaná aj v mytologických a sakrálnych identifikačných podobizniach, napríklad ako Pallas Athéna alebo v prezentácii Márie Terézie ako cisárovnej s dieťaťom v štylizácii biblickej Panny Márie s Ježišom (napr. pol. 18. stor., Möderndorf, Gailtaler Heimatmuseum). Viz: LINSBOTH, S. Christliche und mythologische Identifikationen Maria Theresias. In TELESKO – HERTEL – LINSBOTH 2020, p. 175, 177.

³² JUSTI von, J. H. G. 1761. *Abhandlung von den Manufacturen und Fabriken. Zweyter Theil*, Kopenhagen : Rothke 1761, s. 173-174; Viz: PIETSCH 2020, note 560, p. 197.

Obr. 2 Martin van Meytens ml. – okruh, Mária Terézia s viacerými insígniami, okolo 1750, SNM - Múzeum Červený Kameň. Foto: SNM - MČK.

je Meytensova podobizeň Márie Terézie ako českej a uhorskej kráľovnej a arcivojvodkyne s medailónovým portrétom Jozefa II. v husárskej uniforme so zlatým plášťom a habsburskou cisárskou korunou (ako súčasť rámu) pre zdôraznenie rodovej kontinuity a určitých monarchických súvislostí (okolo 1744 Hofmobiliendepot Möbel Museum Wien). Ďalšou rozšírenou kombináciou je modrá róba, s plášťom z tkaniny pretkáanej striebrom (*drap d'argent*) s modrými motívami s hermelínovou podšívkou (napr. Meytensov okruh, okolo 1750, SNM - Múzeum Červený Kameň³³, Obr. 2). Na slovenskom území sa takéto portrétny typy zachovali najmä prostredníctvom kópií či dielenských zobrazení zmienených autorov.

V reprezentácii Márie Terézie sa často stretávame s kombináciou modrých šiat so zlatým plášťom zdobeným zlatými, niekedy aj farebnými tkanými vzormi s červenou zamatovou podšívkou najmä s korunou a žezlom uhorského kráľovstva, respektíve s ďalšími regáliami (napr. stredoEur. maliar, pol. 18. stor., SNM - Múzeum Bojnice, Obr. 3).

Špecifickým odevom v rámci vladárskej prezentácie Márie Terézie bol druh „španielskych šiat“, ktorý bol príznačný najmä pre prvú polovicu 18. storočia v španielsky a nemecky hovoriacich krajinách a v Taliansku. Táto róba odkazujúca na španielsku odevnú kultúru sa spomína aj v dobovej spisbe a nachádzame ju aj na porcelánových figúrkach z neskorých 40. rokov 18. storočia.³⁴ Išlo o dvojdielny priliehavý odev skladajúci sa z krátkeho korzetu s výstrihom a s vyšívanou aplikáciou na živôtku do tvaru trojuholníka, ktorého predná časť sa spájala špicatým hrotom v dolnej časti so širokou sukňou z rovnakej tkaniny, s rukávmi po lakte s nariasenou, previsnutou čipkovanou manžetou. V publikácii vydanéj pri príležitosti prevzatia panovníckeho úradu 27. apríla 1744 v Gente, sa na frontispise objavuje portrét Márie Terézie v takomto štýle odevu počas symbolického slávnostného aktu prevzatia moci v zobrazení grófký z Flámska („*Comtesse de Flanders*“).³⁵ Výber róby „španielskeho rázu“ odkazoval na mocenské

³³ Ide o portrét vytvorený podľa Meytensovoho prototypu, napr. TELESKO – HERTEL – LINSBOTH 2020, s. 455, kat. č. 3.

³⁴ Osem „španielskych šiat“ bolo tiež súčasťou svadobnej výbavy Márie Terézie. In RICHTER, C. G. 1743. *Geschichte und Thaten Der Allerdurchlauchtigsten u. Großmächtigsten Fürstin und Frau Maria Theresia jetzregierenden Königin in Hungarn und Böhheim* [...], Nürnberg, 1743, p. 95-96. [online] [cit 2021-03-29]. Dostupné z: <https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1617260295888bsb10015805.pdf> Viz: PIETSCH 2020, s. 203.

³⁵ PILSEN, F. 1744. *Relation de l'inauguration solemnelle de sa sacrée majesté Marie Thérèse*

Obr. 3 Stredoeurópsky maliar, Mária Terézia ako uhorská kráľovná, pol. 18. storočia, SNM - Múzeum Bojnice. Foto: SNM - MB.

záujmy Márie Terézie v Rakúskom Nizozemsku, ktoré bolo do roku 1714 pod nadvládou španielskej línie Habsburgovcov a po vojne o španielske dedičstvo pripadlo rakúskej vetve dynastie. V nemecky hovoriacich a talianskych krajinách boli dvojdielne šaty (nem. *Leib-Rock*) s pevne viazanou šnurovačkou v zadnej časti korzetu a oddelenou sukňou z rovnakej látky s výraznými výšivkami a rukávmi po lakte vnímané ako odevy v španielskom štýle (hoci formálne vychádzali z francúzskej odevnej kultúry).³⁶ V takomto type dvorskej róby tmavomodrej farby bola

[...] *comme comtesse de Flandres, célébrée à Gand, ville capitale de la province, le XXVII. avril 1744. Gent : Veuve P. de Goesin, 1744.*

³⁶ PIETSCH 2020, s. 203-204.

Obr. 3 Franz Anton Palko – pripísané, Mária Terézia ako uhorská a česká kráľovná, 1765 – 1766, Slovenská národná galéria. Foto: SNG.

Mária Terézia znázornená v Meytensovom portréte – so zlatým plášťom s červenou zamatovou podšívkou, s uhorským žezlom v pravej ruke ako uhorskej a českej kráľovnej a rakúskej arcivojvodkyne (druhá tret. 18. stor., Schloss Schönbrunn, KHM).

K ďalšej príznačnej kombinácii, v ktorej sa Mária Terézia prezentovala, bola modrá róba s plášťom z červenej zamatovej tkaniny s hermelínovou podšívkou. V takejto odevnej zostave bola znázorňovaná jednak ako uhorská kráľovná s uhorskými kráľovskými insigniami a takisto v kompozíciách s inými regáliami. Pozoruhodnou je portrétna realizácia Márie Terézie v modrej róbe s červeným hermelínovým plášťom z roku 1746 (pravdepodobne Heinrich Fischer, 1746, radnica v Aachene, jazdecký sál). V popredí kompozície je na vankúši pred arcivojvodskou a uhorskou korunou umiestnená česká koruna, na ktorej má Mária Terézia položenú pravú ruku a v ľavej drží uhorské žezlo. Podobizeň vznikla iba pár rokov po uhorskej a českej (1743) korunovácii.³⁷ Jej inscenácia môže súvisieť so zdôrazneným novonadobudnutých mocenských funkcií príslušníčky habsburskej dynastie. Z českého prostredia pochádza znázornenie panovníčky s obomi kráľovskými korunami na vankúši, uhorským žezlom v pravej ruke, oblečenej v pastelovo modrej róbe s hermelínovou ozdobou okolo pásu a purpurovým plášťom podšitým bielym hermelínom (Meytensov ateliér, okolo 1745, Arcibiskupství olomoucké).³⁸ Použitie pláštá v tomto type zobrazenia mohlo pripomínať červený plášť s hermelínovou podšívkou, ktorý spolu s dlhým spodným šatom, štólou a pásom reprezentoval nositeľa ako českého kurfirsta pri sprievode počas jeho korunovácie za rímskeho kráľa.³⁹

Niektoré reprezentatívne odevy Márie Terézie evokovali divadelnú či baletnú garderóbu, ktorú panovníčka nosila najmä pri gala udalostiach

³⁷ Zabudnúť nemožno ani na český korunovačný odev, v ktorom bola zobrazená prostredníctvom českých korunovačných podobizní, ako ďalšiu tému reprezentácie panovníčky ako českej kráľovnej.

³⁸ Toto znázornenie by eventúálne mohlo súvisieť so zvýraznením osobnosti olomouckého biskupa Ferdinanda Juliusa von Troyera a jeho účasti na pražskej korunovácii Márie Terézie. In MACUROVÁ, Z. – STOLÁROVÁ, L. – VLNAS, V. (Eds.). *Tváří v tvář. Barokní portrét v zemích koruny české*. Brno : Moravské zemské muzeum, 2017. ISBN 978-80-7028-495-7, s. 44-45.

³⁹ VÁCHA, Š. 2006. Repräsentations- oder Krönungsornat? Zum Ursprung und zur Funktion des Zeremonialgewands Ferdinands IV. aus dem Jahre 1653. In *Umění/Art*, 2006, 54, č. 3, s. 229-239.

typu Karussell (kolotoč), balet či divadelné predstavenia.⁴⁰ Príkladom je spoločenská róba zo striebornej brokátovej tkaniny so zlatým, hermelínovým plášťom, v ktorej je panovníčka zobrazená prostredníctvom portrétu z okruhu Johanna Gottfrieda Auerbacha (1697 – 1753) (1741, Magyar Nemzeti galéria). Na vankúši na konzolovom stole sú umiestnené kráľovské insígnie, Mária Terézia stojí pred reprezentatívnym kreslom so zeleným zamatovým poťahom. Odev a kompozičná skladba podobizne pripomína Auerbachovu portrétnu realizáciu Alžbety Kristíny s privátnou českou korunou, sediacej na kresle potiahnutom červenou tkaninou z roku 1735. V českom zbierkovom fonde nachádzame zaujímavú prezentáciu Márie Terézie v róbe zlatej farby so zlatými výšivkami v kompozícii s výrazným zlatým hermelínovým plášťom s červenou výšivkou, doplnenej trojrohou šatkou cez ramená, ozdobnou aplikáciou na krku a diadémom zdobenými čiernou čipkou, s viacerými insígniami, držiac uhorské žezlo v pravej ruke (po 1760, Štátny hrad a zámok Horšovský Týn). Zo slovenských zbierok možno spomenúť pozoruhodný portrét vladárky vo svetlých šatách z lesklej hodvábanej tkaniny tzv. moaré s modrou sukňou so zlatými výšivkami, čipkou a zlatým, hermelínom podšitým plášťom s uhorskými kráľovskými insígniami a privátnou českou korunou (1765 – 1766, Slovenská národná galéria, Obr. 4). Dielo je pripísané Franzovi Antonovi Palkovi (1717 – 1766), ktorý od začiatku 40. rokov pôsobil v službách ostrihomského arcibiskupa, uhorského prímasa a mecena Imricha Esterházyho (1664 – 1745) v Bratislave.⁴¹

V zlatom plášti s hermelínom bola Mária Terézia portrétovaná často aj v kombinácii so šatami v rôznej tonalite červenej farby, napríklad v Meytensových portrétnych typoch vo funkcii uhorskej kráľovnej v červených či bordových šatách s uhorskými kráľovskými insígniami (napr. stredour. maliar podľa Meytensa ml., 1755; SNM-Spišské múzeum).

Pozoruhodným typom šiat bol tzv. apartmánový typ šiat (*habit d'appartement*). Takýto druh róby bol pre Máriu Teréziu vytvorený aj

⁴⁰ PIETSCH 2020, s. 198.

⁴¹ Maliar je pravdepodobne autorom portrétu panovníčky z obdobia okolo roku 1756 v podobne spracovanej reprezentatívnej róbe obohatenej o viaceré zlatých výšiviek a aplikácií (cisterciánsky kláštor Lilienfeld). Tieto šaty sa objavujú aj na skupinovom portréte Márie Terézie so svojimi synmi, arcivojvodom Leopoldom, Ferdinandom a Maximiliánom, kde sú doplnené o čiernu čipkovanú pokrývku hlavy (1765 - 1766 letný prefektár premonštrátskeho kláštora v Louce u Znojma; dnes zámek Valtice).

pri príležitosti jej panovníckej inaugurácie v apríli roku 1744 v Gente s príznačnými politickými a ekonomickými konotáciami.⁴² Reflektujú ho najmä známe Meytensove portréty vyhotovené na želanie panovníčky, ktoré predstavujú Máriu Teréziu ako kráľovnú a ako príslušníčku habsburského rodu. Ide o podobizeň sediacej panovníčky na honosnom kresle v popredí s uhorskou korunou, českou a arcivojvodskou korunou v pozadí pre miestnu radnicu (okolo 1750, radnica v Gente) a portrét stojacej Márie Terézie s viacerými regáliami pre zámok Schönbrunn (okolo 1750 – 1755, KHM).⁴³ V pozadí na kresle je v oboch prípadoch umiestnený plášť zo zlatej tkaniny zdobený perlami drahokamami a po obrube, s purpurovou zamatovou podšívkou. Róba lososovo ružovej farby bola tvorená z čipkovaného šnurovacieho živôtika, čipkovanej vrchnej sukne s vlečkou, pod ktorou bola spodná červená hodvábná sukňa, na ramenách doplnená čipkovanou trojrohou šatkou zakrývajúcou ramená (*mantille*). Vznik šiat súvisel tiež s obrovským daňovým dlhom Rakúskeho Nizozemska, ktorého časť mohla byť vyplatená prostredníctvom nákladnej flámskej, jemnej paličkovej čipky.⁴⁴ Práve jej použitie a prezentácia zdôrazňovala význam flámskych manufaktúr a textilného priemyslu ako dôležitého odvetvia a pripomínalo mocenský nárok Márie Terézie na toto územie.⁴⁵ V neposlednom rade ako luxusný tovar symbolizovala prosperitu a blahobyť panovníčkou ovládanej krajiny cez textilný materiál, v tom čase vyhľadávaný po celej Európe.

K posledným odevom, v ktorých sa Mária Terézia prezentovala pred smrťou svojho manžela a úzko súvisela s ikonografiou uhorskej kráľovnej, patrila ornáta veľmajsterky svätoštefanského rádu. 5. mája 1764 Mária Terézia založila kráľovský uhorský Rad sv. Štefana pri príležitosti korunovácie Jozefa II. za nemeckého kráľa vo Frankfurte. Toto vyznamenanie bolo

⁴² Pozri: LEVEUGLE, L. 1984. Het kanten kleed van Maria Theresia. In *Oostvlaamse Zanten* 59, 1984, č. 6, s. 205-220. [online] [cit 2021-03-29]. Dostupné z: <https://ojs.ugent.be/GT/article/view/6776/6668>

⁴³ YONAN 2011, s. 36.

⁴⁴ YONAN, M. 2016. Materializing Empire in an Eighteenth-Century Lace Gown. In *Textile: The Journal of Cloth and Culture*, 14, č. 3, 2016, p. 381.

⁴⁵ YONAN 2011, s. 34; Symptomatically bol aj dezén látky – početné veľké palmy symbolizovali kráľovské víťazstvo. Ibidem, s. 39; Množstvo čínskych ozdobných prvkov, obľúbených v rokoku a tiež Máriou Teréziou, boli pripomienkou mocnej čínskej ríše pripodobnenej k habsburskej ríši na zdôraznenie moci príslušníkov habsbursko-lotrinskej dynastie. Ibidem, s. 42.

udeľované predovšetkým (nielen) uhorským šľachticom za verejné zásluhy o štát a v tomto zmysle bolo ďalším prostriedkom, ktorým mal byť posilnený vzťah s uhorskými magnátmi a Máriou Teréziou.⁴⁶ Zmienená udalosť zároveň podmienila vznik nových portrétnych typov uhorskej kráľovnej a zároveň zakladateľky a veľmajsterky tohto rádu, v ktorých mal podstatnú vizuálnu a obsahovú funkciu spomínaný rádový odev, ktorý bol pre ňu vyhotovený. Išlo o červenú zamatovú róbu so zlatými florálnymi výšivkami, v tom čase v pomerne archaickom prevedení vychádzajúcom zo spomínaných barokových vzorov. Tvoril ju živôtik s hodvábnou výšivkou v strede evokujúcou šnúrovanie s čipkou, čipkované rukávy, obručová sukňa so zeleným zamatovým plášťom so zlatými florálnymi výšivkami po obvode, hermelínovým lemom a svetlo červenou podšivkou, na ramenách so zlatou šatkou s čipkou; dopĺňali ju tiež prepychové šperky (náhrdelníky, náušnice a diadém) a hodvábné špicaté črievice (napr. Wenzel Pohl, 1765, Hofburg, Innsbruck).⁴⁷ Súčasťou boli uhorské a české regálie a zlatá kolana s rádovým odznakom. Výber farieb a materiálov odevu zodpovedal farebnosti odznaku – veľkokríža so závesom s uhorskou kráľovskou korunou na vrchu. Keďže bola Mária Terézia poslednou ženskou predstaviteľkou habsbursko-lotrinskej dynastie v pozícii uhorskej kráľovnej a veľmajstrom rádu mohol byť len panovník, neskorší uhorskí králi, vrátane Jozefa II. boli stvárňovaní v mužskej verzii rádového odevu v podobe dlhého červeného šatu so zeleným plášťom. Išlo o mierne pozmenenú formu v porovnaní s odevom rádových rytierov. Po smrti Františka Štefana 18. augusta 1765 vladárka vystupovala výlučne v čiernom vdovskom odevu, ktorý reprezentoval určitú intímnu stránku jej verejnej inscenácie. Smútok zo straty manžela predstavoval ďalší dôležitý prvok portrétnej prezentácie Márie Terézie v neskorších rokoch jej panovania.

Záverom

Z prezentovaných typov rób s plášťom, v ktorých sa Mária Terézia najčastejšie objavovala vo svojej štátnickej prezentácii je zrejmé, že mali

⁴⁶ Mária Terézia sa ako rádová veľmajsterka s celou panovníckou rodinou zúčastnila ceremoniálnych obradov 20. augusta 1764 v deň sv. Štefana – kráľa počas krajinského snemu v Bratislave za účasti uhorských magnátov na prvom výročí rádu. In PÖTZL-MALÍKOVÁ 2008, s. 169.

⁴⁷ SERFŐZŐ 2020, s. 317-318.

zdržanlivejší charakter, vychádzali skôr zo starších barokových odevných vzorov než z dobových francúzskych rokových vplyvov. Konkrétne verejné, politické a zároveň osobné významy prezentoval predovšetkým korunovačný odev, respektíve dvorské róby odkazujúce na kultúru krajín, v ktorých Mária Terézia panovala, napríklad apartmánový typ šiat s flámskou čipkou.

Podobnú úpravu dvorských odevov nachádzame aj v reprezentatívnych portrétoch ďalších dobových príslušníčok viedenského panovníckeho dvora (Alžbeta Kristína, Mária Jozefína Bavorská či Izabela Bourbónska), a takisto u iných ženských panovníčok, napríklad, neapolskej, sicílskej a španielskej kráľovnej Márie Amálie (1701 – 1756), francúzskej kráľovnej Márie Leszczyńskiej (1703 – 1768) alebo ruskej cárovnej Kataríny II. Ich róby formálne nesledovali dobové módné francúzske rokokové vplyvy a pripomínali viac staršie typy barokových šiat v regionálnej obmene. Otázkou ďalšieho výskumu v prípade portrétnej prezentácie Márie Terézie zostáva, či išlo o konzervatívnosť panovníčky a jej prístupu k aktuálnym módnym odevným novinkám alebo zámernú reziduálnosť odevov (výraz rób, výber a spracovanie tkanín či textilných ozdôb a šperkov) ako súčasti určitej panovníckej a osobnostnej sebaštylizácie, aj s ohľadom na reprezentáciu ďalších dobových ženských vladárok. V neposlednom rade eventuality význam použitých textílií, odevných ozdôb a ich úpravy v kontexte s panovníckinou podporou domáceho textilného priemyslu a obchodu ako prípadnej súčasti vladárskeho majestátu Márie Terézie.

Bibliografia:

DAVIS, F. 1994. *Fashion, Culture, and Identity*. Chicago: Univ. Chicago Press, 1994. ISBN 978-0-22613-808-4. 226 p.

ETZLSTORFER, H. 2006. *Vladárka v súkromí. Manželstvo, materstvo a móda Márie Terézie*. Bratislava : Ikar, 2006. ISBN 9788055120393. 229 s.

FÖLDI-DÓZSA, K. 2001. Die ungarische Nationaltracht als Hofkleidung. In FAZEKAS I. – UJVÁRY, G. et al. *Kaiser und König. Eine historische Reise. Österreich und Ungarn 1526 – 1918*. Wien : ÖNB, Collegium Hungaricum, 2001, p. 23-28.

KOVÁCS, T. S. (Ed.). 2005. *The coronation mantle of the Hungarian kings*. Budapest : Hungarian National Museum, 2005. ISBN 963-7061-13-4.

LEVEUGLE, L. 1984. Het kanten kleeft van Maria Theresia. In *Oostvlaamse Zanten* 59, 1984, č. 6, s. 205–220. [online] [cit 2021-03-29]. Dostupné z: <https://ojs.ugent.be/GT/article/view/6776/6668>

LOTUT, Z. 2018. Blue in Eighteenth-Century England: Pigments and Usages. In *XVII-XVIII. Revue de la Société d'études anglo-américaines des XVIIe et XVIIIe siècles. Couleur(s)/ Colour(s)*, 2018, č. 75 [online] [cit 2021-03-29]. Dostupné z: <https://journals.openedition.org/1718/1214>.

PILSEN, F. 1744. *Relation de l'inauguration solennelle de sa sacrée majesté Marie Thérèse [...] comme comtesse de Flandres, célébrée à Gand, ville capitale de la province, le XXVII. avril 1744*. Gent : Veuve P. de Goesin, 1744.

POLLEROß, F. 2010. Austriacus Hungariae Rex: Zur Darstellung der Habsburger als ungarischer Könige in der Frühneuzeitlichen Graphik. In BUBRYÁK, O. (Ed.). *“Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Budapest : Művészettörténeti Kutatóintézet and Gondolat, 2010, p. 63-78.

PÖTZL-MALÍKOVÁ, M. 2008. *Bratislavský hrad za Márie Terézie*. Bratislava : Marenčin PT, 2008. ISBN 9788089218714. 182 s.

RICHTER, C. G. 1743. *Geschichte und Thaten Der Allerdurchlauchtigsten u. Großmächtigsten Fürstin und Frau Maria Theresia jetzregierenden Königin in Hungarn und Böheim [...]*, Nürnberg, 1743. [online] [cit 2021-03-29]. Dostupné z: <https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/16172602958888bsb10015805.pdf>

STOLÁROVÁ, L. 2017. Panovník. In MACUROVÁ, Zuzana – STOLÁROVÁ, Lenka – VLNAS, Vít (Eds.). *Tváři v tvář. Barokní portrét v zemích koruny české*. Brno : Moravské zemské muzeum, 2017. ISBN 978-80-7028-495-7. s. 17-24.

TELESKO, W. – HERTEL – S., LINSBOTH, S. (Eds.). 2020. *Die Repräsentation Maria Theresias. Herrschaft und Bildpolitik im Zeitalter der Aufklärung*. Wien, Köln, Weimar : Böhlau Verlag, 2020. ISBN 978-3205231813. 558 p.

TELESKO, W. 2012. *Maria Theresia. Ein europäischer Mythos*. Wien – Köln – Weimar : Böhlau Verlag, 2012. ISBN 9783205788263, 360 p.

TURNAU, I. 1991. *History of Dress in Central and Eastern Europe from the Sixteenth to the Eighteenth Century*. Warszawa : Institute of the History of Material Culture, Polish Academy of Sciences, 1991. ISBN 8385463038. 168 p.

VÁCHA, Š. 2006. Repräsentations- oder Krönungsornat? Zum Ursprung und zur Funktion des Zeremonialgewands Ferdinands IV. aus dem Jahre 1653. In *Umění/Art*, 2006, 54, č. 3, s. 229 – 239.

YONAN, M. 2016. Materializing Empire in an Eighteenth-Century Lace Gown. In *Textile: The Journal of Cloth and Culture*, 14, č. 3, 2016, p. 376-393.

YONAN, M. 2011. *Empress Maria Theresa and the Politics of Habsburg Imperial Art*, Pennsylvania : Penn State University Press, 2011. ISBN 978-0271037226. 240 p.

WALLNIG, T. – LOBEWEIN, E. – SEITSCHEK, F.-S. 2017. *Maria Theresia? Neue Perspektiven der Forschung*. Bochum, 2017. ISBN 978-3-89911-281-8. 221 p.

ZUBERCOVÁ M. M. 1988. *Tisícročie módy. Z dejín odievania na Slovensku*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1988. ISBN 70-009-8. 272 s.

KULTÚRNA GLOBALIZÁCIA ALEBO GLOBÁLNA KULTÚRA? KULTÚRA A GLOBALIZÁCIA

CULTURAL GLOBALIZATION OR GLOBAL CULTURE? CULTURE AND GLOBALIZATION

Andrea Balážová

Katedra etiky a morálnej filozofie, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity
v Trnave, Hornopotočná 23, 918 43 Trnava, andrea.balazova@tvu.sk

Abstrakt: *V príspevku sa venujeme analýze fenoménu globalizácie, ktorá je skúmaná cez prizmu jej kultúrnych dôsledkov. Príspevok sa najskôr zameriava na objasnenie pojmu kultúra, ktorú definuje z aspektu identity človeka a jej axiologických prvkov s poukazom na dialogický rozmer kultúry. Následne objasňuje samotný proces kultúrnej globalizácie, pričom dôraz kladie najmä na prístup kultúrneho univerzalizmu, transkulturality a multikulturalizmu, ktoré možno považovať za špecifické oblasti a dôsledky globalizačných procesov. Na záver sa v príspevku sústreďujeme na problematiku globálnej kultúry.*

Kľúčové slová: *globalizácia, kultúra, identita*

Abstract: *The paper analyzes the phenomenon of globalization and its cultural consequences. The paper first focuses on clarifying the concept of culture, which it defines from the aspect of human identity and its axiological elements with reference to the dialogic dimension of culture. It then clarifies the process of cultural globalization itself, with particular emphasis on the approach of cultural universalism, transculturality and multiculturalism, which can be considered as specific areas and consequences of globalization processes. Finally, the article focuses on the issue of global culture.*

Keywords: *Globalization, Culture, Identity*

Globalizovanie kultúry tvorí nespornú súčasť globalizačných procesov. Okrem toho, že spôsobuje zmenu „paradigmy“ v celkovej situácii človeka, ktorú charakterizuje globálna otvorenosť jej kultúrnych rámcov,

ovplyvňuje aj to, ako možno týmto rámcom porozumieť. V súčasnom filozoficko-etickom diskurze prevláda predstava globalizovania kultúry predovšetkým ako procesu postupného uvoľňovania kultúrnych základov spoločností, ktoré sa vynárajú v jednom sociálnom priestore, pričom sa na jednej strane poukazuje na negatívne konsekvencie tohto procesu, spočívajúce v degradácii kultúrneho povedomia človeka, na druhej strane sa zdôrazňuje možnosť jeho reinterpretovania, ktorého výsledkom nemusí byť strata jeho kultúrnych hodnôt.

V príspevku sa zaoberáme reflexiou globalizácie a jej kultúrnych dôsledkov. Cieľom príspevku je načrtnúť základné teoretické prístupy ku globalizovaniu kultúry a jej konsekvenciám, ktoré analyzujeme v kontexte kultúrneho univerzalizmu, transkulturality a multikulturalizmu, ktoré rozvíjajú ambivalentný charakter kultúrnej globalizácie. V príspevku budeme vychádzať z predpokladu globalizácie ako procesu vzájomnej integrácie spoločností a ich kultúrnych rámcov. Ideovým východiskom príspevku budú práce teoretikov kultúry a kultúrnej globalizácie B. Faya a G. Lipovetskeho, ktoré budú doplnené o analýzy autorov z domáceho filozoficko-etického prostredia. Z hľadiska metodológie je v príspevku využitá deskriptívna metóda, metóda konceptuálnej analýzy a komparatívna metóda.

Kultúra ako horizont človeka

Možno konštatovať, že ak jestvuje oblasť, ktorá uchopuje, odкрýva a súčasne odkazuje na autentický charakter ľudskej existencie, artikuluje jej nezameniteľný „odkaz“, tak je to práve sféra kultúry. Okrem toho, že zasadzuje spoločnosti do určitých špecifických rámcov, dodávajúc im istý ideový akcent, sprostredkováva subjektu povedomie o ňom samom. V tomto duchu je možné porozumieť i tvrdeniu, že kultúra je „ukazovateľ víťazstiev človeka nad sebou samým, čiže inými slovami, index poľudšťovania, humanizácie človeka ako druhu.“ (Várros 1991, 134). Kultúra, ako existenciálny a výsostne privátny priestor človeka, rozvíja to, čo možno považovať za jeho fundamentálny atribút, a síce ľudskosť, ktorú vo sfére kultúry zakúša. To možno vyjadriť tiež tak, že iba v kultúre môže človek dospievať k porozumeniu seba samého, pričom nielenže prostredníctvom nej odhaľuje vlastnú osobitosť, ale tiež konštituuje jej zmysel.

Navzdory tomu, že pojem „kultúra“ je viacznačným a interdisciplinárnym pojmom, ktorý z hľadiska svojho dejinného vývoja prechádzal mnohými definičnými variáciami, (porov. Sedová 2017), kultúru možno charakterizovať ako „súhrn procesov a praktík, prostredníctvom ktorých ľudia rozpoznávajú vlastnú identitu v rámci skupiny aj mimo nej“ (Kreuzzieger 2012, 18). Hoci sa uvedená definícia kultúry môže javiť ako príliš zjednodušujúca, ba až okliešťujúca, pretože neodpovedá na otázky, ktoré z kultúrnej problematiky môžu vyplývať - ako napríklad samotný vývoj kultúry a premenlivosť týchto praktík- poukazuje na to, čo je pre nás primárne, a síce aspekt identity. Význam kultúry sa v živote človeka neodzrkadľuje iba v kontexte toho, že umožňuje kultivovať jeho „ľudský potenciál“, humanizovať ho, ale tiež v schopnosti formovať identitu subjektu. Ak by sa kultúra totiž nevyznačovala istými špecifikami, ktoré človeka ukotvujú do konkrétnych spoločenských štruktúr, pôsobiac ako akési stimuly pre jeho sebaidentifikáciu, nemohli by sme hovoriť o jej zmysluplnosti. Na to upozorňuje aj súčasný americký filozof B. Fay, podľa ktorého kultúra spoločnostiam „umožňuje nachádzať zmysel svojho života a poskytuje im návod, ako žiť“ (Fay 2002, 72). Fay zdôrazňuje, že zmysel kultúry sa neprejavuje iba z perspektívy tvorby identity človeka, ktorého situuje do unikátnych spoločenských väzieb, ktoré si osvojuje, ale tiež zo zreteľa normatívnosti, pričom kultúra vymedzuje určité princípy, ktoré subjekt ako sociálny aktér akceptuje. Z tohto hľadiska možno kultúru vnímať ako „systém hodnôt“ (Ferber-Petrucijová 2009, 232), ktoré dodávajú ľudskému životu jeho exkluzívny rozmer a súčasne pôsobia ako regulátory jeho rozhodovania a konania. Fay dokazuje, že ak by v spoločnosti absentovala normatívna dimenzia kultúry, stratili by ich procesuálny charakter priamo naviazaný na axiologický vývoj kultúr (porov. Fay 2002, 86-87).

V súčasnosti často zaznieva predstava kultúry, ktorá súvisí aj s globalizovaním kultúry, ako pomerne monologického systému. Pochopiteľne, kultúry sa vyznačujú istou ucelenosťou ich ideových skladieb, ktoré sa v jednotlivých spoločenských systémov konkretizujú a uskutočňujú, ale to neznamená ich celkovú uzavretosť. Kultúry „sú nutne otvorené. Kultúry sú ideačné entity; ako také sú priepustné a citlivé na vplyvy iných kultúr“ (Fay 2002, 78). Fay využíva metaforu križovatky, prostredníctvom ktorej opisuje dialogickú štruktúru kultúr. Kultúry

vstupujú do spoločenských rámcov, pričom sa vzájomne konfrontujú, ovplyvňujú a rozvíjajú. Nie sú nemennými celkami, práve naopak, sú premenlivými štruktúrami. Otvorenosť kultúr sa však ukazuje najmä v kontexte globalizácie, ktorá ju radikalizuje a súčasne problematizuje.

Globalizovanie kultúry a globálna kultúr

G. Lipovetsky vo svojej práci *Globalizovaný Západ* považuje globalizovanie kultúry za jeden z najdominantnejších procesov v moderných spoločnostiach. Napriek tomu, že Lipovetsky skúma globalizovanie kultúry v odlišných rovinách praxe súčasného človeka, počnúc konzumom a masovou spoločnosťou, ktoré, podľa neho, devalvujú axiologické spektrum subjektu, končiac reflexiou samotného prístupu človeka ku kultúre, primárne vybudovaného na princípe hedonizmu, ako najmarkantnejší negatívny dôsledok kultúrnej globalizácie vymedzuje to, čo označuje „svetokultúrou“, resp. kultúrnym univerzalizmom spočívajúcim v prenikaní západných kultúrnych paradigiem do sústav spoločností (porov. Lipovetsky 2012, 101-112). Hoci sa Lipovetskeho záujem koncentruje predovšetkým na globalizovanie západných kultúrnych vzorcov, možno zovšeobecniť, že globalizácia dnes zasahuje všetky kultúry nazerané v ich globálnom horizonte. Z tohto hľadiska je globalizáciu možné chápať ako spôsob vykoreňovania kultúry z jej základov, ktoré sú prenášané do celku sveta. Globalizovanie kultúry na jednej smeruje k uvoľneniu jednotlivých kultúrnych schém, koexistujúcich v jednom priestore, no na druhej strane môže zapríčiniť rozklad ideových vzorcov, ktorými sú tieto kultúry definované. Mnohí autori, ako napríklad Feber a Petrucijová, poukazujú na to, že globalizovanie kultúry je „proces novodobého kultúrneho kolonializmu, ktorý bude viesť k strate kultúrnej a národnej identity človeka“ (Feber-Petrucijová 2009, 197).

V tejto súvislosti si T. Sedová všíma, že dnes „to vyzerá tak, že univerzálnym fenoménom je zaujatie vo vzťahu k vlastnej identite“ (Sedová 2017, 641). Podľa Sedovej riziko globalizácie sa neukazuje iba v kontexte kultúrneho univerzalizmu, ktorý môže zapríčiniť negáciu kultúrnych hodnôt subjektu ako takých, ale tiež etnocentrizmu ako úsilia o ich zachovanie. Sedová dokazuje, že v globalizovanom svete, ktorý je založený na integrácii axiologických prvkov špecifických kultúr, dochádza prehodnoteniu

samotného význam pojmov „kultúra“ či „identita“, ktoré by reagovali na situáciu ich globálneho prepájania. Je však potrebné upozorniť, že kultúrny univerzalizmus, rovnako ako etnocentrizmus, napriek tomu, že vychádzajú z rozličných konceptuálnych pozícií, v konečnom dôsledku vyzdvihujú spoločný zreteľ. Zatiaľ čo univerzalizmus maximalizuje kultúrne hodnoty majorizovaných spoločností, tak etnocentrizmus tieto spoločnosti uzatvára, pričom sa usiluje „o asimiláciu a potlačenie antagonistických zdrojov a vplyvov“ (Sedová 2012, 641). Vhodnú alternatívou kultúrneho univerzalizmu a etnocentrizmu predstavuje prístup transkulturality.

Transkulturalitu definuje „prelínanie, prestupovanie, prenikanie, vzájomná závislosť a interaktivita“ (Kreuzziger 2012, 50). Koncept transkulturality sa opiera o ideu synkretického prepájania kultúr. To znamená, že podľa koncepcie transkulturality pozitívom globalizovania kultúry je, že umožňuje kombinovať jednotlivé svetonázorové alternatívy. V tomto zmysle M. Kreuzzieger hovorí o tzv. „nových kultúrach“ (Kreuzzieger 2012, 50), ktoré sa v súčasnosti vynárajú. Problematickosť, ktorá ale transkulturalitu sprevádza spočíva v tom, že ak sme vyššie naznačili, že jednou z primárnych funkcií kultúry je sprostredkovať človeku vedomie a rozvoj jeho identity, ako možno tejto identite porozumieť, ak je v globalizovanom svete zložená z viacerých axiologických komponentov? Lipovetsky poukazuje na to, že identita súčasného človeka „je teraz založená na reflexii, je otvorená a závislá od jednotlivcov, ktorí môžu bez obmedzenia pôsobiť na jej premenu“ (Lipovetsky 2013, 113). Lipovetsky je presvedčený, že globalizovanie kultúry spôsobuje analogicky aj akési globalizovanie identity človeka, ktorá nie je štrukturálne naviazaná na konkrétne kultúrne jadro, vo vzťahu ku ktorému by sa vymedzovala. Dokonca, podľa Lipovetskeho pre súčasného človeka nie je ani tak dôležité to, aby svojej identite porozumel, ale to, aby ju neustále utváral. Z tohto zorného uhla môže globalizovanie kultúry relativizovať, ba až znepriehľadňovať identitu človeka, pretože sa vyčleňuje z regionálnych väzieb do globálneho priestoru, v ktorom sa syntetizuje. Porozumieť identite človeka v globalizovanom svete znamená porozumieť jej ako „transnacionálnej“ či „transkultúrnej“ (Kreuzzieger 2012, 50), ktorá sa vyvíjala z hraníc jednotlivých kultúr. Do určitej miery možno koncepciu „transkultúrnej identity“ ilustrovať na pozadí Fayovej teórie dialogickosti kultúr, ktoré sa podmieňujú. Tak ako vstupujú do konfrontácie kultúry, aj

identita človeka je utváraná vzájomnými kultúrnymi kolíziami. „V histórii ľudstva by sme našli iba veľmi málo príkladov existencie kultúr, ktoré by boli úplne autonómne a sebestačné, ktoré by nevstupovali do vnútorných vzťahov s ostatným svetom“ (Feber-Petrucijová 2009, 196). To možno aplikovať aj na porozumenie identity subjektu.

Najčastejším prístupom, artikulujúcim negatívne konzekvencie kultúrnej globalizácie, je multikulturalizmus. Multikulturalizmus, ktorý legitimizuje koexistenciu rozmanitých kultúrnych systémov, je dnes kritizovaný a spochybňovaný ako projekt, ktorého dôsledkom je oslabenie kultúrnych hodnôt spoločností. Mnohí autori sa zhodujú na tom, že multikulturalizmus je „sprevádzaným relativizmom zakotveným v diverzifikovanosti a nesúmerateľnosti kultúr“ (Sedová 2017, 641). Táto nekompatibilita kultúr vyplýva z aspektu ich svetonázorových skladieb. Samozrejme, multikulturalizmus nemožno odmietiť z dôvodu akejsi otvorenosti spoločností, ktorá smeruje k akceptácii inakosti, ale jeho problematickosť sa ukazuje v dvoch rovinách: v rovine už zmieneného relativizmu, ktorý je skonkrétnený v presvedčení, že následkom multikulturalizmu je vytrácanie kultúrnych hodnôt spoločností. A v rovine samotnej reflexie inakosti. Ak to vyjadríme prostredníctvom komparácie predchádzajúcich teoretických hľadísk, tak možno povedať, že na rozdiel od univerzalizmu, multikulturalizmus sa síce neusiluje zovšeobecňovať kultúrne celky, ale požaduje ich uznanie, ktoré nemožno akokoľvek hierarchizovať. Z toho dôvodu hovoríme o kultúrnom relativizme. V opozícii k transkulturalite, však podľa Kreuzzieggera „vzniká nebezpečie partikularizmu, kultúrneho fundamentalizmu a ghettoizácie“ (Kreuzziegger 2012, 48), pretože multikulturalizmus môže spoločnosti pred touto inakosťou uzatvárať, zacyklovať ich. Bez toho, aby sme bližšie špecifikovali jednotlivé problematické úseky multikulturalizmu, ktoré nám zámer a rozsah predkladaného príspevku neumožňujú detailne analyzovať, dodáme iba to, že ako relevantné východisko multikulturalizmu sa javí Fayov koncept kultúry ako križovatky, v ktorej sú kultúry otvorené pre recipročný dialóg (porov. Fay 2002).

Globalizovanie kultúry je procesom postupného reinterpretovania kultúr, pri ktorých sa už nemožno opierať o tradičné konceptuálne modely. Ambivalentnosť kultúrnej globalizácie sa na jednej strane ukazuje v požiadavke uvedomovať si globálny charakter kultúr, v ktorom sa kultúry

vzájomne ovplyvňujú a rozvíjajú, na druhej strane sa jej riziko konkretizuje v oslabovaní hodnotových základov spoločnosti.

Z toho, čo sme doposiaľ uviedli, môže vyplývať predstava, že v súčasnosti síce dochádza k vytrácaniu regionálnych kultúrnych tradícií, ale človek sa stáva súčasťou jednotnej globálnej kultúry, ktorá tieto tradície redefinuje. Je nevyhnutné však pripomenúť, že akokoľvek môžu dôsledky kultúrnej globalizácie dnes navodzovať dojem existencie globálnej kultúry bez ohľadu na to, či ju analyzujeme optikou Lipovetskeho idey „svetokultúry“, alebo iných teoretických alternatív, v súdobom vývoji globalizácie globálna kultúra v zmysle všeobecnej akceptácie hodnôt určitých kultúr nejestvuje (porov. Ehl 2001). To ale neznamená, že globalizácia túto kultúru neformuje. Kreuzziegger upozorňuje, že je to práve vízia kozmopolitizmu, ktorý by mohol byť riešením na problémy, ktoré globalizácia nielen v kontexte kultúry vyvoláva a ktorý „by mal mať globálny charakter, pretože odmieta ako extrém globalizmu, ktorý nezohľadňuje vzťah a zodpovednosť k miestu či regiónu, tak aj extrém podnecujúci kultúrnu izoláciu a lokálnu uzavretosť“ (Kreuzzieger 2012, 68). Navzdory tomu, že perspektíva kozmopolitizmu je zatiaľ „projektom budúcnosti“, je jedným z dôvodov, prečo je dôležité globalizačné konsekvencie reflektovať už dnes.

Záver

Globalizovanie kultúry tvorí východisko uvažovania o súčasných spoločnostiach. Hoci globalizovanie kultúry možno analyzovať z mnohých kontextuálnych línií, aspekt kultúrneho univerzalizmu, transkulturality či multikulturalizmu najmarkantnejšie poukazujú na negatívne dôsledky globalizácie.

V príspevku sme vychádzali z definovania kultúry ako na jednej strane otvoreného systému, ktorý sa konštituuje iba vo vzájomnom dialógu s odlišnými kultúrnymi celkami. Na druhej strane sme interpretovali kultúru cez prizmu identity človeka, ktorú dokáže sprostredkovať a súčasne rozvíjať. Prístup kultúrneho univerzalizmu, rovnako ako aj transkulturality či multikulturalizmu problematizovali nazeranie na identitu človeka, pričom ich riziko spočívalo v možnej strate kultúrnych hodnôt subjektu, ku ktorej v dôsledku koexistencie rôznorodých kultúr dochádza. Globalizovanie kultúry nie je iba degradačným procesom, ktorý

smeruje k deštrukcii kultúr, ale je tiež kreačným procesom, umožňujúci axiologický vývoj spoločností, ktoré konfrontuje s inakosťou. To sa ukazovalo najmä z perspektívy transkulturality, ktorá kultúru zasadzuje do jej globálnych kontextov. Napriek tomu, že globalizovanie kultúry možno reflektovať ako spôsob univerzalizovania jednotlivých kultúrnych schém, o globálnej kultúre ako takej zatiaľ nemožno hovoriť. Globalizovanie kultúry kladie pred subjekt požiadavku uvedomovať si význam a zmysel vlastnej identity a zároveň byť otvorený voči inakosti. Iba v takom prípade dochádza ku kultúrnemu rozvoju ako jednotlivca, tak aj spoločností.

LITERATÚRA

EHL, M. *Globalizace pro a proti*. Praha: Academia, 2001.

FAY, B. *Současná filosofie sociálních věd*. Praha: SLON, 2002.

FEBER, J. - PETRUCIOVÁ, J. (Ed.) *Svět duchovní kultúry (Filozofická analýza institucionalizovaných forem)*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravskej univerzity v Ostrave, 2009.

KREUZZIEGER, M. *Kultura v době zrychlené globalizace*. Praha: Filosofia, 2012.

LIPOVETSKY, G. – JUVIN, H. *Globalizovaný Západ. Polemika o planetární kultuře*. Praha: Prostor, 2012.

LIPOVETSKY, G. *Hypermoderní doba. Od požítku k úzkosti*. Praha: Prostor, 2015.

SEDOVÁ, T.: *K metodologickému významu pojmu kultúry*. In: *Filozofia*, roč.72, 2017,č.8. Dostupné na: <http://www.klemens.sav.sk/fiusav/doc/filozofia/2017/8/632-644.pdf>.

VÁROSS, M. *Úvahy osamote*. Bratislava: Bradlo, 1991. In: *K metodologickému významu pojmu kultúry*. In: *Filozofia*, roč.72, 2017,č.8. Dostupné na: <http://www.klemens.sav.sk/fiusav/doc/filozofia/2017/8/632-644.pdf>.

NEMECKÁ ARMÁDA NA SLOVENSKU V ROKU 1944

GERMAN ARMY IN SLOVAKIA IN 1944

Adam BIELESZ

Filozofická fakulta Trnavskej univerzity – Katedra histórie,

adam.bielesz2.b@gmail.com

Abstrakt: *Hlavnou myšlienkou príspevku je analýza činnosti nemeckej armády na Slovensku počas predposledného roku druhej svetovej vojny. Autor si dáva za cieľ nazerať na danú problematiku v kontexte každodenného života civilného obyvateľstva, ale aj činnosti štátnych orgánov Slovenskej republiky a ich vzťahov s nemeckými vojenskými orgánmi či už v kontexte nemeckého zásahu v Maďarsku počas marca 1944, snáh nemeckej armády o obranu východokarpatských hrebeňov, alebo situácie súvisiacej s vypuknutím a následným potlačením Slovenského národného povstania a ďalších vojnových udalostí odohrávajúcich sa v predposlednom vojnovom roku.*

Kľúčové slová: *Slovensko, Wehrmacht, štátne orgány, civilné obyvateľstvo*

Abstract: *The main idea of the paper is an analysis of the activities of the German army in Slovakia during the penultimate year of the Second World War. The author aims to look at the issue in the context of everyday life of the civilian population but also the activities of state authorities of the Slovak Republic and their relations with German military authorities in the context of the German intervention in Hungary during March 1944, the German army's efforts to defend the East Carpathian ridges or the situation, related to the outbreak and subsequent suppression of the Slovak National Uprising.*

Keywords: *Slovakia, Wehrmacht, state authorities, civilians*

Úvod

Rok 1944 sa niesol v sérii porážok a ústupov nacistického Nemecka a jeho spojencov/satelitov. V Normandii sa v júni 1944 vylodili vojská západných Spojencov zahajujúc oslobodzovacie akcie v západnej Európe. Na východe postupovala sovietska armáda čoraz viac do stredu Európy. Nemecko postupne začalo prichádzať aj o svojich spojencov. Zároveň pokračovalo

posilňovanie odbojových hnutí v niektorých miestach vyúsťujúce až do ozbrojeného povstania. V priebehu predposledného roku druhej svetovej vojny sa zvýšila koncentrácia nemeckých ozbrojených síl na slovenskom území. Nemeckí vojaci sa výraznejšie dostávali do kontaktu s civilným obyvateľstvom Slovenskej republiky. Štátne orgány museli riešiť nové otázky vyplývajúce z pobytu nemeckých vojakov v mestách a dedinách.

Pred vypuknutím Slovenského národného povstania

V priebehu roku 1944 rástli konflikty medzi nemeckými vojakmi a civilným sektorom na Slovensku. Do vypuknutia Slovenského národného povstania (ďalej len SNP) sa v archívoch objavujú hlásenia o stretoch v priestore Ochranej zóny¹. Slovenské policajné orgány na pravidelnej báze žiadali nemeckú stranu o prešetrovanie konfliktov vyvolaných či už jednotkami cvičiacimi v Ochranej zóne alebo oblasťou len prechádzajúcimi. Kritickými miestami boli obce v blízkosti nemeckých vojenských posádok (Malacky, Rohožník), ale aj dôležité železničné uzly (Kúty)².

Slovenské nebo sa zaplnilo lietadlami spojeneckých štátov pokúšajúcich sa bombardovať vybrané ciele v Nemeckom ovládanej Európe. Na druhej strane barikády stálo nemecké letectvo, v menšej miere i slovenské lietadlá. Na Slovensku častejšie dochádzalo k leteckým haváriám, stratám na životoch. Novým elementom boli vojenski zajatci. Do vypuknutia SNP končili trosky lietadiel, mŕtvi a prípadne i zajatí členovia posádky v slovenských, ale aj nemeckých rukách. Po začatí bojov na Slovensku a následnej okupácii preberali všetky horeuvedené záležitosti nemecké vojenské orgány. Často však na miesto činu dorazili najskôr slovenskí žandári, ktorí až dodatočne privolali k havarovanému lietadlu nemecké orgány³.

¹ Ochranná zóna (prípadne Ochranné pásmo) bol pás územia na západnom Slovensku vojensky kontrolovaný nemeckou armádou pri zachovaní príslušnosti územia k Slovenskej republike.

² Vojenský historický archív (VHA), fond Ministerstvo národnej obrany (f. MNO) – dôverné (1944), šk. 450, č.j. 154/dôv.1944 ; VHA, f. MNO – dôverné (1944), šk. 450, č.j. 114/dôv.1944. ; VHA, f. MNO – dôverné (1944), šk. 450, č.j. 144/1944. ; Príslušníci nemeckej armády v Ochranej zóne podliehali trestnej právomoci nemeckých súdnych orgánov. Slovenské orgány nemali trestnoprávnu moc a mohli maximálne požiadať velenie Ochranej zóny o zahájenie vyšetrovania.

³ LACKO, M. (2005). *Z prameňov k dejinám 1. Slovenskej republiky 1939 – 1945*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, s. 223 – 228. ISBN 80-89220-01-0. ; KAŠŠÁK, P – HRODEGH, M. (2007). *Konečná zastávka: Slovensko: letecké aktivity a osudy posádok 15. USAAF zostrelých nad územím Slovenska v rokoch 1944-45*. Martin: Klub priateľov

Od začiatku piateho roku vojny prichádzali na Slovensko špeciálne nemecké vojenské jednotky zabezpečujúce za asistencie slovenských orgánov telegrafné, dopravné a telefónne spojenie z územia dnešného Poľska cez Slovensko až do Maďarska. Slovenská republika prevzala náklady spojené s prevádzkou všetkých spojení. Od začiatku januára do konca marca 1944 prebiehali slovensko-nemecké rekonštrukčné práce na železničnej trati Medzilaborce-Lupkov⁴.

V marci 1944 putovali Slovenskom nemecké jednotky smerujúce do Maďarska so zámerom zasiahnuť proti pokusom horthyovského Maďarska o prechod k Spojencom⁵. Obyvateľstvo slovenskej národnosti prejavovalo sympatie s vojakmi počítajúc s možnosťou pripojenia teritória strateného v dôsledku Viedenskej arbitráže. Obyvatelia maďarskej národnosti vnímali nemeckých vojakov s hnevom či šokom, avšak bez násilia⁶. Zachytené bolo nezákonné prekročenie slovensko-maďarských hraníc nemeckými vojakmi. Pohraničné orgány sa neúspešne snažili o legitimáciu vojakov prichádzajúcich z Maďarska na Slovensko. V súvislosti s uvedeným konaním žiadal krupinský okresný náčelník o ďalšie pokyny pri pokračovaní uvedenej praxe⁷.

Frontová línia sa v lete 1944 priblížila na dotyk k Slovensku. V auguste sa časť východného Slovenska stala operačným pásmom skupiny armád Severná Ukrajina (*Nord Ukraine* – veliteľ generálplukovník Josef Harpe)⁸.

vojskej histórie Slovenska, s. 35 – 162. ISBN 978-80-969566-9-2. ; KAŠŠÁK, P – CIBULA, M. *Kronika leteckej vojny nad Slovenskom*. [online], [citované 20. februára 2021]. Dostupné na internete: <http://kronika-airwarsk.blogspot.com/search/label/1944.07.07>. ; VHA, f. MNO – dôverné (1944), šk. 450, č.j. 154/dôv.1944. ; VHA, f. MNO – dôverné (1944), šk. 450, č.j. 114/dôv.1944.

⁴ PAŽŮR, Š. (2005). Budovanie obrany na severovýchodnom Slovensku (máj – august 1944). In: M. Čaplovič, M. Stanová (Eds.). *Karpatsko-duklianska operácia - plány, realita, výsledky (1944-2004): zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie vo Svidníku 30. septembra - 1. októbra 2004* (s. 141). Bratislava: Vojenský historický ústav, 284 s. ISBN 80-969375-0-2.

⁵ PODOLEC, O. (2004). Ticho pred búrkou (Sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944). In: *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov: zborník príspevkov z tretieho sympózia Katedry histórie Filozofickej fakulty UCM Trnava, Lúka 21.-22. máj 2004* (s. 21). Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Filozofická fakulta, 411 s. ISBN 80-89034-75-6.

⁶ LACKO, M. (2005). *Z prameňov k dejinám...*, s. 95 – 100.

⁷ LACKO, M. (2005). *Z prameňov k dejinám...*, s. 115.

⁸ KORČEK, J. (1994). K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu slovenského štátu 1943 – august 1944. In: *Z vojenskej histórie Slovenska 1918-1948: zborník vedeckých štúdií* (s. 137). Trenčín: Redakcia účelovej tlače Správy sociálneho riadenia a vzdelávania, Hlavnej správy vzdelávania, sociálnych a personálnych vecí Veliteľstva Armády SR v Trenčíne, 207

Otázky súvisiace s pohybom nemeckej armády na Slovensku upravovala *Dohoda o zaobchádzaní a zaopatrení nemeckých oddielov za ich pobytu na Slovensku*, podpísaná 19. augusta. Nemeckí vojaci sa nemali miešať do právomocí slovenských orgánov. Ubytovaniu mali poslúžiť priestory kasární, pri nedostatku kapacít ho mohli zabezpečiť i notárske orgány. Platobný styk mal prebiehať v slovenských korunách. Rekvírovanie tovaru a vyvážanie zo Slovenska sa zakazovalo. Za škody spôsobené nemeckým vojakom počas služby ručila Slovenská republika, za škody spôsobené mimo služby ručilo Nemecko podľa slovenských zákonov⁹. Vzhľadom na vypuknutie SNP dohoda však nestihla poriadne vstúpiť do platnosti¹⁰.

Slovenské národné povstanie a situácia po jeho potlačení

Činnosť slovenských štátnych orgánov

Za účasti prezidenta Tisa, ministra vnútra Macha, či nemeckého vyslanca Ludina sa 28. augusta dohodli prvé opatrenia súvisiace s okupáciou Slovenska, vzťahom okupačných síl k slovenskej armáde, bezpečnostným a správnym orgánom. O deň neskôr nariadilo Ministerstvo vnútra všetkým podriadeným zložkám bezpečnostného aparátu spolupracovať s nemeckými jednotkami počas ich vstupu na Slovensko¹¹. Podobný pokyn dostali 1. septembra aj orgány štátnej správy. Žiadosti nemeckého vojska mali byť vydávané na podklade už platných slovenských zákonov¹².

Orgány štátnej správy museli často neochotne po príchode vojsk uvoľniť časť svojich priestorov pre nemecké kancelárie, či ubikácie slúžiace vojakom¹³. Na viacerých miestach musela byť prerušená výučba, nakoľko školské budovy fungovali ako ubytovacie priestory¹⁴. Pokiaľ nestačili

s. ; PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie: Nemci a Slovensko 1944 : dokumenty*. Bratislava: Epoque, s. 126 – 127 .

⁹ Slovenský národný archív (SNA), fond Ministerstvo zahraničných vecí (f. MZV), šk. 81, č.j. 250/44. ; PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 147 – 150. ; JABLONICKÝ, J. (2004). *Samizdat o odboji: štúdie a články*. Bratislava: Kalligram, s. 365. ISBN 80-7149-681-2.

¹⁰ SNA, f. MZV, šk. 81, č.j. 290/44.

¹¹ KORČEK, J. (1994). K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu..., s. 145.

¹² Prísne opatrenia ministerskej rady (1944). *Slovák*, roč. 26, č. 198, s. 1. ISSN 1336-4464.

¹³ SNA, fond Ministerstvo vnútra (f. MV) 1938-1945, šk. 564, č.j. D1-1171/1944. ; SNA, f. MV 1938-1945, šk. 564, č.j. M 7250/9.

¹⁴ CSÉFALVAY, F. (2008). *Vojenské dejiny Slovenska – V. zväzok*. Magnet Press, s. 195. ISBN 978-80-89169-16-0. ; MIČEV, S. (2009). *Slovenské národné povstanie 1944*. Banská Bystrica: Múzeum SNP v Banskej Bystrici, s. 125. ISBN 978-80-970238-3-6. ; SOZANSKÁ, N. (2014).

ani školské priestory, stávali sa vojaci dočasnými hosťami v príbytkoch civilistov¹⁵. Štátne orgány nejavili iniciatívu k spolupráci s nemeckými jednotkami a pracovníci úradov sa už začali obzerať smerom na povojnovú budúcnosť¹⁶. Podľa záznamu rokovania medzi nemeckým veliteľom na Slovensku Hermannom Höfflem a predsedom vlády Štefanom Tisom zo 7. decembra 1944 zvyšovaniu pasivity slovenských orgánov nepomáhala i svojvoľné konanie vojenských veliteľov a rabovaniu¹⁷. Vyššiu ochotu k spolupráci s nemeckými orgánmi javili najmä zložky ako Hlinková garda či Hlinkova mládež¹⁸.

Zásobovanie nemeckých jednotiek sa malo vykonávať podľa *Dohody o zásobovaní nemeckej brannej moci na Slovensku* podpísanej 9. októbra 1944 so spätnou platnosťou od 1. septembra. Stanovil sa základný rámec pre zásobovanie potravinami, úžitkovým materiálom, ale aj dopravnými prostriedkami. V dohode boli obsiahnuté povinnosti pre civilné obyvateľstvo (poskytnutie ubytovania, pracovné nasadenie), ale i štátne orgány Slovenskej republiky (financovanie ozbrojených síl, poskytnutie ubytovania, materiálu a pod)¹⁹. Ako však ukázali neskoršie mesiace, dohodnuté podmienky nebolo možné dodržiavať. Odvoz majetku, svojvoľa nemeckých vojsk pri narábaní so súkromným či verejným majetkom naberali na obrátkach²⁰.

Sonda do života mesta Nitra v roku 1944. In: M. Syrný (Ed.). *Slovenské národné povstanie: Slovensko a Európa v roku 1944* (s. 545). Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 751 s. ISBN 978-80-89514-30-4. ; KOVÁČIKOVÁ, K. (1999). Ľudské straty a obeť v Liptove v záverečnej fáze 2. svetovej vojny. In: S. Matejkin, K. Fremal (Eds.). *Acta Historica Neosoliensia – II/1999* (s. 118). Banská Bystrica: Katedra histórie fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 226 s. ISSN 1336-9148. ; PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 327. BALÁŽ, A – NERÁD, V – LENDEL, R. (1996). *Vysoká pri Morave*. Vysoká pri Morave: Obecný úrad, s. 52 - 56. ISBN 80-967576-6-0. ; Obsadené boli budovy napríklad v Starej Turej, Nitre, Kežmarku, Vysokej pri Morave či Svätom Juri.

¹⁵ MARKEOVÁ, M – ŠUŠOL, Ľ – WITTGRÜBER, P. (2008). *Nezabudnúť : zborník spomienok na druhú svetovú vojnu, SNP a protifašistický odboj*. Pezinok: ZO SZPB, s. 25 – 35. ISBN 978-80-969813-9-7.

¹⁶ SUŠKO, L. (2008). *Von München bis Salzburg 1938-1940: Dokumente und Essay – Buch 2*. Bratislava: Lúč, s. 58. ISBN 978-80-7114-679-7.

¹⁷ PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 456 – 457.

¹⁸ KORČEK, J. (1999). *Slovenská republika 1943-1945: k pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu*. Bratislava: Tlač. a inform. stred. MO SR, 1999. Knižnica vojenského profesionála, s. 140 – 141. ISBN 80-88842-22-0

¹⁹ MIČEV, S. (2009). *Slovenské národné povstanie...*, s. 50.

²⁰ PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 489.

Život civilného obyvateľstva

Okupačné sily sa po príchode do slovenských obcí stali dominantnou silou. Okrem perzekúcií politických nepriateľov (Židia, predstavitelia odboja) sa objavili aj zásahy do každodenného života. Jedným z prvých nemeckých opatrení bol zákaz vychádzania. Líšil sa obec od obce. V Bánovciach nad Bebravou platil medzi 21:00 hod. a 6:00 hod. V Trstenej sa 4. septembra upravil zákaz vychádzania medzi 20:00 hod. až 6:00 hod.²¹. Ustanovenia v obci Svätý Jur vydané 8. septembra stanovovali zákaz vychádzania od 21:00 hod. do 5:00 hod. Kto potreboval opustiť domov, musel si zaobstarať špeciálne povolenie vydané obecným úradom s potvrdením nemeckého veliteľa²². V Žiline, Kysuckom Novom Meste, Trnave museli obyvatelia odovzdať všetky zbrane²³.

Ďalšou formou zásahu bolo rekvirovanie majetku. Odoberané boli potraviny, aj bežný majetok obyvateľov. Na uvedené praktiky upozorňovali najvyššie slovenské vládne miesta a príkaz k zásahu voči svojvôli vydal aj Hermann Höffle. Veľká časť majetku bola odoberaná a odvázaná zo Slovenska v priebehu potláčania SNP. Argumentácia nemeckých vojsk odkazovala na skutočnosť, že sa odoberá iba vojnová korisť. Až po slovenských sťažnostiach bol prinavrátený aspoň majetok nepotrebný na vedenie vojny s príslubom, že ďalší odvoz majetku sa bude dotýkať iba vlastníctva povstalcov, prípadne s nimi sympatizujúcich osôb²⁴. Alternatívou rekvirácie bol výkup tovaru, resp. jeho výmena za iný tovar²⁵.

²¹ SUŠKO, L. (2008). *Von München...*, s. 78.

²² MARKEOVÁ, M – ŠUŠOL, E – WITTGRÜBER, P. (2008). *Nezabudnúť: zborník...*, s. 22.

²³ ROGOVYY, Y. (1996). Vplyvy politiky nemeckého okupačného režimu na slovenskú spoločnosť (september 1944 – apríl 1945). In: *Záverečná fáza 2. svetovej vojny a oslobodenie Slovenska: zborník príspevkov a materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 25. - 26. apríla 1995* (s. 40). Bratislava: Vojenský historický ústav, 232 s. ; LACKO, M. (2005). *Z prameňov k dejinám...*, s. 261 – 267. ; KOREŇ, F. (2014). Slovenské národné povstanie na Orave – Orava v roku 1944. In: M. Syrný (Ed.). *Slovenské národné povstanie: Slovensko a Európa v roku 1944* (s. 335 – 337). Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 751 s. ISBN 978-80-89514-30-4. ; GÚTH, T – GÚTHOVÁ, H. (1997). *Levářky*. Bratislava: Liečreh Gúth, s. 105 – 113. ISBN 80-967383-5-6.

²⁴ SNA, f. MV 1938-1945, šk. 2390, č.j. 120-13/11-1/1944, ; SNA, f. MZV, šk. 81, č.j. 367/44. ; SNA, f. MZV, šk. 81, č.j. 77/T//44. ; SUŠKO, L. (1991). Obsadenie Slovenska – Posledná fáza nacistického ovládania Slovenska. In: J. Hečková, E. Nižňanský (Eds.). *Archeológia – História – Geografia* (s. 74 – 75). Nitra: Archeologický ústav SAV, 240 s.

²⁵ BAKA, I. (2009). K nasadeniu civilného obyvateľstva na opevňovacie práce počas nemeckej okupácie Slovenska v rokoch 1944 – 1945. In: R. Arpáš, M. Pekník (Eds.). *Slovenské národné povstanie 1944: súčasť európskej antifašistickej rezistencie v rokoch druhej svetovej vojny* (s. 165 – 166). Bratislava: Veda, 454 s. ISBN 978-80-224-1090-8. ; PODOLEC,

Kronikár obce Plavecké Podhradie hlásil koncom roku 1944 výkup tovaru vojakmi dislokovanými v blízkych kasárňach²⁶. Aj tu sa však vyskytli nepríjemnosti. V Prešove muselo zasiahnuť nemecké poľné veliteľstvo proti vykúpu tovaru. V Bratislave sa hrozilo civilné obyvateľstvo vykúpenia tovaru a zdražovania v súvislosti s príchodom uniformovaných ale aj neuniformovaných osôb z Nemecka. Podľa nemeckých dokumentov však obchodníci zámerne zvyšovali ceny očakávajúc vyššiu ochotu k nákupu u nemeckých vojakov. Nálada sa potom ešte viac nakláňala smerom od nemeckých vojakov²⁷.

Príslušníci nemeckej brannej moci hojne navštevovali slovenské hostince a iné zábavné podniky²⁸. Nezaobišlo sa to bez problémov. V Dolnom Kubíne sa zakázali tanečné zábavy z dôvodov konfliktov medzi nemeckými vojakmi a slovenským obyvateľstvom²⁹. Správanie vojakov kritizoval aj ríšsky vodca SS Heinrich Himmler počas návštevy Bratislavy koncom októbra 1944. Žiadal obmedziť mimoslužobný styk nemeckých vojakov so slovenskými štátnymi príslušníkmi³⁰.

Po príchode nemeckých vojsk sa obyvateľstvo muselo výraznejšie angažovať na rôznych pracovných činnostiach v prospech nemeckej armády. Pracovná povinnosť vychádzala ešte z československého *Zákona na obranu štátu* prijatého v roku 1936. Mzdové a stravovacie náklady mala hradiť nemecká strana³¹. Do novembra 1944 vybudovalo zhruba 36 tisíc ľudí zákopové línie v celkovej dĺžke 222 km³². Okrem opevňovacích prác potrebovala nemecká armáda civilné obyvateľstvo aj na iné práce. Na západnom Slovensku nastupovalo od novembra práceschopné obyvateľstvo obce Senica či okresu Malacky k stavebným prácam na trati

O. (2005). Slovenská spoločnosť a pohyb frontu v rokoch 1944 – 1945. In: M. Čaplovič, M. Stanová (Eds.). *Karpatsko-duklianska operácia - plány, realita, výsledky (1944-2004): zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie vo Svidníku 30. septembra - 1. októbra 2004* (s. 63). Bratislava: Vojenský historický ústav, 284 s. ISBN 80-969375-0-2. ; Aj tu však treba počítať, že výkup či výmena mohli prebiehať pod nátlakom.

²⁶ Štátny archív Bratislava – pracovisko Modra (ŠA BA – p. Modra), Pamätná kniha obce Plavecké Podhradie, s. 182.

²⁷ PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 250 – 266.

²⁸ BALÁŽ, A – NERÁD, V – LENDEL, R. *Vysoká...*, s. 52 – 56.

²⁹ KOREŇ, F. (2014). *Slovenské národné povstanie...*, s. 335-337.

³⁰ SUŠKO, L. (2008). *Von München...*, s. 340.

³¹ BAKA, I. (2009). *K nasadeniu...*, s. 168. ; Pracovníci na opevňovacích prácach nie vždy dostávali od nemeckej armády zaplatené.

³² PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 611, 668.

Plavecký Mikuláš – Jablonica³³. Obyvatelia Kuchyne museli koncom roku 1944 vypomáhať na blízkom letisku Malacky – Nový Dvor pri odhrňaní snehu z letiskovej plochy³⁴. Nie každý sa však hrnul do prác v prospech nemeckej armády. Existovala možnosť vyslobodiť sa z opevňovacích prác cez dodanie lekárskeho potvrdenia o nemožnosti nastúpiť na prácu. K pasívnemu odporu sa uchýľovali aj zástupcovia obecných orgánov, ktorí neochotne plnili požiadavky nemeckých vojenských miest³⁵.

S posunom frontovej línie na západ sa územie Slovenska stávalo miestom bojov a zázemím pre nemecké ozbrojené zložky. Otvorila sa možnosť evakuácie obyvateľstva i administratívy. Ako prvé prebiehali evakuácie slovenských Nemcov. Od septembra 1944 opúšťali svoje domovy spišskí Nemci³⁶. Od novembra odchádzali smerom na západ aj Nemci žijúci na Slovensku strednom či západnom³⁷. V prípade Slovákov sa ešte v októbri 1944 dobrovoľná evakuácia zmenila na povinnú. V októbri sa na žiadosť nemeckých vojenských orgánov začala evakuácia obyvateľstva a okresného úradu v Medzilaborciach smerom do Michaloviec. Ešte koncom októbra sa však obyvateľstvo (muži vo veku 16 – 60 rokov vrátane rodinných príslušníkov) i úrady museli na nemecký rozkaz sťahovať aj z Michaloviec. Tok evakuácie sa mal rozmiestniť do okresov Prešov, Vranov nad Topľou a Trebišov³⁸. Evakuácia sa nezaobišla bez násillia. V priestoroch bardejovskej tržnice príslušníci nemeckej armády začali násillím rekvirovať dobytok zhromaždených evakuantov. Po zmätku napokon prišlo k dohode

³³ *Pamätná kniha obce Senica*. [online]. [citované 25. februára 2021]. Dostupné na internete: <http://kronika.senica.sk/1936-1954/files/assets/basic-html/page-220.html#>. ;

ILENČÍKOVÁ, A. (2015). *Osud železnice pod Malými Karpatami*. [online]. [citované 27. februára 2021]. Dostupné na internete: <http://www.zahorskemuzeum.sk/osud-zeleznice-pod-malymi-karpatmi/>. ;

ŠKOLEK, J. (2016). *Plavecké Podhradie – Obec v minulosti a súčasnosti a jej okolie*. Plavecké Podhradie: Obec Plavecké Podhradie, s. 35. ISBN 978-80-972303-7-1.

³⁴ HALLON, P – CHAMRAZ, A. (1994). *Z dejín obce Kuchyňa*. Kuchyňa: Obec, s. 103. ISBN 80-967164-0-9.

³⁵ PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 609 – 637.

³⁶ PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 326 – 400. ; KOVÁČ, D. (1994). Politická aktivita nemeckej menšiny na Slovensku v poslednom období druhej svetovej vojny. In: V. Bystrický, Š. Fano (Eds.). *Slovensko na konci druhej svetovej vojny: (Stav, východiská a perspektívy)*. Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23.11.-25.11.1993 (s. 224). Bratislava: Historický ústav SAV, 272 s. ISBN 80-967150-1-1.

³⁷ PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 326 – 400. ; KOVÁČ, D. (1994). *Politická aktivita...*, s. 224.

³⁸ SNA, f. MV 1938-1945, šk. 564, č.j. D1-60/1944. ; SNA, f. MV 1938-1945, šk. 698, č.j. D1-2045/1944.

s nemeckým veliteľom v Bardejove. Obyvateľstvo mohlo dobytok armáde odpredať výmenou za poukážky vystavené nemeckou armádou³⁹.

Nemecké pramene a informácie o situácii na slovenskom území

Iným druhom informácií sú správy o dianí na Slovensku pochádzajúce z hlásení vypracúvaných rôznymi zložkami nemeckej okupačnej správy⁴⁰. Jedným zo zdrojov sú dokumenty Pohotovostnej skupiny H (*Einsatzgruppe H*), ktoré obsahovali názory obyvateľstva na príchod nemeckých vojsk, celkovú vojnovú situáciu a pod⁴¹. V správach sa konštatovalo, že obyvateľstvo síce príchod nemeckej armády uvítalo, odmietalo sa však angažovať v prospech ozbrojených zložiek. Zaujímali skôr zdržanlivý postoj. Vplyv na mienku obyvateľstva malo správanie vojakov. Korektné a slušné správanie vynášalo naopak pozitívnejšie postoje obyvateľstva. Oblasti známe incidentami sa nemohli spoliehať na priazeň civilistov⁴².

Prínos do výskumu ponúkajú i záznamy vojenských veliteľstiev v rámci skupiny armád Severná Ukrajina. Z dokumentov sa možno dozvedieť o prešľapoch voči civilnému obyvateľstvu počas odzbrojovania slovenských divízií na východnom Slovensku. Do budúca sa pripúšťala v podobných prípadoch i možnosť prísnych trestov. Na vojakov sa apelovalo zachovanie čo najkorektnějších vzťahov k civilnému obyvateľstvu v záujme znižovania popularity potenciálne sa vyskytujúcich partizánskych oddielov⁴³.

Záver

Predposledný rok druhej svetovej vojny definitívne skoncoval s ilúziami, že vojna sa Slovensku vyhne. Každodennosť sa okrem hrozby perzekúcií pravidelne musela vyrovnávať s dôsledkami leteckých súbojov, ale aj s pobytom príslušníkov nemeckej brannej moci v bezprostrednom susedstve, prípadne obmedzeniami bežného života vyvolanými vypuknutím SNP či blízkosťou frontovej línie. Hlavným cieľom väčšiny populácie bolo dožitie sa konca vojny, čomu sa prispôsobilo aj správanie

³⁹ SNA, f. MV 1938-1945; šk. 698, č.j. D1-2045/1944.

⁴⁰ Je nutné brať do úvahy, že zhromažďované informácie silno podliehajú nemeckej optike na odboj a Slovenské národné povstanie vôbec.

⁴¹ Išlo o špeciálnu jednotku vyslanú na Slovensko za účelom zásahov proti zostávajúcemu židovskému obyvateľstvu, partizánom, členom odbojového hnutia a pod.

⁴² PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 255, 578. ; SUŠKO, L. (2008). *Von München...*, s. 103 – 108. .

⁴³ PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie...*, s. 524 – 525.

civilného obyvateľstva a zamestnancov úradov štátnej správy. Presnejšie informácie o dianí na Slovensku počas roku 1944 (a zároveň v posledných mesiacoch druhej svetovej vojny) však ponúkne až výskum dostupných prameňov ako aj štúdiom už publikovanej literatúry.

Bibliografia

BAKA, I. (2009). K nasadeniu civilného obyvateľstva na opevňovacie práce počas nemeckej okupácie Slovenska v rokoch 1944 – 1945. In: R. Arpáš, M. Pekník (Eds.). *Slovenské národné povstanie 1944: súčasť európskej antifašistickej rezistencie v rokoch druhej svetovej vojny* (s. 165 – 166). Bratislava: Veda, 454 s. ISBN 978-80-224-1090-8.

BALÁŽ, A – NERÁD, V – LENDEL, R. (1996). *Vysoká pri Morave*. Vysoká pri Morave: Obecný úrad, s. 52 - 56. ISBN 80-967576-6-0.

CSÉFALVAY, F. (2008). *Vojenské dejiny Slovenska – V. zväzok*. Magnet Press, s. 195. ISBN 978-80-89169-16-0.

GÚTH, T – GÚTHOVÁ, H. (1997). *Levárky*. Bratislava: Liečreh Gúth, s. 105 – 113. ISBN 80-967383-5-6.

HALLON, P – CHAMRAZ, A. (1994). *Z dejín obce Kuchyňa*. Kuchyňa: Obec, s. 103. ISBN 80-967164-0-9.

ILENČÍKOVÁ, A. (2015). *Osud železnice pod Malými Karpatami*. [online]. [citované 27. februára 2021]. Dostupné na internete: <http://www.zahorskemuzeum.sk/osud-zeleznice-pod-malymi-karpatmi/>.

JABLONICKÝ, J. (2004). *Samizdat o odboji: štúdie a články*. Bratislava: Kalligram, 525 s. ISBN 80-7149-681-2.

KAŠŠÁK, P – CIBUĽA, M. *Kronika leteckej vojny nad Slovenskom*. [online], [citované 20. februára 2021]. Dostupné na internete: <http://kronika-airwarsk.blogspot.com/search/label/1944.07.07>.

KAŠŠÁK, P – HRODEGH, M. (2007). *Konečná zastávka: Slovensko: letecké aktivity a osudy posádok 15. USAAF zostrelených nad územím Slovenska v rokoch 1944-45*. Martin: Klub priateľov vojenskej histórie Slovenska, 288 s. ISBN 978-80-969566-9-2.

KORČEK, J. (1994). K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu slovenského štátu 1943 – august 1944. In: *Z vojenskej histórie Slovenska 1918-1948: zborník vedeckých štúdií* (s. 120 – 148). Trenčín: Redakcia účelovej tlače Správy sociálneho riadenia a vzdelávania, Hlavnej správy vzdelávania, sociálnych a personálnych vecí Veliteľstva Armády SR v Trenčíne, 207 s.

KORČEK, J. (1999). *Slovenská republika 1943-1945: k pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu*. Bratislava: Tlač. a inform. stred. MO SR, 1999. Knižnica vojenského profesionála, s. 140 – 141. ISBN 80-88842-22-0.

KOREŇ, F. (2014). Slovenské národné povstanie na Orave – Orava v roku 1944. In: M. Syrný (Ed.). *Slovenské národné povstanie: Slovensko a Európa v roku 1944* (s. 335 – 337). Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 751 s. ISBN 978-80-89514-30-4.

KOVÁČ, D. (1994). Politická aktivita nemeckej menšiny na Slovensku v poslednom období druhej svetovej vojny. In: V. Bystrický, Š. Fano (Eds.). *Slovensko na konci druhej svetovej vojny: (Stav, východiská a perspektívy.) Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23.11.-25.11.1993* (s. 224). Bratislava: Historický ústav SAV, 272 s. ISBN 80-967150-1-1.

KOVÁČIKOVÁ, K. (1999). Ľudské straty a obeť v Liptove v záverečnej fáze 2. svetovej vojny. In: S. Matejkin, K. Fremal (Eds.). *Acta Historica Neosoliensia – II/1999* (s. 118). Banská Bystrica: Katedra histórie fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 226 s. ISSN 1336-9148.

LACKO, M. (2005). *Z prameňov k dejinám 1. Slovenskej republiky 1939 – 1945*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 270 s. ISBN 80-89220-01-0.

MARKEOVÁ, M – ŠUŠOL, E – WITTGRÜBER, P. (2008). *Nezabudnúť : zborník spomienok na druhú svetovú vojnu, SNP a protifašistický odboj*. Pezinok: ZO SZPB, s. 25 – 35. ISBN 978-80-969813-9-7.

MIČEV, S. (2009). *Slovenské národné povstanie 1944*. Banská Bystrica: Múzeum SNP v Banskej Bystrici, s. 125. ISBN 978-80-970238-3-6.

Pamätná kniha obce Senica. [online]. [citované 25. februára 2021]. Dostupné na internete: <http://kronika.senica.sk/1936-1954/files/assets/basic-html/page-220.html#>.

PAŽŮR, Š. (2005). Budovanie obrany na severovýchodnom Slovensku (máj – august 1944). In: M. Čaplovič, M. Stanová (Eds.). *Karpatsko-duklianska operácia - plány, realita, výsledky (1944-2004): zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie vo Svidníku 30. septembra - 1. októbra 2004* (s. 122 – 146). Bratislava: Vojenský historický ústav, 284 s. ISBN 80-969375-0-2.

PODOLEC, O. (2004). Ticho pred búrkou (Sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944). In: *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov: zborník príspevkov z tretieho sympózia Katedry histórie Filozofickej fakulty UCM Trnava, Lúka 21.-22. máj 2004* (s. 21). Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Filozofická fakulta, 411 s. ISBN 80-89034-75-6.

PODOLEC, O. (2005). Slovenská spoločnosť a pohyb frontu v rokoch 1944 – 1945. In: M. Čaplovič, M. Stanová (Eds.). *Karpatsko-duklianska operácia - plány, realita, výsledky (1944-2004): zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie vo Svidníku 30. septembra - 1. októbra 2004* (s. 63). Bratislava: Vojenský historický ústav, 284 s. ISBN 80-969375-0-2.

PREČAN, V. (1971). *Slovenské národné povstanie: Nemci a Slovensko 1944: dokumenty*. Bratislava: EPOCHA, 701 s.

Prísne opatrenia ministerskej rady (1944). *Slovák*, roč. 26, č. 198, s. 1. ISSN 1336-4464.

ROGOVYY, Y. (1996). Vplyvy politiky nemeckého okupačného režimu na slovenskú spoločnosť (september 1944 – apríl 1945). In: *Záverečná fáza 2. svetovej vojny a oslobodenie Slovenska: zborník príspevkov a materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 25. - 26. apríla 1995* (s. 40). Bratislava: Vojenský historický ústav, 232 s.

SOZANSKÁ, N. (2014). Sonda do života mesta Nitra v roku 1944. In: M. Syrný (Ed.). *Slovenské národné povstanie: Slovensko a Európa v roku 1944* (s. 545). Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 751 s. ISBN 978-80-89514-30-4.

SUŠKO, L. (1991). Obsadenie Slovenska – Posledná fáza nacistického ovládania Slovenska. In: J. Hečková, E. Nižňanský (Eds.). *Archeológia – História – Geografia* (s. 74 – 75). Nitra: Archeologický ústav SAV, 240 s.

SUŠKO, L. (2008). *Von München bis Salzburg 1938-1940: Dokumente und Essay – Buch 2*. Bratislava: Lúč, s. 58. ISBN 978-80-7114-679-7.

ŠKOLEK, J. (2016). *Plavecké Podhradie – Obec v minulosti a súčasnosti a jej okolie*. Plavecké Podhradie: Obec Plavecké Podhradie, s. 35. ISBN 978-80-972303-7-1.

Použité archívne pramene

Vojenský historický archív

fond Ministerstvo národnej obrany – dôverné (1944)

Slovenský národný archív

fond Ministerstvo zahraničných vecí

fond Ministerstvo vnútra

Štátny archív Bratislava – pracovisko Modra

Pamätná kniha obce Plavecké Podhradie

PEZINSKÉ CINTORÍNY V DRUHEJ POLOVICI 18. STOROČIA

CEMETERIES IN THE TOWN OF PEZINOK IN THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY¹

Alena MACKOVÁ

Katedra histórie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, 918 43 Trnava,
weset22@gmail.com

Abstrakt: Štúdia sa zaoberá lokalizáciou, vzhľadom a príslušenstvom cintorínov v meste Pezinok, najmä počas vlády Márie Terézie a Jozefa II. Práve v tomto období bolo spomenutými panovníkmi vydaných niekoľko nariadení súvisiacich s polohou cintorínov, ich označením a najmä pochovávaním. Cieľom regulácií bolo predovšetkým eliminovať hrozbu šírenia nákazlivých chorôb a zabrániť plytkému pochovávaniu zosnulých. Uplatnenie nariadení do praxe však bolo veľmi zdĺhavé a pomalé, pričom naďalej prevládali zaužívané spôsoby pochovávania spolu s pohrebnými zvykmi. Na základe zachovaných archívnych prameňov porovnáme reálny stav cintorínov v Pezinku v tomto období, ako aj rešpektovanie či nerešpektovanie kráľovských nariadení.

Kľúčové slová: Pezinok, cintoríny, Mária Terézia, Jozef II., druhá polovica 18. storočia

Abstract: The study deals with the location, appearance and accessories of cemeteries in the town of Pezinok, especially during the reign of Maria Theresa and Joseph II. During this period, the mentioned monarchs issued several regulations related to the location of cemeteries, their designation and especially by the burial of dead. The aim of the regulations was primarily to eliminate the threat of the spread of contagious diseases and to prevent the shallow burial of the deceased. However, the implementation of the regulations has been very lengthy and slow, and the usual methods of burial, together with funeral customs, continued to prevail. Based on the preserved archival sources, we will compare the real state of cemeteries in Pezinok in this period, as well as respecting or disrespecting royal regulations.

Key words: Pezinok, cemeteries, Maria Theresa, Joseph II., second half of the 18th century

¹ Štúdia bola vypracovaná na základe grantového projektu VEGA č. 1/0451/20 Fenomén hradných panstiev a determinanty ich hospodárskeho vývoja v novoveku.

Hrobky, pohrebiská, kostnice, krypty či cintoríny sú odpradávná súčasťou ľudskej civilizácie. Predstavujú nielen miesta posledného odpočinku, ale sú tiež miestom úcty a piety k zosnulým. Pochovávanie samotné, rovnako ako hrobové miesta sa odlišovali v závislosti od kultúry, geografickej oblasti či obdobia, avšak vždy bolo spojené s určitými rituálmi. Pohrebné zvyky mali v prvom rade uľahčiť odchod mŕtveho na druhý svet a pietny akt uloženia tela do zeme je dodnes dôležitým prejavom rešpektu a úcty k zosnulému. V Uhorsku sa ešte v priebehu 18. storočia zvyklo v súlade so stredovekou tradíciou pochovávať okolo kostolov, v bezprostrednej blízkosti ľudských obydlí, v intravilánoch miest a dedín. Tento zaužívaný zvyk mal však s rastúcou populáciou mnohé závažné nedostatky. Okrem nesporného zdravotného rizika šlo najmä o nedostatočnú kapacitu, resp. plochu takýchto cintorínov, ktoré sa, obklopené domami či inou zástavbou, nemali možnosť rozširovať. Aj preto sa často pochovávalo tzv. superpozičným spôsobom, teda vrstvením zosnulých tiel na seba. Pri ňom však bolo nevyhnutné viacnásobné, opakované otváranie hrobov a dôsledkom neho sa novšie telá pochovávali plytšie, čo predstavovalo nebezpečenstvo ohrozenia zdravia.²

Až do obdobia novoveku sa cintorínom nevenovala veľká pozornosť, avšak postupne sa začalo s riešením tejto problematiky, najmä v súvislosti s verejným zdravím. K skutočnému riešeniu otázky pohrebníctva a cintorínov sa však podujali až osvietenský panovníci – Mária Terézia a jej syn Jozef II. Za ich vlády bolo vydaných viacero nariadení, upravujúcich predovšetkým lokalizáciu cintorínov, nevyhnutnosť ich ohradenia a označenia, či spôsob pochovávania. Počiatočné opatrenia spadajú do reformného obdobia vlády Márie Terézie, pričom pre Uhorsko boli zverejňované prostredníctvom nariadení Uhorskej miestodržiteľskej rady.

Už z nariadenia, ktoré z podnetu Márie Terézie vyšlo 3. februára 1769 vyplýva skutočnosť, že v tomto čase telá mŕtvych v Uhorskom kráľovstve neboli pochovávané dostatočne hlboko a cintoríny neboli riadne ohradené. Nariadila preto, aby boli telá zosnulých pochovávané do dostatočných hĺbok, ďalej aby bol (cintorín) sústredený na jedno miesto a aby sa z hľadiska povahy cintorínov náležite zabezpečilo ich ohradenie a zabránilo sa tak vstupu dobytky

² ZELENÁK, Slavomír. Cintoríny a pochovávanie v druhej polovici 18. storočia vo svetle uhorskej legislatívy. In *Kultúrne dejiny*, 2016, roč. 7, č. 1, s. 37.

či inej zveri na ich územie.³ Ďalšiu, hoci len stručnú zmienku o cintorínoch nájdeme aj v jednom z najvýznamnejších dokumentov vydaných Máriou Teréziou, upravujúcim všetky aspekty zdravotníctva v krajine. Dekrét zo 4. októbra 1770 je známy pod názvom „*Generale Normativum in Re Sanitatis*,“ teda „Všeobecné nariadenie o úprave zdravotníckych pomerov.“ Desiaty bod v rámci 30.§ hovorí, že mŕtve telá sa mali pochovávať do hĺbky 12 stôp (takmer 4 metre),⁴ pokryť vrstvou zeminy a vápna, aby sa zabezpečilo, že k nim nebude voľný prístup.⁵

Obsiahlejšie nariadenie vyšlo 17. júla 1775 pod názvom „*Regulatio Coemeterium et Cryptarum*,“ teda „Úprava cintorínov a krýpt.“ V štyroch bodoch sa v krátkosti pojednávalo a nariaďovalo, aby telá zosnulých nezostávali nepochované viac ako dva dni, pohrebné obrady sa mali obmedziť iba na nevyhnutné úkony a škodlivé či nadbytočné zvyky nad hrobmi mali byť zakázané. Taktiež sa mali stanoviť zdravotne nezávadné spôsoby vstupovania a používania krýpt, pričom sa mali uzavrieť aj priechody z krýpt, ktoré mohli predstavovať zdravotné riziko šírenia výparov. Okrem toho sa cintoríny v mestách a na dedinách, ktoré sa nachádzali medzi domami (v intraviláne), tak ako už bolo dohodnuté, mali presunúť mimo miest a bezpečne ohradiť, aby sa do nich nedostal dobytok a zvieratá.⁶ Práve toto ustanovenie o nevyhnutnosti premiestňovania cintorínov mimo miest pokladáme za najdôležitejšie. Úprava z júla 1775 bola podrobnejšie prepracovaná a doplnená o ďalšie ustanovenia 21. septembra 1777 a vyšla pod názvom „*Regulatio Cryptarum, Coemeteriorum et funeralium ceremoniarum*.“ Regulácie krýpt sa týkalo 13, pohrebných ceremónií 8 a cintorínov 10 bodov. Prepis všetkých týchto bodov bol zahrnutý aj do

³ „...quod in Regno Hungariae corpora demortuorum non satis profunde inhumentur, nec coemeteria debite cingantur... intimat ut demortuorum quidem corpora ubique profundius inhumentur, singulus autem Locus pro suis qu'sque facultatibus contra ingressus etiam pecorum, et ex ratione decentiae coemeteria sua debite munire, et munita conservare teneatur.“ LINZBAUER, Franciscus. *Codex sanitario - medicinalis Hungariae*. Tomus II. Buda : Typis Caesareo-Regiae scientiarum universitatis, 1852, s. 491.; Bližšiu analýzu problematiky legislatívy Márie Terézie a Jozefa II. ohľadom cintorínov pozri štúdiu : ZELENÁK, Slavomír. Cintoríny a pochovávanie v druhej polovici 18. storočia vo svetle uhorskej legislatívy. In *Kultúrne dejiny*, 2016, roč. 7, č. 1, s. 35 - 51.

⁴ 1 stopa = 0,316 080 6 m, teda 12 stôp = 3,79 m.

⁵ „...Mortuorum corpora 12 pedum profunditate sepelienda calce et terra obtegenda sunt, ea cautione adhibita, ne in coemeteria intra contumaciae recinctum posita liber aditus unquam pateat.“ LINZBAUER, F. *Codex sanitario - medicinalis Hungariae II.*, s. 559.

⁶ LINZBAUER, F. *Codex sanitario - medicinalis Hungariae II.*, s. 684 – 685.

kanonickej vizitácie pezinskej farnosti z roku 1781, na základe ktorej sa dozvedáme aj stav pezinských cintorínov.⁷ Táto úprava priniesla niekoľko noviniek ohľadom správy cintorínov a pochovávaní. Pokiaľ napr. mesto či dedina stále nemalo cintorín podľa nových pravidiel, teda mimo intravilánu, malo sa tak udiť čo najskôr. Ak miesto nemalo vhodný pozemok pre nový cintorín, malo si ho zaobstarať odkúpením od súkromných vlastníkov. Pokiaľ už bol vytvorený nový cintorín, na starom sa už nesmeli viac pochovávať. Hroby sa po novom mali vykopávať usporiadane do súvislých radov. Nariadenie vyslovene bránilo pochovávaniu do rodinných hrobiek či na želaných miestach. Malo sa tým zabrániť opätovnému otváraniu už použitých hrobov a šíreniu epidémií. Okrem zákazu už spomínaného superpozičného pochovávaní sa stanovila aj tzv. tlecia doba cintorínov. Bol to čas, za ktorý mali hroby splynúť zo zeme a nepredstavovať riziko nákazy. Až po uplynutí tejto doby bolo možné hrob, resp. v celkovom meradle cintorín použiť znova na pohrebné účely. Pokiaľ sa cintorín kapacitne naplnil, muselo uplynúť 30 rokov, kým sa na ňom smelo znovu pochovávať. V roku 1794 sa dokonca tlecia doba cintorínov predĺžila až na 100 rokov a v 19. storočí sa opäť skrátila na 30 rokov. K cintorínom a hrobovým miestam sa za týmto účelom mala viesť podrobná evidencia formou tabuliek. Opatrenia mali dodržiavať aj židovské komunity, kde bola tradícia na seba ukladaní hrobov nesmierne silná.⁸ Treba však povedať, že ani za vlády panovníckeho nástupcu Jozefa II. nebola situácia ideálna a nariadenia sa nedodržiavali. Problematický bol najmä zákaz pochovávaní do spoločných rodinných hrobiek.

Aj z týchto dôvodov Jozef II. vo svojich uzneseniach ešte pritvrdil. Podrobný bol napr. dekrét z 13. septembra 1784.⁹ Pri zriaďovaní nových cintorínov sa malo po novom dbať nielen na dostatočný priestor vybranej lokality, ale aj to, aby táto nebola vystavená pôsobeniu spodných vôd. Dôraz sa kládol aj na kvalitu zeme – pochovávať sa malo iba do takej zeme, ktorá nebránila rozkladu tel a nepredlžovala ho. Vybraný pozemok musel byť ohradený múrom a označený krížom.¹⁰ So značným znepokojením

⁷ Farský úrad Pezinok, *Visitatio Batthyanaiana Parochiae Bozin de Die 17. Septembris Anno 1781*, s. 163 – 164.

⁸ LINZBAUER, F. *Codex sanitario - medicinalis Hungariae II.*, s. 724 – 725.; ZELENÁK, S. *Cintoríny a pochovávanie v druhej polovici 18. storočia vo svetle uhorskej legislatívy*, s. 41 – 43 a 48 – 49.

⁹ ZELENÁK, S. *Cintoríny a pochovávanie v druhej polovici 18. storočia vo svetle uhorskej legislatívy*, s. 43 – 44.

¹⁰ „... Zu diesen Freidhöfen ist ein der Bolksmenge angemessener hinlänglicher Platz zu

a nepochopením bolo prijatý ďalší bod dekrétu, v ktorom Jozef II. nariadil pochovávanie v ľanových (plátenných) vreciach, pričom zosnulý nemal mať na sebe nijaké oblečenie. Pohrebné truhly totiž považoval za výraznú prekážku v rozklade tiel.¹¹ Nariadenie upravovalo aj veľkosť hrobových miest. Hroby mali byť 6 stôp (1,89 m) hlboké a 4 stopy (1,26 m) široké. Pochovanie viacerých zosnulých do jedného hrobu malo byť umožnené, ale iba pod podmienkou, že medzi telami bude dostatočne hrubá vrstva zeminy. Medzi hrobmi mali byť rozostupy aspoň 4 stopy (1,26 m).¹²

Ako vidieť na základe niekoľkých spomenutých nariadení, Mária Terézia aj Jozef II. vnímali cintoríny skutočne ako potenciálnu hrozbu verejného zdravia. Osemnásťte storočie bolo totiž stále obdobím častých epidémií, ktoré so sebou prinášali biedu a úbytok obyvateľstva. Zriaďovanie nových cintorínov však v mnohých farnostiach veľmi dlho viazlo a napriek vedomiu o existencii dekrétov sa naďalej pochovávalo v intravilánoch sídel. Podobný stav bol po dlhú dobu aj v Pezinku.

Slobodné kráľovské mesto Pezinok malo v druhej polovici 18. storočia tri cintoríny. Zmienku o nich máme už z roku 1764. Vo vnútornom meste boli situované dva z nich – prvý pre katolíkov v okolí farského kostola a druhý pre evanjelikov bol oproti, krížom cez ulicu. Tretí cintorín sa nachádzal tesne za hradbami na predmestí a slúžil obom konfesiam.¹³ Podrobnejšie

wählen, welcher keinem Wasser ausgesetzt, noch sonst von einer solchen Erdengattung ist, dass selber die Faulung verhindecet. Ist nun dieser Grund ausgesucht, so ist solcher mit einer Mauer zu umfassen und mit einem Kreuze zu versehen.“ Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des zweites für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1784. Wien : Johan Georg Moesle K.K privil. Buchhändler 1786., 6. zväzok, s. 550.

¹¹ „...Da bei der Begrabung kein anderes Absehen sein kann, als die Verwesung so bald als möglich zu besorder, und solcher nichts hinderlicher ist, als die Eingrabung der Leichen in Todtenkruhen : so wird für gegenwärtig geboten, dass alle leichen in einen leinenen Sack ganz blos ohne Kleidungsstücke eingenähet, sodann in die Todtentrube gelegt, und in solchen auf den Gottesacket gebracht werden sollen.“ *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des zweites...*, s. 550.

¹² „...Soll bei diesen Kirchhöfen iedezeit ein Graben von 6 Schuh tief und 4 Schuh breit gemacht, die dahin gebrachte Leiche aus der Truhe allemal herausgenommen, und wie sie in der leinenen Sack eingenäht ist, in diese Grube gelegt mit ungelöschtein Ralk überworfen, gleich mit der Erde zugedeckt werden. Sollten zu gleicher Zeit mehrere Leichen ankommen : so können mehrere in die nämliche Grube gelegt werden, iedoch ist unfehlbar die Veranstaltung zu treffen, dass iederzeit zwischen der Gräbern ein Raum von 4 Schuh zu lassen ist.“ *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des zweites...*, s. 551.

¹³ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, f. Magistrát mesta Pezinka : Vecná skupina Súpis obyvateľstva, *Otázky a odpovede na stav*

informácie o nich poskytuje už spomínaná kanonická vizitácia z roku 1781¹⁴ a tiež správa podslúžneho Bratislavskej stolice Štefana Nagya o cintorínoch v Pezinku zo 16. augusta 1787.¹⁵ Ohľadne informácií o troch pezinských cintorínoch sa pramene líšia iba minimálne, hoci sa každý z nich sústreďoval na vlastný cieľ.

Prvý cintorín pri gotickom farskom kostole (Nanebovzatia Panny Márie) bol určený výlučne pre Pezinčanov katolíckeho vierovyznania. Podľa vizitátora bol opevnený pevným, pravdepodobne kamenným múrom, avšak umiestnený bol medzi domami. Viedli doňho tri železné brány, smerom z juhu, západu a severu. Z južnej strany dokonca nemali byť meštianske domy od cintorína vzdialené viac ako 2 siah (približne 3,78 m).¹⁶ Zo západu sa nachádzala fara, ktorá priamo susedila s cintorínom, pričom z nej naň bolo nasmerovaných šesť okien. Zo severu cintorín obklopovala ďalšia cirkevná obytná budova, farský / kostolný dom, z ktorého bol tiež výhľad na cintorín. Od tohto farského domu sa na vzdialenosť 4 siah (7,56 m) nachádzal ďalší, samostatne stojaci meštiansky dom. Na cintoríne sa mali nachádzať tri malé kríže z dreva, dva železné a bola tu aj murovaná kostnica, pokrytá šindľami.

Ďalší, vo vizitácii spomenutý až ako tretí, bol vyhradený iba pre príslušníkov evanjelickej konfesie a slúžil predovšetkým mešťanom a mestským elitám evanjelickej viery. Nachádzal sa priamo oproti farskému kostolu a katolíckemu cintorínu, pričom vzdialenosť medzi nimi bola približne 12 siah (22,68 m). Z východu, severu a západu bol ohraničený pevným múrom a tesne susedil s mestskými hradbami. Z južnej strany však priamo susedil s kúriou Medňanských (resp. Stupavských). V čase, keď Štefan Nagy písal svoju správu o pezinských cintorínoch, bola už kúria vo vlastníctve mesta.¹⁷ Z kúrie smerovalo na cintorín šesť okien. Kúria začínala

slobodného kráľovského mesta Pezinok z roku 1764, Inv. č. 1148.

¹⁴ Farský úrad Pezinok, *Visitatio Batthyaniana Parochiae Bozin de Die 17. Septembris Anno 1781*, s.25 – 27.

¹⁵ MVSR, ŠABA, Župa Bratislavská I. : Kongregačné písomnosti, inv. č. 1090, 1787, f-43, n-50. Dostupné online: <https://www.crcarc.findbuch.net/php/main.php#3137343739x23565>

¹⁶ 1 siaha = 6 stóp = 1,89 m.

¹⁷ Predošlými majiteľmi kúrie boli Györyovci, Illenbeckovci, Wiserovci, či Stupavskí. V priebehu 18. storočia ju mal v zálohu šľachtic Pavol Stupavský, avšak niekedy po roku 1780 sa stala mestským majetkom. Kúria slúžila aj pezinským remeselníkom a neskôr tu bol zriadený známy hostinec „U Zeleného stromu.“ POSPECHOVÁ, Petra - WITTGRÜBER, Peter. *Bránami mesta, Životopis starého domu*. Pezinok : Mestské múzeum v Pezinku, 2008, s. 57 - 58.

súvislý rad meštianskych domov na jednej z dvoch hlavných pezinských ulíc. Vzdialenosť evanjelického cintorína k severne umiestnenému domu stráže pri mestskej bráne nebola podľa Štefana Nagya ani poldruha siah (1,5 siah = 2,84 m). Okrem toho sa v jeho blízkosti nachádzali aj majere a hospodárske budovy situované za hradbami, a tiež usadlosti Židov, ktorých na svojom majetku usadili Pálfiovci. Na cintoríne bola zo západnej strany pristavaná aj kaplnka, pričom v jej vnútri bola krypta jednej z najvýznamnejších a najbohatších šľachtických rodín v Pezinku 18. storočia – Majthányhovcov. Vizitátor zapísal, že v súlade s úpravami a nariadeniami bolo pochovávanie v nej bránené, resp. bolo obmedzené. Na cintoríne malo byť 9 hrobových krížov zo železa, 8 kamenných a 2 drevené. Okrem toho sa na ňom objavili aj rôzne staré nápisy a značky – napr. na jednom z múrov mal byť vyrytý rok 1635.

Tretí cintorín, situovaný na predmestí na Hrnčiarskej ulici (*Platea Figulorum*), slúžil spoločne pre katolíkov aj evanjelikov, najmä pre ľudí bez meštianskych výsad. Od mestských hradieb nebol vzdialený viac ako 10 siah (18,9 m). Z východu tiež čiastočne susedil s domami vzdialenými približne 5 siah (9,45 m) a z tejto strany sa nachádzal aj vstup na cintorín. Pri vchode mal byť umiestnený kríž z drevených trámov. Z juhu bol postavený múr z nepálených tehál a zo západu susedil s hospodárskou budovou. Podľa mapy pezinského intravilánu z roku 1785 sa v tomto mieste nachádzala mestská sýpka (*Horreum Civitatis*).¹⁸ Cintorín tu mal uzatvárať plot s drevenou bránou.¹⁹ Od roku 1774 sa za uloženie zosnulého z nariadenia magistrátu sa na tomto spoločnom cintoríne platila suma 25 denárov za dospelého človeka a 12,5 za dieťa. Výnimkou mala byť mestská chudoba, bez ohľadu na vierovyznanie. Na katolíckom a evanjelickom cintoríne boli tieto poplatky vyššie. Katolíci za vykopanie hrobu pre dospelého človeka platili hrobárovi 50 denárov a za detský hrob 25 denárov. Evanjelici platili ešte vyššiu sumu – za hrob dospelého človeka 60 denárov a za detský 30 denárov. Tieto sumy boli zároveň plácou dvoch pezinských hrobárov v čase konania vizitácie. Jeden z hrobárov bol katolík – Ján Ležma (Lezma) a druhý evanjelik – Michal Maji. Obaja slúžili výlučne ľuďom svojej viery

¹⁸ MV SR, ŠABApM, f. Zbierka máp a plánov, *Mapa intravilánu Pezinka 1785*, Inv. č. Pe-2.

¹⁹ Farský úrad Pezinok, *Visitatio Batthyianiana Parochiae Bozin de Die 17. Septembris Anno 1781*, s. 25 – 27.; MV SR, ŠABA, Župa Bratislavská I.: Kongregačné písomnosti, inv. č. 1090, 1787, f-43, n-50. Dostupné online: <https://www.crarc.findbuch.net/php/main.php#3137343739x23565>>

a mali rovnakú zodpovednosť za vykopané hroby. Ich ročný plat sa odvíjal od počtu pochovaných. Privyrobit' si mohli kosením cintorínov.²⁰

Hoci prvé komplexnejšie nariadenia o cintorínoch vyšli už v rokoch 1775 a 1777, v Pezinku sa situácia ohľadom pochovávanía nezmenila až do konca roku 1787. Aj vizitátor sa v kanonickej vizitácii Pezinka z roku 1781 zmienil, že farár ohľadom hrobov nepovedal nič iné, len že na katolíckom cintoríne nie je možné pochovávať podľa platného predpisu o cintorínoch, pretože nový hrob sa sotva dá vykopať tak, aby hrobár nenarazil na telá iných zosnulých. Na cintoríne totiž nebolo nijaké voľné miesto, snáď len to, kadiaľ viedla prístupová cesta. Podobne na tom bol aj spoločný cintorín pre katolíkov a evanjelikov na predmestí. Na ňom bol tak isto problém nájsť voľné miesto na vykopanie hrobu, pričom vraj hrobár ani nemohol kopať dostatočne hlboko. Magistrát mal preto v roku 1780 pridať k cintorínu ďalšiu plochu, ktorá však stále nebola dostačujúca. Evanjelickému cintorínu taktiež chýbalo miesto.²¹ Pri takto konštatovaných pomeroch ohľadne pezinských cintorínov je zarážajúce, že sa ešte takmer celých sedem rokov pochovávalo na týchto troch mestských cintorínoch bez voľného miesta.

Aj v správe podslúžneho Štefana Nagya o pezinských cintorínoch zo 16. augusta 1787 sa spomína, že všetky tri cintoríny sú už preplnené hrobmi a žiaden z nich nezodpovedá kráľovským nariadeniam. Nasleduje však informácia o štvrtom mieste pre cintorín, ktoré bolo vybraté na trávinatej ploche mimo mesta a všetkých domov. Na tejto ploche sa nachádzal iba sklad dreva. Budúci cintorín mal slúžiť pre obe konfesie, resp. bol rozdelený na dve časti.²² O tom, že sa mesto skutočne odhodlalo splniť nariadenia a premiestniť, resp. vybudovať nový cintorín mimo zasídlenej plochy svedčí aj záznam v matrike zomrelých z 27. decembra 1787. V tento deň mal byť nový cintorín mimo mesta posvätený vtedajším farárom Matejom Kubánim, pričom zomrelí po tomto dátume už boli pochovaní na ňom. Ďalší záznam nového farára Ondreja Dobiša z 2. septembra 1789 v tejto matrike hovorí, že nový cintorín bol úplne ohradený až po koniec

²⁰ Farský úrad Pezínok, *Visitatio Batthyaniana Parochiae Bozin de Die 17. Septembris Anno 1781*, s. 27 a 78.

²¹ Farský úrad Pezínok, *Visitatio Batthyaniana Parochiae Bozin de Die 17. Septembris Anno 1781*, s. 26.

²² MV SR, ŠABA, Župa Bratislavská I. : Kongregačné písomnosti, inv. č. 1090, 1787, f-43, n-50. Dostupné na internete: < <https://www.cracr.findbuch.net/php/main.php#3137343739x23565>>

poľa Rigovcov.²³ Týmto novým cintorínom je dodnes používaný cintorín na Seneckej ulici v Pezinku. Zaujímavosťou je, že na druhom vojenskom mapovaní, ktoré prebehlo v rokoch 1819 – 1869 boli naďalej v Pezinku vyznačené iba tri cintoríny v meste, štvrtý mimo neho by sme tam hľadali márne. Vyznačenia sa dočkal až na treťom vojenskom mapovaní z rokov 1869 – 1887.²⁴

Ani jeden z troch mestských cintorínov sa do dnešných čias nezachoval. V blízkosti farského kostola zostal iba jeden viditeľný hrob, namiesto evanjelického cintorína je bytový dom a cintorín na predmestí pripomína iba drevený kríž. Mestu Pezinok trvalo pomerne dlho, kým pristúpilo k hľadaniu plochy pre nový cintorín. Dôvodov mohlo byť viacero – lipnutie na starých tradíciách, odkladanie tejto problematiky do úzadia, problémy s výberom novej lokality či rôzne iné. Napokon sa však nariadenia Márie Terézie a Jozefa II. v Pezinku uplatnili, hoci určite nie v plnej miere a až na konci 80. rokov 18. storočia.

Bibliografia

ZELENÁK, Slavomír. Cintoríny a pochovávanie v druhej polovici 18. storočia vo svetle uhorskej legislatívy. In *Kultúrne dejiny*, 2016, roč. 7, č. 1, s. 35 - 51.

POSPECHOVÁ, Petra – WITTGRÜBER, Peter. *Bránami mesta. Životopis starého domu*. Pezinok : Mestské múzeum v Pezinku, 2008, 275 s. ISBN:978-80-969179-4-5.

ARCHÍVNE PRAMENE A EDÍCIE PRAMEŇOV

Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Bratislave

Župa Bratislavská I. : Kongregačné písomnosti, inv. č. 1090, 1787, f-43, n-50. Dostupné na internete: < <https://www.crarc.findbuch.net/php/main.php#3137343739x23565>>

Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Bratislava, pobočka Modra

²³*Matricula Defunctorum 1781 – 1794*, Tomus IV, Pezinok, Inv. č. 1720. Dostupné na internete: <<https://www.familysearch.org/>>.

²⁴Hungary - Second military survey of the Habsburg Empire (1819–1869).; Habsburg Empire (1869-1887) - Third Military Survey. Dostupné na internete:< <https://mapire.eu/en/>>

Fond Magistrát mesta Pezinka – vecná skupina *Súpisy obyvateľstva* :

Otázky a odpovede na stav slobodného kráľovského mesta Pezinok z roku 1764, Inv. č. 1148.

Fond Zbierka máp a plánov :

Mapa intravilánu Pezinka 1785, Inv. č. Pe-2.

Farský úrad Pezinok :

*Kanonická vizitácia, z roku 1781 - *Visitatio Batthyaniana Parochiae Bozin de Die 17. Septembris Anno 1781.**

Matriky

Matricula Defunctorum 1781 – 1794,, Tomus IV, Pezinok, Inv. č. 1720.
Dostupné na internete: <<https://www.familysearch.org/>>.

Mapy – II. a III. vojenské mapovanie

Hungary - Second military survey of the Habsburg Empire (1819–1869).

Habsburg Empire (1869-1887) - Third Military Survey. Dostupné na internete: < <https://mapire.eu/en/>>

Dobová tlač

Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des zweites für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1784. Wien : Johan Georg Moesle K.K privil. Buchhändler 1786., 6. zväzok, 670 s.
Dostupné na internete: <https://books.google.sk/books/about/Handbuch_aller_unter_der_Regierung_des_K.html?id=czVDAAAACAAJ&redir_esc=y >

LINZBAUER, Franciscus. *Codex sanitario - medicinalis Hungariae.* Tomus II. Buda : Typis Caesareo-Regiae scientiarum universitatis, 1852, 822 s. Dostupné na internete : <https://library.hungaricana.hu/hu/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_314/?pg=833&layout=s >

INTERVENČIE ŠTÁTU DO RODINY- MOŽNOSTI STABILIZÁCIE PÔRODNOSTI NA SLOVENSKU A V EÚ

STATE INTERVENTION IN FAMILY LIFE- STABILIZATION OF NATALITY IN SLOVAKIA AND EU

Dáša RYŠAVÁ

Katedra sociológie, FF, Trnavská univerzita v Trnave, Hornopotočná 23,
918 43 Trnava, dasa.rysava@tvu.sk

Abstrakt: *Populačný vývoj a jeho prognózy do budúcnosti sú v súčasnosti veľmi diskutovanou témou. Situácia v rozvojových a vo vyspelých krajinách je diametrálne odlišná, a preto môžeme sledovať dva rozdielne problémy v kontexte s vývojom populácie vo svete. Rozvojové krajiny sa vyznačujú zvyšovaním počtu obyvateľov, pričom v týchto krajinách bude zabezpečený aj v nasledujúcich desaťročiach prírastok obyvateľstva. Naopak, vo vyspelých krajinách počet obyvateľov stagnuje a znižuje sa v dôsledku nízkej pôrodnosti, a obyvateľstvu tak hrozí rýchle starnutie populácie, čo pre spoločnosť predstavuje rad ďalších závažných problémov. Spoločnosť sa bude musieť pripraviť na výrazný pokles ľudí v produktívnom veku a zároveň na zvyšovanie počtu osôb v dôchodkovom veku. Tento nepriaznivý trend stagnujúcej pôrodnosti sa prejavuje takmer vo všetkých krajinách Európy a výnimkou nie je ani Slovensko. Pred jednotlivými štátmi tak stojí otázka, akým spôsobom môžu pomôcť stabilizovať plodnosť a zabezpečiť nárast pôrodnosti do budúcnosti.*

Kľúčové slová: *pôrodnosť; plodnosť; rodinná politika; populačný vývoj*

Abstract: *Population development and its forecasts for the future are currently a much-discussed topic. The situation in developing and developed countries is diametrically different, and therefore we can observe two different problems in the context of the development of the world's population. Developing countries are characterized by an increase of population, conversely in developed countries, the population is stagnating and declining due to low natality. The population is in danger of rapidly aging populations, which poses a number of other serious problems for society. Society will have to prepare for a significant decline in people of working age and at the same time for an increase in the number of people of retirement age. This unfavorable trend of stagnant natality is reflected in almost all European countries, and the same situation is also in Slovakia. The question thus arises as to how they can help stabilize the natality and ensure its growth in the future.*

Key words: *natality; fertility; family policy; development of population*

Úvod

Problematika nízkej pôrodnosti predstavuje v súčasnosti jeden zo závažných problémov, ktorý trápi nie len Slovensko, ale aj ostatné krajiny Európy. Tento nepriaznivý trend so sebou prináša najmä zmeny vo vekovej štruktúre obyvateľstva a Európe tak hrozí rýchle starnutie populácie, čo pre spoločnosť predstavuje rad ďalších závažných problémov súvisiacich s ekonomickými, či existenčnými otázkami. Preto je nesmierne dôležité zaoberať sa touto problematikou a snažiť sa nájsť vhodné riešenia, ktoré by prispeli ku stabilizácii pôrodnosti. Kľúčovú úlohu v prípade riešenia nízkej pôrodnosti a v populačných prognózach zohráva najmä predpoveď plodnosti, ktorá je podmienená predovšetkým subjektívnym správaním jedincov v spoločnosti. Práve tejto problematike sa budem venovať vo svojej dizertačnej práci.

Prehľad problematiky- teoretické zakotvenie

1 Zmeny v reprodukčných trendoch na Slovensku

Až do konca 80. rokov prevládal na Slovensku v období socializmu model reprodukčného správania, ktorý možno nazvať ako východoeurópsky model. Východoeurópsky model sa výrazne odlišoval od toho, ktorý sa nachádzal na západ od „železnej opony“. Západoeurópske krajiny sa vyznačovali zvyšujúcim sa vekom matiek pri pôrode a postupným poklesom plodnosti. Vo východoeurópskych krajinách bola úroveň plodnosti vysoká a ženy rodili prevažne v mladšom veku. Takouto krajinou bolo aj Slovensko, pretože miera pôrodnosti bola v tomto období vysoká. Situácia sa začala postupne meniť po povojnovom náraste. Plodnosť začala klesať (50.- 70. roky), i keď v prvej polovici 70. rokov sa objavil tzv. baby-boom, kedy pôrodnosť dočasne vzrástla. V tomto období sa na Slovensku nachádzali silné populačné ročníky žien a štát presadzoval silnú, pronatalitne orientovanú sociálnu a bytovú politiku (Pilinská a kol., 2005). Na základe tohto vývoja môžeme vo všeobecnosti povedať, že pôrodnosť na Slovensku má skôr klesajúcu tendenciu. Zatiaľ čo v 50. rokoch minulého storočia pripadalo na jednu ženu približne 3,5 živonarodených detí, začiatkom 70. rokov to bolo už „iba“ 2,4. Napriek tomu „Slovensko vykazovalo jednu z najvyšších intenzít pôrodnosti a na konci 80. rokov platí, že našu krajinu radíme medzi krajiny s najvyššou plodnosťou v európskom

priestore (Džambazovič, 2015, s. 14).“ V nasledujúcom desaťročí zostali hodnoty úhrnnej plodnosti pomerne stabilné.

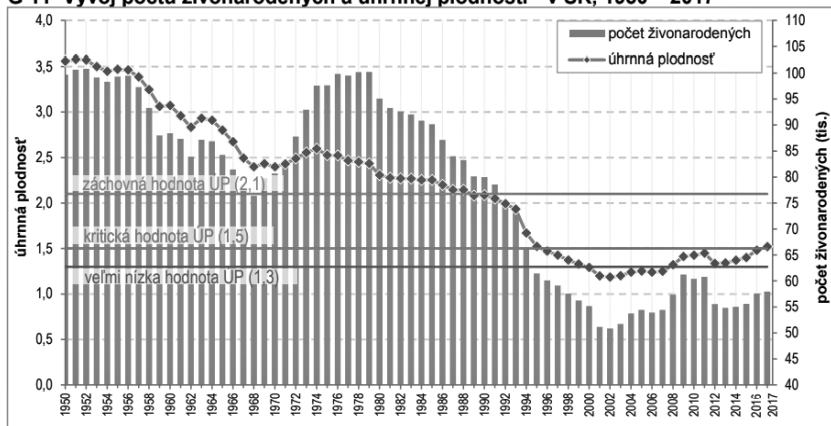
Zásadná premena reprodukčného správania nastala po roku 1989, kedy došlo na Slovensku k politickým zmenám. Pôrodnosť a počet narodených detí začali v tomto období klesať, a Slovensko sa tak začalo približovať k západoeurópskemu modelu reprodukčného správania. Túto nepriaznivú zmenu spôsobilo viacero faktorov. Jednou z hlavných príčin bolo odkladanie rodičovstva najmä z dôvodu nových možností seberealizácie mimo rodinu a zvyšovanie si kvalifikácie vďaka novým možnostiam vzdelávania sa doma, i v zahraničí. To spôsobilo, že sa predĺžila dĺžka vzdelávania a to nie len u mužov, ale aj u žien. Vzrástol tiež individualizmu a používanie účinnej hormonálnej antikoncepcie, čo spôsobilo, že ženy získali viac autonómie. Antikoncepcia sa tak stala nástrojom na odkladanie a načasovanie reprodukčných zámerov podľa vlastného uváženia jedincov. Všetky tieto faktory spôsobili dynamický pokles pôrodnosti v prvej polovici 90. rokov. „*Kým v rokoch 1990 a 1991 hodnota úhrnnej plodnosti ešte dosahovala hranicu 2 detí, v roku 1995 by sa pri zachovaní charakteru plodnosti narodilo jednej žene len niečo viac ako 1,5 dieťaťa (Bleha a kol., 2013, s. 10).*“

Začiatkom 21. storočia trend klesajúcej pôrodnosti vyvrcholil na historicky najnižšej úrovni a Slovensko sa tak začalo patriť medzi krajiny s najnižšou pôrodnosťou v Európe. I keď od roku 2003 môžeme sledovať mierny nárast, pričom výraznejší nárast nachádzame až medzi rokmi 2007- 2009, kedy sa plodnosť zvýšila nad hranicu 1,4 dieťaťa na ženu, vývoj sa opäť zastavil v roku 2010. Spôsobila to hospodárska kríza, ktorá sa odzrkadlila na reprodukčnom správaní. Stúpila nezamestnanosť a spolu s ňou rástla u ľudí sociálna neistota, čo spôsobilo odkladanie rodičovstva. Vo väčšine európskych krajín bola v tomto čase situácia veľmi podobná (Potančoková, 2012).

V posledných rokoch môžeme na Slovensku pozorovať mierne zlepšenie. Na základe údajov Štatistického úradu SR za rok 2017 sa dozvedáme, že úhrnná plodnosť žien sa zvýšila nad hranicu kritickej plodnosti a dosiahla úroveň 1,52 dieťaťa na ženu, čo nám dokazuje nasledujúci graf. Napriek tomuto miernemu nárastu ale Slovensko stále nedosahuje ani tzv. záchovnú hodnotu, teda 2,1 dieťaťa na jednu ženu, čo predstavuje úroveň úhrnnej plodnosti, pri dosiahnutí ktorej je zabezpečená jednoduchá

reprodukcia v populácii. Túto hodnotu okrem Slovenska nedosahuje ani väčšina európskych krajín. Pred jednotlivými štátmi tak stojí otázka, akým spôsobom môžu podporiť plodnosť a zvýšiť tak pôrodnosť v krajine.

G 11 Vývoj počtu živonarodených a úhrnnej plodnosti * v SR, 1950 – 2017

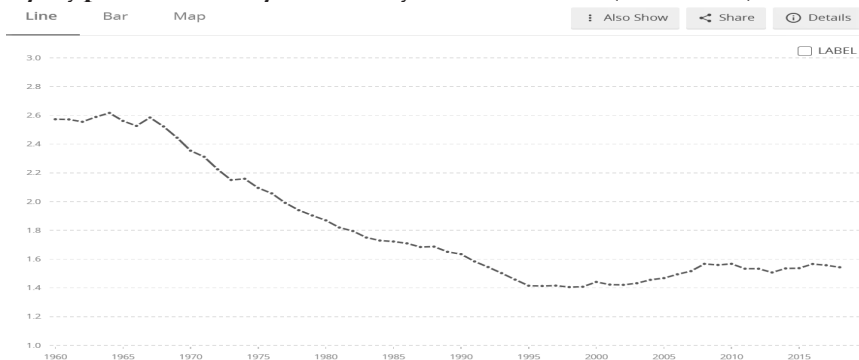

*Úhrnná plodnosť (ÚP) – priemerný počet živonarodených detí pripadajúcich na 1 ženu počas jej celého reprodukčného obdobia
Zdroj údajov: SÚ SR

2 Problém nízkej pôrodnosti a zmena plodnosti v Európe

Plodnosť v Európe prešla v posledných rokoch viacerými zmenami. Nárast celkovej plodnosti, ktorý začal na prelome storočí, vyvrcholil v rokoch 2008-2010. Potom sa miera plodnosti vo väčšine európskych krajín znížila alebo ustálila, a to najmä u žien do 25 rokov. Pokles plodnosti sa výraznejšie prejavil v krajinách a regiónoch, ktoré zažili silnejšie hospodárske poklesy a rýchlejší nárast nezamestnanosti, a to najmä v južnej Európe. Viaceré štúdie preukázali, že pokles miery plodnosti v Európe súvisel s nárastom nezamestnanosti počas hospodárskej recesie (Sobotka a kol. 2015). Väčšina európskych krajín sa však vyznačuje obdobím plynulého poklesu pôrodnosti, ktoré s niekoľkými prerušeniami trvá až dodnes. To nám jasne dokazuje nasledujúci graf, ktorý znázorňuje vývoj, respektíve pokles počtu narodených detí na jednu ženu v Európskej únii počas rokov 1960-2018.

Vývoj počtu narodených detí na jednu ženu v EÚ (1960-2018)

zdroj: The World Bank data

Obdobie od roku 2008 znamenalo jasný odklon od predchádzajúceho trendu zvyšovania plodnosti. Vo väčšine krajín sa rast plodnosti počas obdobia recesie zastavil alebo zvrátil, avšak trendy konkrétnej plodnosti sa v jednotlivých krajinách a regiónoch veľmi líšili. Plodnosť poklesla najmä v severských krajinách a v južnej Európe, zatiaľ čo vo Francúzsku sa ustálila a v troch prevažne nemecky hovoriacich krajinách sa mierne zvýšila (Comolli, 2017). Ukazuje sa teda, že v mnohých krajinách sú trendy v plodnosti úzko ovplyvnené načasovaním a závažnosťou hospodárskeho poklesu, zatiaľ čo v iných krajinách, vrátane Dánska a Francúzska, nie je táto súvislosť ani zďaleka zrejmalá.

Na plodnosť však nemala vplyv iba veľká recesia. V mnohých krajinách čelí čoraz viac ľudí novej rozvíjajúcej sa triede s názvom prekariát. Táto nová trieda sa vyznačuje neistým životom a rizikami, ktorými sú jedinci v spoločnosti ohrozovaní (Barbieri a Bozzon, 2016). Môže ísť napríklad o ohrozenie nezamestnanosťou, ekonomickým kolapsom či nahrádzaním plného pracovného pomeru inými druhmi väzieb medzi zamestnancom a zamestnávateľom, čo vedie ku strate sociálnych a finančných istôt. V sociológii teda prekarizácia vyjadruje existenciu človeka zbavenú sociálnej a finančnej stability, čo negatívne vplyva na materiálny či duševný blahobyt jedinca (Comolli, 2017). Ekonomická neistota sa tak stala výraznou črtou súčasného globalizovaného sveta a vzťah medzi ekonomickými podmienkami, a rodinnou dynamikou by mal zostať v nasledujúcich rokoch jednou z hlavných tém verejného záujmu. Výzvou

pre budúce výskumy bude integrovať lepšie dôkazy o dopade ekonomickej neistoty na rodinné správanie a zaoberať sa súvislosťami ekonomickej neistoty, a plodnosti z pohľadu životného cyklu.

3 Nízka plodnosť a politická zodpovednosť

Polovica svetovej populácie dnes žije v krajinách, kde je celková plodnosť nižšia ako 2,1 pôrodov na ženu. Páry v krajinách s veľmi nízkou plodnosťou zvyčajne túžia mať dve deti a ich priemerná zamýšľaná veľkosť rodiny je okolo, alebo nad dvoma pôrodmi. Veľmi nízka miera plodnosti signalizuje, že medzi aspiráciami na plodnosť a skutočnou veľkosťou rodiny existuje veľká priepasť. Medzi hlavné činitele nízkej plodnosti patrí nekompatibilita medzi profesionálnou kariérou a rodinným životom (Sobotka, 2016). V čase masívneho postsekundárneho vzdelávania a nárastu individualistických túžob, vzniká neschopnosť kombinovať platenú prácu s výchovou detí. Často tak dochádza k tomu, že partneri sa rozhodnú pre bezdetnosť alebo sa rozhodnú mať iba jedno dieťa. To úzko súvisí s pretrvávajúcimi rodovými nerovnosťami v rozdelení domácich prác, s neistotou a nestabilitou na trhu práce, ktorá je spojená s prudkým nárastom cien bývania. V dôsledku toho sa zvýšenie plodnosti stáva často deklarovaným cieľom rodinnej politiky (Wells a Bergnehr, 2014).

Efektívnosť rodinných politík jednotlivých štátov je rôzna a ovplyvňujú ju viaceré faktory ako napríklad- súdržnosť politiky, čiže to, ako sú rôzne politické nástroje vzájomne kompatibilné a zamerané na existujúci trh práce, a systémy vzdelávania, ďalej stabilita a predvídateľnosť politiky, či miera flexibility, ktorú majú politiky pri reagovaní na potreby a túžby rôznych rodín (Barbieri a Bozzon, 2016). Aby však boli rodinné politiky skutočne efektívne a mali pozitívny dopad na zvýšenie plodnosti, nemôžu byť modelované na základe zastaraných predpokladov o rodinách a rodových rolách. Musia odrážať meniace sa formy rodiny, nové hospodárske a spoločenské výzvy. Musia rátať s vysokou rodinnou nestabilitou a odrážať potreby čoraz rozmanitejších rodín, vrátane osamelých rodičov, nezosobášených párov a „zmiešaných“ rodín. Musia sa snažiť vyhovieť rôznym preferenciám ľudí, pokiaľ ide o načasovanie a počet detí. Stručne povedané, rodinná politika by mala pomôcť pri vytváraní spoločnosti, ktorá má pozitívny prístup k deťom a k rodine ako celku. Potrebný je ale komplexný „balík“ dôsledných a vzájomne kompatibilných politík v oblasti rodiny, trhu práce a zdravotníctva.

Ciele výskumu

Kľúčovú úlohu v prípade riešenia nízkej pôrodnosti a v populačných prognózach zohráva najmä predpoveď plodnosti. Hlavným cieľom výskumu tejto dizertačnej práce bude preto zistiť, aká je zamýšľaná plodnosť vysokoškolských študentov na Slovensku a čo ovplyvňuje ich rozhodovanie. Zaujímať nás tiež bude ich hodnotový systém a to, ako ich kultúrno-hodnotové postoje ovplyvňujú zamýšľanú plodnosť. Existuje totiž predpoklad, že z hľadiska predpovedania budúceho demografického vývoja je veľmi dôležité zistiť, akú úlohu majú kultúrno-hodnotové faktory pri súčasnom poklese plodnosti. Na základe výsledkov výskumu sa budem snažiť nájsť vhodné odporúčania pre tvorcov politik na podporu rodinného života a plodnosti, pretože štáty pomocou svojich intervencií dokážu negatívnym demografickým prognózam zabrániť.

Výskumný súbor

Objektom výskumu budú vysokoškolskí študenti na Slovensku vo veku od 19 do 25 rokov. Reprezentatívnu veľkosť výskumného súboru si vypočítame zo základného súboru, teda z celkového počtu vysokoškolských študentov na Slovensku. Aby bola vzorka respondentov čo najviac reprezentatívna, ich výber bude podliehať technike kvótneho výberu. Respondenti budú vyberaní na základe veku, pohlavia, regionálneho zastúpenia a podľa študijného odboru.

Výskumné metódy

Výskum bude realizovaný kvantitatívnou formou pomocou dotazníkového prieskumu.

Spracovanie dát

Získané dáta budú spracované a vyhodnocované v štatistickom programe SPSS.

Bibliografia

Barbieri, P., Bozzon, R. (2016). Welfare, labour market deregulation and households' poverty risks: An analysis of the risk of entering poverty at childbirth in different European welfare clusters. *Journal of European Social Policy* 26(2): 99-123.

Bleha, B., Šprocha, B., Vaňo, B. (2013). Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060. Bratislava: INFOSTAT- Inštitút informatiky a štatistiky, 2013. 81 s. ISBN 978-80-89398-23-2. [cit. 7.3.2021].

Comolli, C. L. (2017). The fertility response to the Great Recession in Europe and the United States: Structural economic conditions and perceived economic uncertainty. *Demographic Research* 36: 1549-1600.

Džambazovič, R., Chorvát, I., (2015). Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume. Bratislava: STIMUL, 2015. 181 s. ISBN 978-80-8127-151-9. [cit. 7.3.2021].

Pilinská, V., Lukáčová, M., Mészáros, J., Vaňo, B. (2005). Demografická charakteristika rodiny na Slovensku. Bratislava: INFOSTAT- inštitút informatiky a štatistiky Bratislava, 2005. 67 s.

Potančoková, M. (2012). Plodnosť. In: Vaňo, B. (ed.) a kol. Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011. Bratislava: INFOSTAT – Inštitút informatiky a štatistiky, 2012. 97 s. ISBN 978-80-89398-21-8.

Sobotka, T., (2016). The European middle way? Low fertility, family change, and gradual policy adjustments in Austria and the Czech Republic. In: Rindfuss, R.R. and Choe, M.K. (eds.) *Low Fertility, Institutions and their Policies*. Springer International Publishing, pp. 131-163.

Sobotka, T., Zeman, K., Potančoková, M., Eder, J., Brzozowska, Z., Beaujouan, É., Matysiak, A. (2015). European Fertility Datasheet 2015. Vienna Institute of Demography / Wittgenstein Centre for Demography and Global Human Capital. Dostupné na: <https://www.researchgate.net/publication/286186344_European_Fertility_dasheet_2015
<httpwwwfertilitydatasheetorg>>.

Wells, M. and Bergnehr, D. (2014). Families and family policies in Sweden. In Robila, M. (ed.) *Handbook of Family Policies Across the Globe*. Springer International Publishing. New York: Springer, 2014, p. 91-107. ISBN 978-1-4614-6770-0.

STEREOTYPY A MÝTY V SPOLOČENSKOM VEDOMÍ – POZNATKY Z EMPIRICKÝCH VÝSKUMOV

STEREOTYPES AND MYTHS IN COLLECTIVE CONSCIOUSNESS – THE FINDINGS OF EMPIRICAL RESEARCH

Karin ŠTROFOVÁ

Katedra sociológie, FF, Trnavská univerzita v Trnave, Hornopotočná 23,
918 43 Trnava, karin.strofova@tvu.sk

Abstrakt: Článok vedeckej konferencie sa zameriava na výskyt a typ stereotypov a mýtov, ktoré sa zakorenili v spoločenskom vedomí, opierajúc sa o poznatky z empirických výskumov. Špecifický fokus kladie na genderové a generačné stereotypy a mýty. Prvá časť textu vymedzuje teoretické poznatky a reflektuje súčasný stav poznania z oblasti stereotypov a mýtov v spoločnosti prostredníctvom teoretických poznatkov a empirických dát. Opisuje stereotypy u nás na Slovensku a vo vybraných krajinách (najmä EÚ a USA). Definuje vplyv jednotlivých stereotypov na status ľudí v závislosti od pohlavia a veku. Cieľom predkladanej práce je definovať stereotypy na Slovensku a vo vybraných krajinách so zameraním na rodové a genderové otázky, vychádzajúc z mapovania aktuálnej situácie v našej spoločnosti. Okrem snahy charakterizovať jednotlivé stereotypy a ich vplyv podľa obsahu (rodové/genderové) a rozsahu vplyvu na jednotlivých aktérov v spoločnosti sa orientujeme aj na dopad výskytu stereotypov a mýtov na životné šance (príležitosti) jednotlivých aktérov. Mapujeme výskyt obsahovo podobných stereotypov v jednotlivých krajinách a hľadáme možnosti a nástroje na možné odstraňovanie jednotlivých stereotypov. Primárnym cieľom výskumu je vymedziť ako a či ovplyvňujú stereotypy a mýty v spoločnosti jednotlivých aktérov – ľudí/občanov. Predmetom výskumu sú stereotypy a mýty v spoločenskom vedomí. Objektom výskumu sú plnoletý, pracujúci/zamestnaní občania Slovenskej republiky.

Kľúčové slová: Gender; Generácia; Životné šance; Stereotyp; Práca a riadenie.

Abstract: The article of the scientific conference discusses the occurrence and types of stereotypes and myths ingrained in collective consciousness based on findings of empirical research. The main focus lies on gender and generational stereotypes and myths. The first chapter of the presented work defines the theoretical knowledge and

reflects the current state of knowledge in the area of stereotypes and myths in society derived from the theoretical information and empirical data. This chapter describes stereotypes in Slovakia and selected countries (EU and the USA). It defines the impact of individual stereotypes on the status of people depending on their gender and age. Based on mapping of the current situation in our society, the presented work aims to define stereotypes in Slovakia and in selected countries, primarily focusing on gender and generation issues. Apart from the effort to define individual stereotypes and impact they have according to their content (gender/generation) and the extent of their influence on individual participants in society, we also study the influence that stereotypes and myths have on life chances (opportunities) of individual participants. We map the occurrence of stereotypes similar in content in individual countries and we explore options and tools for potential elimination of stereotypes. The primary goal of our research is to specify whether and how stereotypes and myths in our society influence the individual respondents – people/citizens. Subject matter of this research is defined as stereotypes and myths in collective consciousness. Subject of the research consists of adult citizens of Slovakia who work/are employed.

Keywords: Gender; Generation; Life chances; Stereotype; Work and management.

Úvod

Projekt „Stereotypy a mýty v spoločenskom vedomí - poznatky z empirických výskumov“ by sa mal zameriavať predovšetkým na skúmanie špecifických stereotypov v rodovej/genderovej problematike a čiastočne sa dotkne aj generačných mýtov spojených s mýtmi u nás, vo vybraných krajinách EÚ a v USA. Nakoľko stereotypy v spoločnosti sú široké čo do obsahu, druhu a rozsahu, pre realistické uchopenie témy a výskumu bolo potrebné ohraničiť jeden zo stereotypov a fokusom na konkrétny aspekt. Téma stereotypov v oblasti genderových a generačných rolí hlboko odzrkadľuje aj súčasné nastavenie spoločnosti a jej trendy. V priebehu posledných rokov sa čoraz častejšie stretávame s gender senzitívnym prístupom v bežnom i občianskom živote, inštitúciách ale aj v sociálnej oblasti. Do odbornej terminológie sa dostáva aj takzvaná pozitívna diskriminácia a hodnotové smerovanie človeka.

1 Teoretické zakotvenie výskumu: rešerš hlavných tematických zdrojov

V rodových (genderových) stereotypoch v spoločnosti sa vo všeobecnosti nachádza veľa tvrdení o tom, že dievčatá majú horšie výsledky v matematike ako chlapci, chlapci sú všeobecne technicky zdatnejší a častejšie majú

nadanie na predmety akými sú matematika, fyzika či chémia. V porovnaní s dievčatami zaostávajú v jazykoch a humanitných vedách. Už v pomerne mladom veku deťom prisudzujeme nadanie na to či ono. Výskumom v danej oblasti sa zaoberali autorky Eleonor Chestnut a Ellen Markman (2018). Vo svojom výskume s názvom „*Girls Are as Good as Boys at Math*” *Implies That Boys Are Probably Better: A Study of Expressions of Gender Equality* sa autorky zamerali na zisťovanie účinnosti výrokov o rovnakých schopnostiach dievčat a chlapcov v matematike. Realizovali 3 rôzne pokusy. Ich cieľom bolo zistiť ako samotná formulácia vyhlásenia o rovnosti môže byť účinná pri znižovaní rodových stereotypov. Zámerom výskumu bolo aplikovať namerané dáta za účelom zvýšenia zastúpenia žien vo vede, technike, inžinierstve a matematike (STEM). Predpokladali, že je bežnou, prirodzenou stratégiou pri odbúravaní rodových stereotypov potvrdzovanie dievčenských schopností napríklad tvrdením, že „Dievčatá sú rovnako dobre v matematike ako chlapci.“ Výskumu sa zúčastnilo 640 dospelých osôb, vo veku od 18 do 78 rokov. Výskum sa uskutočnil v USA a všetci participanti mali anglický jazyk ako svoju rodnú reč. Ako autorky predpokladali, účastníci, ktorí čítali tvrdenie „*Dievčatá si v matematike počínajú rovnako dobre ako chlapci*“ si udržali svoje stereotypné presvedčenie, že chlapci majú prirodzenejšie matematické schopnosti a musia menej tvrdo pracovať, aby boli dobrí v matematike. Pretože toto vyhlásenie zaraďovalo chlapcov ako referenčný bod, jemne naznačovalo, že chlapci stanovili štandard matematických schopností pre obe pohlavia. Účastníci, ktorí mali k dispozícii text štúdie s formuláciou: „*Chlapci si v matematike počínajú rovnako dobre ako dievčatá*“ vo výsledku ukázali opačný odklon a prisúdili dievčatám väčšie prirodzené schopnosti a menšie úsilie. V oboch uvedených prípadoch, hoci výroky na prvý pohľad zneli rodovo neutrálne, účastníci výskumu prisudzovali väčšie prirodzené nadanie pre matematiku jednému alebo druhému pohlaviu. Tretia formulácia: „*Dievčatá a chlapci si v matematike počínajú rovnako dobre*“, v ktorej nebolo uvedené ani jedno z pohlaví ako referenčný bod redukovala predpojatosť účastníkov výskumu bez vytvorenia tlaku na zmenu postoja konkrétneho participanta.

Téme genderových stereotypov vo vzdelávaní sa venovali aj americké výskumníčky Patricia Campbell a Jennifer Storo. V roku 1996 publikovali štúdiu – príručku pre učiteľov a vzdelávateľov *Girls Are...Boys Are...*

Myths, Stereotypes, and Gender Differences. Math and Science for the Coed Classroom. Na ôsmich stranách uvádzajú zistené výsledky, ktoré podporujú grafmi. O otázke súvislosti matematickej gramotnosti a pohlavia došli jednoznačne k záveru, že pohlavie nie je dobrým prediktorom akademických schopností, záujmov ani emocionálnych charakteristík. Pri zisťovaní použili metódu korelácií. Prediktívne vzťahy (nazývané aj korelácie) sa pohybujú od 0 (bez vzťahu) do 1 (perfektný vzťah). Vzťah medzi narodením a smrťou je „dokonalá 1“, čo znamená, že ak sa narodíte, dá sa s úplnou istotou predvídať, že zomriete. Čím bližšie je vzťah k 1, tým lepšia je predpoveď. Vzťah medzi pohlavím a kvantitatívnymi zručnosťami (vo výskume je uvádzaná matematika) je asi 0,1, rovnako ako vzťah medzi pohlavím a verbálnymi schopnosťami. Ide o veľmi nízky vzťah, ktorý znamená, že ak o vás vieme len to, že ste žena, potom nevieme, či sú vaše kvantitatívne alebo slovné zručnosti vysoké, nízke alebo medzi nimi. Pohlavie ako prioritný faktor pre predispozíciu na matematiku alebo jazyky autorky úplne vylučujú. Ako jasný príklad uvádzajú výsledky testovania stredoškolákov (NAEP 12. ročníka) z roku 1992 v USA. Pri 500 bodovej stupni boli namerané nasledujúce rozdiely: priemerný rozdiel medzi výsledkami belochov a afro-američanov bol 48 bodov, 19 bodový rozdiel bol zaznamenaný v závislosti od typu školy (súkromná vs. verejná) a len 11 bodový rozdiel v priemernom výsledku medzi pohlaviami. Čo len potvrdzuje výsledky autoriek, a síce, že rozdiely medzi pohlaviami sú zvyčajne menšie ako väčšina ostatných demografických rozdielov.

Holandanka Naomi Ellemers (2018) vníma rozdiely najmä v stabilite a kontextovej závislosti stereotypov. Spomedzi všetkých ostatných rodové stereotypy vynikajú. Podľa autorky štúdie sú práve rodové stereotypy menej závislé na kontexte a v spoločenskom vedomí ostávajú stabilnejšie bez zmeny. Pohlavie sa považuje za hlavnú črtu osobného vnímania. Deti a dospelí okamžite a implicitne zoskupujú neznáme osoby podľa ich pohlavia, aj keď táto kategorizácia nie je relevantná pre danú situáciu a nemá žiadne informačné výhody (napríklad Bennett et al. 2000, Ito; Urland 2003). Rozdelenie na mužov a ženy tak predstavuje binárnu kategorizáciu, v ktorej máme tendenciu porovnávať mužov so ženami a ženy s mužmi, pričom máme tendenciu postojovo kotviť vo forme stereotypu, mýtu či predsudku akékoľvek rozdiely, pokiaľ ide o rozdiel medzi nimi. Autorka mimo iné uvádza, že ženy v rôznych krajinách a kultúrach trávajú viac času

činnosťami v domácnosti ako muži, bez ohľadu na ich zamestnanie. Čo potvrdzuje aj americký výskum za rok 2015 (U.S. Bureau of Labor Statistics, 2016) v ktorom bol medzi mužmi a ženami pozorovaný priemerný rozdiel v čase strávenom v domácnosti 50 minút denne, avšak na základe týchto dát vytrhnutých z kontextu podľa autorky nie je možné dedukovať, že ženy bavia domáce práce alebo že sú práce v domácnosti ich koníčkom.

Bunčák a kol. (2009) tvrdia, že dosiahnutý stav vývoja spoločnosti sa bezprostredne dotýka života jej členov, ktorí ho reflektujú a hodnotia, najčastejšie vo forme vyjadrovania svojej spokojnosti so stavom spoločnosti alebo jej jednotlivých súčastí, stránok, subsystémov. Je možné predpokladať, že odbúranie nielen rodových alebo genderových stereotypov zo slovenskej spoločnosti bude mať pozitívny vplyv na všetkých jej aktéroch. Stereotypy a spoločenské mýty majú vplyv aj na životné šance, respektíve príležitosti jednotlivcov, pričom podľa Lubelcovej a Zemana (2019) sú životné šance ovplyvňované dvoma základnými skutočnosťami. Na jednej strane sú to spoločenské podmienky, v usporiadaní ktorých sú distribuované príležitosti. Na druhej strane je to schopnosť a kapacita sociálnych aktérov tieto príležitosti využiť.

Sociologicky je obzvlášť zaujímavá spoločenská determinácia životných šancí. Ak je determinantom úspechu pohlavie, spoločenské postavenie alebo vek, rovnako bude platiť, že opačná, protichodná charakteristika (napríklad nie muž ale žena) bude v spoločnosti spojená s negatívnou stereotypizáciou a budú jej pripisované slabšie vôľové vlastnosti, menší rozsah schopností a v konečnom dôsledku ich ako sociálnych aktérov bude charakterizovať aj predpokladané neuchopenie životných príležitostí.

Pri charakteristike generačných stereotypov sa často stretávame s pojmom ageizmus respektíve reverzný ageizmus. Termín sa viaže na diskrimináciu spojenú s vekom, ktorá sa prejavuje najmä na pracovisku, teda zasahuje oblasť prístupu k zdrojom. Negatívne postoje a diskriminácia starších dospelých (ageizmus) sú nešťastným javom pozorovaným na celom svete (Ayalon, 2013). Starší dospelí sú popisovaní ako nevšímaví, neaktívni a staromódni. V dôsledku tohto stereotypného vnímania sa často starší dospelí stretávajú s prehnane pozitívnym prístupom - patronizáciou (sú im robené rôzne ústupky, nie sú od nich očakávané primerané výsledky a podobne) alebo zažívajú diskrimináciu, ako to uvádzajú výskumy, napríklad Kite, M. E., Stockdale, G. D., Whitley, B. E., Johnson, B. T. (2005)

- *Attitudes toward younger and older adults: An updated meta-analytic review* alebo North, M. S., Fiske, S. T. (2012) - *An inconvenienced youth? Ageism and its potential intergenerational roots*. V súlade s tradičným presvedčením - stereotypom, že starší ľudia sú držiteľmi spoločenských a náboženských hodnôt, sú múdrejší a skúsení, prichádzame k poznaniu, že s vekom sa aj na druhej strane spektra nevyhnutne v spoločstvách a kultúrach viažu mýty a dohady. Mladým ľuďom sú v oblasti zamestnanosti pripisované menej priaznivé atribúty (Ayalon, 2013), majú menej rozvinuté alebo neprítomné vodcovské schopnosti (Collins, Hair, Rocco, 2009) a zodpovednosť. Podľa zistení z výskumov mladí zamestnanci zažívajú diskrimináciu na základe veku na úrovniach, ktoré sú rovnako vysoké alebo dokonca vyššie ako úrovne uvádzané staršími zamestnancami (Kennedy, Hines, 2007). Aby sme pochopili, prečo dnešní mladí dospelí zažívajú reverzný ageizmus na pracovisku, spájame koncept reverznej ageológie s konceptom generačných stereotypov. Podľa teórií sú v súčasnosti zastúpené v pracovnej sile štyri generácie: Tradicionalisti (the Traditionalists), generácia Baby boomers (the Baby Boomers - boomeri), generácia X (the Generation X, u nás Husákové deti) a generácia Y (Generation Y), ktorých nazývame aj Mileniáli (Millennials). Po generácii Y nasleduje generácia Z (iGeneration, the Generation Z, Centennials alebo Snowflake Generation), avšak títo ľudia narodení od roku 2005 ešte nie sú dostatočne zastúpení na pracovnom trhu (nakolko ešte študujú alebo nepracujú na trvalé pracovné pomery). Rôzni autori ako Twenge (2010) alebo Appelbaum, Serena, Shapiro (2004) pomocou svojich výskumov charakterizujú jednotlivé generácie, respektíve vyvracajú stereotypy o týchto generáciách. V oblasti generačných stereotypov v práci panuje presvedčenie, že tradicionalisti a boomeri sú vysoko zameraní na pracovný výkon a pracovnú etiku, ľudia z generácie X sú považovaní za motivovaných peniazmi a inými vonkajšími odmenami a generácia Y vidí najväčšiu hodnotu v nefinančných benefitoch a voľnom čase.

Spoločenská realita na Slovensku je iná ako v USA, určité genderové a generačné stereotypy nie je možné skúmať jednotne. Na Slovensku v generačných stereotypoch a prevládajúcich charakteristikách nie je také silné zameranie na termíny ako napríklad generácia X a rovnako sú jednotlivé generácie charakterizované mierne inak, najmä vďaka nejednotnému historicko-politickému kontextu, v ktorom daná generácia

žila alebo žije. Predkladaný výskum bude mať ambíciu byť aplikovaným výskumom, nielen komparáciou súčasne dostupných výsledkov iných výskumov alebo meraní. Primárne sa zameria na krížovú analýzu doposiaľ publikovaných empirických dát s presahom do zberu vlastných dát určených na tvorbu sumáru poznatkov v skúmanej oblasti stereotypov a mýtov v spoločenskom vedomí.

Smitková a Kuruc (2011) vo svojom výskume *Výskumné podnety pre zohľadnenie vplyvu rodových stereotypov v rámci poradenskej a terapeutickkej praxe* využili sémantický diferenciál. Skúmali napríklad prečo niektorí členovia slovenskej spoločnosti považujú za akýsi prírodný zákon aj tvrdenie, že ženy sú nielen slabšie ako muži, ale aj menej schopné samostatne uvažovať, že sú pasívne, akosi prirodzene nestále a „menej svojprávne“. Autori konštatujú, že ide o rodové stereotypy. V rámci výskumu autorov sa v jeho kvantitatívnej časti respondenti a respondentky zúčastnili dotazníkového prieskumu, pričom dotazník bol vytvorený na základe výrokov použitých v štúdiách autorov Glicka a Fiskeovej (1995). Na základe výsledkov dosiahnutých v benevolentných a hostilných škálach oboch dotazníkov autori zistili, že najvyššie skóre dosiahli respondenti/respondentky v hostilnej škále sexizmu voči mužom (Smitková, Kuruc, 2012). Obdobne chceme problematiku genderových stereotypov skúmať aj my.

V roku 2019 firma Deloitte vydala štúdiu s názvom *The Deloitte Global Millennial Survey 2019, Optimism, trust reach troubling low levels*. Je založená na názoroch 13 416 mileniálov zo 42 krajín a teritórií. Mileniáli zahrnutí do štúdie sa narodili v období od januára 1983 do decembra 1994. Táto správa obsahuje aj odpovede od 3 009 respondentov z generácie Z z 10 krajinách sveta. Respondenti z generácie Z sa narodil medzi januárom 1995 a decembrom 2002. S celkovou veľkosťou vzorky až 16 425 respondentov predstavuje najväčší prieskum medzi mileniálmi a ľuďmi z generácie Z. Výskum trval osem rokov a fokusoval sa na oblasť zamestnávania, hodnôt a istôt v danej populácii. Nakoľko je štúdia úplne unikátna, jej zistenia budú porovnané s dátami nameranými vo výskume „Stereotypy a mýty v spoločenskom vedomí - poznatky z empirických výskumov“.

Naším cieľom je výskum fokusovať obdobne ako práce autorov uvedených nižšie:

LUBELCOVÁ, G., ZEMAN, M. (2019). *Životné šance sociálnych aktérov v kontexte spoločenského vývoja na Slovensku – subjektívna dimenzia*. In

Sociológia - Slovak Sociological Review, Vol. 51, no. 5, pp. 455-482. ISSN 0049-1225.

RAYMER, M., REED, M., SPIEGEL, M., PURVANOVA, R. K. (2017). *An examination of generational stereotypes as a path towards reverse ageism*. The Psychologist-Manager Journal, 20 (3), 148–175. ISSN 1088-7156.

SU, R., ROUNDS, J. ARMSTRONG, P. (2009). *Men and Things, Women and People: A Meta-Analysis of Sex Differences in Interests*. Psychological bulletin. Vol. 135. 859-84. ISSN 1939-1455.

MATEJKOVÁ, A. (2019). *Muži a ženy na riadiacich pozíciách: Názory spoločnosti na schopnosti mužov a žien vykonávať politické a riadiace funkcie*. 8 s. In: EVS (2018): European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). GESIS Data Archive, Cologne. ZA 7500 Data file Version 1.0.0, doi:10.4232/1.30.

2 Ciele výskumu a popis základného a výberového súboru vrátane metód výberu

Primárnym cieľom výskumu je vymedziť ako a či ovplyvňujú stereotypy a mýty v spoločnosti jednotlivých aktérov – ľudí/občanov. Predmetom výskumu sú stereotypy a mýty v spoločenskom vedomí. Objektom výskumu sú plnoletý, pracujúci/zamestnaní občania Slovenskej republiky.

Základný súbor tvoria plnoletí, zamestnaní (nie pracujúci na rôzne formy dohôd) občania Slovenskej republiky, pracujúci – teda od 18 do (teoreticky) 99 rokov. V tejto racionálnej úvahe je možné predpokladať, že pracujúci Slováci budú dosahovať vek od 18 do 70 rokov. Podľa aktuálnych údajov sociálnej poisťovne k 07.03.2021 je na Slovensku zamestnaných 1 958 168 osôb starších ako 18 rokov. Výberový súbor bude tvoriť minimálne 1000 osôb, 50 % mužov a 50 % žien. Percentuálne rovnomerné zastúpenie, t.j. 33,3 % by mal mať výberový súbor podľa veku, resp. príslušnosti ku generácii - 1946-1964 - Baby boomers, 1965-1979 - Generation X, 1980-2004 - Generation Y/Millennials. Generácia Z tvoriaca osoby narodené od roku 2005 po súčasnosť - Generation Z, iGeneration nebude súčasťou výberového súboru, nakoľko najstaršia osoba narodený v generácii Z má v roku 2021 len 16 rokov. S reálnym predpokladom, že v generácii Baby boomers sa nachádza najmenší počet pracujúcich, nakoľko pri občanoch narodených v roku 1946 a pracujúcich v r. 2021 je vek 75

rokov. Podľa údajov FinStat v roku 2016 poskytovalo prácu 20 najväčších zamestnávateľov na Slovensku viac ako 111 tis. Pracujúcim. Primárne bude výberový súbor tvoriť vzorka zamestnancov zo spoločností (v zátvorke počet zamestnancov k r. 2015 alebo 2016): Železnice Slovenskej republiky (13 929), Slovenská pošta, a.s. (13 887), VOLKSWAGEN SLOVAKIA, a.s. (12 594), TESCO STORES SR, a.s. (10 016), U. S. Steel Košice, s.r.o. (9 974), Kaufland Slovenská republika v.o.s. (6 045), Železničná spoločnosť Slovensko, a.s. (5 924), Železničná spoločnosť Cargo Slovakia, a.s. (5 794), Schaeffler Kysuce, spol. s r.o. (4 921), Schaeffler Skalica, spol. s r.o. (4 775), BILLA s.r.o. (4 198), Deutsche Telekom Systems Solutions Slovakia s.r.o. (3 898), Lidl Slovenská republika, v.o.s. (3 823), Slovenské elektrárne, a.s. 3 688), Kia Motors Slovakia s.r.o. (3 625), LESY Slovenskej republiky, štátny podnik (3 489), Hornonitrianske bane Prievidza, a.s. v skratke HBP, a.s (3 374), SLOVENSKÝ VODOHOSPODÁRSKY PODNIK, štátny podnik (3 319), AT&T Global Network Services Slovakia, s.r.o. (3 140), Železiarne Podbrezová a.s. skrátene ŽP a.s. (2 933), Slovak Telekom, a.s. (2 795), Continental Matador Rubber, s.r.o. (2 775) a ZF Slovakia, a.s. (2 757). Spoločnosti budú oslovené emailom, cez svoj tlačový odbor a budú požiadané aby sa zapojili do exploratívneho výskumu. Výskum bude prebiehať online. V prípade, že by vybrané spoločnosti neprejavili záujem o spoluprácu na výskume, oslovím korporátnych zamestnávateľov, ktorí majú sídlo v Bratislave a spoločnosť Profesia im v roku 2020 ocenenia v ankete Najatraktívnejší zamestnávateľ. K týmto zamestnávateľom patrili: IBM, Henkel, Dell, Slovenská sporiteľňa, Poštová banka, Tatra banka, Swiss Re, McDonald's, Dr.Max, Medirex, Pro Care a Svet Zdravia.

3 Metodológia: hlavné metódy zberu dát a spôsob ich vyhodnotenia

Výskum bude realizovaný kvantitatívnou metódou, pri tvorbe dotazníka využijeme sémantický diferenciál. Machková (2009) uvádza, že sémantický diferenciál je batériou rovnako orientovaných škál s ktorých pomocou sa hodnotia rôzne vlastnosti osôb či objektov. V jeho klasickej podobe sa volili škály sedembodové, je však možné použiť aj iné. Výber vlastností sa vykonáva podľa účelu hodnotenia. Údaje získané pomocou otázok od jednotlivých respondentov umožnia zistiť priemerné hodnotenie jednotlivých vlastností, ako aj priemerné hodnotenie objektu ako celku. Pri elektronickej distribúcii dotazníka budú využité prvky metódy snehovej

gule, niekedy tiež označovaná ako reťazový alebo referenčný výber. Metóda snehovej gule je určená na získavanie nových kontaktov na základe procesu postupného nominovania osobami, ktoré už vo výberovom súbore sú.

Průcha a Veteška (2012) definujú sémantický diferenciál ako metódu používanú v psychologickom a pedagogickom výskume na meranie postojev či hodnotiacich názorov. Podstatou je, že k hodnotenia objektu (pojmu, osoby) je zadaný zoznam dvojíc adjektív s hodnotiacimi významami (napr. silný - slabý, užitočný - neužitočný), medzi ktorými je zavedená päťbodová škála. Subjekt označuje na škále svoje stanovisko a v súhrne možno potom celkové hodnotenie vyjadriť graficky.

Terrell (2012) zaraďuje exploračný výskum medzi sekvenčné prieskumné stratégie. Gavora (2010) exploračný výskum charakterizuje ako výskum, v ktorom nie je možné vychádzať z relevantnej teórie, nakoľko tá neexistuje alebo je nejednotná. V tomto výskume nie je možné stanoviť hypotézy. Kombinuje kvantitatívne a kvalitatívne metódy analýzy dát. Testuje elementy teórie a odhad hodnôt funkcie mimo rozsah získaných dát. Dáta zistené exploračným prístupom alebo metódou je možné zovšeobecniť v podobe výsledkov do súčasného stavu poznania. Výsledkom exploračnej metódy je teda integrácia a implementácia poznatkov do teórie. Tento typ výskumu volíme najmä kvôli multifaktoriálnosti skúmaného javu a čerpania hypotéz v rôznych výskumov, pri ktorých boli použité rôzne formy výskumov a zberu dát.

Spoločenská realita na Slovensku je iná ako v USA, určité genderové a generačné stereotypy nie je možné skúmať jednotne. Na Slovensku v generačných stereotypoch prevládajúcich charakteristikách nie je také silné zameranie na termíny ako napríklad generácia X a rovnako sú jednotlivé generácie charakterizované mierne inak, najmä vďaka nejednotnému historicko-politickému kontextu, v ktorom daná generácia žila alebo žije. Predkladaný výskum bude mať ambíciu byť aplikovaným výskumom, nielen komparáciou súčasne dostupných výsledkov iných výskumov alebo meraní. Primárne sa zameria na krížovú analýzu doposiaľ publikovaných empirických dát s presahom do zberu vlastných dát určených na tvorbu sumáru poznatkov v skúmanej oblasti stereotypov a mýtov v spoločenskom vedomí.

Bibliografia

APPLEBAUM, S. H., SERENA, M., SHAPIRO, B. T. (2004). *Generation X and the Boomers: Organizational myths and literary realities*. Management Research News, Vol. 27, 1–28. ISSN 0140-9174.

AYALON, L. (2013). *Feelings towards Older vs. Younger Adults: Results from the European Social Survey*. Educational Gerontology, Vol. 39, 2013. Issue 12, 888 –901. ISSN 1521-0472.

BENNETT M, SANI F, HOPKINS N, AGOSTINI L, MALUCCHI L. (2000). *Children's gender categorization: an investigation of automatic processing*. Br. J. Dev. Psychol. 18:97–102. In: ELLEMERS, N. 2018 Gender Stereotypes. Annual Review of Psychology, Vol. 69, pp. 275-298, 2018. Available at SSRN: Ellemers, Naomi, Gender Stereotypes. 2018. Annual Review of Psychology, Vol. 69, pp. ISSN 275-298.

BERTING, J., VILLAIN-GANDOSSI, CH. (1995). *Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych: podejście interdyscyplinarne*. In Narody i stereotypy. Ed. Walas, T. Kraków: Międzynarodne Centrum Kultury.

BUNČÁK, J., DŽAMBAZOVIČ, R., HRABOVSKÝ, M., SOPÓCI, J. (2009). *Názory občanov na budúcnosť Slovenska*. Ekonomický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2009. REPRO-PRINT Bratislava. 83 s. ISBN 978-80-71144-172-4.

CAMPBELL, P. B. STORO, J. N. (1996). *Girls Are...Boys Are... Myths, Stereotypes, and Gender Differences. Math and Science for the Coed Classroom*. Women's Educational Equity Act Program (ED). Education Development Center, Inc. 8 s. SO 027 437-439.

COLLINS, M. H., HAIR, J. F., Jr., ROCCO, T. S. (2009). *The older-worker-younger-supervisor dyad: A test of the Pygmalion effect*. Human Resource Development Quarterly, Volume 20, Issue1 21– 41. ISSN 1532-1096.

DELOITTE. (2019). *The Deloitte Global Millennial Survey 2019, Optimism, trust reach troubling low levels*. [online]. [citované 2021-02-22]. Dostupné na internete: <<https://www2.deloitte.com/global/en/pages/about-deloitte/articles/millennialsurvey.html/>>.

ELLEMERS, N. (2018). *Gender Stereotypes*. Annual Review of Psychology, Vol. 69, pp. 275-298, 2018. Available at SSRN <https://ssrn.com/abstract=3121962>.

FINKELSTEIN, L. M., RYAN, K. M., KING, E. B. (2013). *What do the young (old) people think of me? Content and accuracy of age-based metastereotypes*. European Journal of Work and Organizational Psychology, 22, 633– 657. ISSN 1359-432X.

GAVORA, P. a kol. (2010). *Elektronická učebnica pedagogického výskumu*. [online]. Bratislava: Univerzita Komenského, 2010. ISBN 978–80–223–2951–4. [citované 2021-03-11]. Dostupné na internete: <<http://www.emetodologia.fedu.uniba.sk/index.php/slovník/slova.php/>>.

GLICK, P., FISKE, T.S. (1995). *The Ambivalent Sexism Inventory: differentiating hostile and benevolent sexism*. In: Journal of Personality and Social Psychology, vol. 70, 1995, no.3, 491-512. ISSN 0022-3514.

HAHN, H. H. (2007). 12 *Thesen zur Stereotypenforschung*. In Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung Mitteleuropa – Osteuropa. Oldenburger Beiträge zur Kultur und Geschichte Ostmitteleuropas. Bd. 9. Ed. Hahn, H. H. – Mannová, E. Frankfurt a. M. u. a.: Peter Lang. In: MOLDA, R. 2011. „NÁŠ NÁROD SLOVENSKÝ JEST NAPOSLEDY NEPŘESTANNÉ PILNOSTI A PRACOVÁNÍ ODDANÝ“ pp. 193-197. ANTROPOWEBZIN 3/2011. ISSN 1801-8807.

HOWE, N. (2014). *The Millennial Generation, „Keep Calm and Carry On“* (Part 6 of 7). [online]. The Forbes. [citované 2021-02-22]. Dostupné na internete: <<https://www.forbes.com/sites/neilhowe/2014/09/04/the-millennial-generation-keep-calm-and-carry-on-part-6-of-7/#39ecd5e5bb20/>>.

CHESTNUT, E.K., MARKMAN, E. M. (2018). *Girls Are as Good as Boys at Math” Implies That Boys Are Probably Better: A Study of Expressions of Gender Equality*. Cognitive Science 42 (2018) 2229–2249. 21 s. 2018. ISSN 1551-6709.

ITO T.A., URLAND G.R. (2003). *Race and gender on the brain: electrocortical measures of attention to the race and gender of multiply categorizable individuals*. J. Personal. Soc. Psychol. 85:616–26.

KAMENEC, I. (2007). *Stereotypy v slovenských dejinách a v slovenskej historiografii*. In SZIGETI, László (Ed.). Slovenská otázka dnes. Bratislava : Kalligram. 2007. ISBN 80 – 7149 – 865 – 3, s. 120-126.

KENNEDY, L., HINES, J. (2007). *Ageism: Managing on the bias*. In: RAYMER, M., REED, M., SPIEGEL, M., PURVANOVA, R. K. 2017. *An*

examination of generational stereotypes as a path towards reverse ageism. The Psychologist-Manager Journal, 20 (3), 148–175. ISSN 1088-7156.

KITE, M. E., STOCKDALE, G. D., WHITLEY, B. E., JOHNSON, B. T. (2005). *Attitudes toward younger and older adults: An updated meta-analytic review.* Journal of Social Issues, Vol. 61, 241–266. ISSN 1540-4560.

LUBELCOVÁ, G., ZEMAN, M. (2019). *Životné šance sociálnych aktérov v kontexte spoločenského vývoja na Slovensku – subjektívna dimenzia.* In Sociológia - Slovak Sociological Review, Vol. 51, no. 5, pp. 455-482. ISSN 0049-1225.

MACHKOVÁ, H. 2009. *Mezinárodní marketing: nové trendy a reflexe změn ve světě.* 3., aktualiz. a přeprac. vyd. Praha: Grada, Expert, 2009. 196 s. ISBN 978-80-247-2986-2.

MATEJKOVÁ, A. (2019). *Muži a ženy na riadiacích pozíciách: Názory spoločnosti na schopnosti mužov a žien vykonávať politické a riadiace funkcie.* 8 s. In: EVS (2018): European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). GESIS Data Archive, Cologne. ZA7500 Data file Version 1.0.0, doi:10.4232/1.30.

NORTH, M. S., FISK S. T. (2012). *An inconvenienced youth? Ageism and its potential intergenerational roots.* Psychological Bulletin, 138, 982-997. ISSN 1939-1455.

PRŮCHA, J.; VETEŠKA, J. (2012). *Andragogický slovník.* 2., aktualizované a rozšířené vydání., Praha: Grada, 320 s. ISBN 978-80-247-4748-4.

RAYMER, M., REED, M., SPIEGEL, M., PURVANOVA, R. K. (2017). *An examination of generational stereotypes as a path towards reverse ageism.* The Psychologist-Manager Journal, 20 (3), 148–175. ISSN 1088-7156.

SMITKOVÁ, H., KURUC, A. (2011). *Výskumné podnety pre zohľadnenie vplyvu rodových stereotypov v rámci poradenskej a terapeutickej praxe.* Empatia Roč. 18, č. 70 (4) (2011), s. 8-36.

SMITKOVÁ, H., KURUC, A. (2012). *Ambivalent sexism model in psychotherapy and counseling in slovakia.* Česká a slovenská psychiatrie. 2012. roč. 108, č. 1, s. 22-28. ISSN 1212-0383.

SU, R., ROUNDS, J. ARMSTRONG, P. (2009). *Men and Things, Women and People: A Meta-Analysis of Sex Differences in Interests.* Psychological bulletin. Vol. 135. 859-84. ISSN 1939-1455.

TERRELL, S. R. (2012). *Mixed-Methods Research Methodologies*. 2012. [online]. Florida : Nova Southeastern University, 2012. The Qualitative Report Volume 17 Number 1 January 2012 254-280. [citované 2020-09-11]. Dostupné na internete: <<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR17-1/terrell.pdf/>>.

TWENGE, J. M. (2010). *A review of the empirical evidence on generational differences in work attitudes*. Journal of Business and Psychology, Vol. 25 (2), 201–210. ISSN. 0889-3268.

TWENGE, J. M. (2006). *Generation Me: Why Today's Young Americans Are More Confident, Assertive, Entitled—and More Miserable—Than Ever Before*. Free Press. 2006. 292p. ISBN 978-0-7432-7697-9.

UHLIKOVA, L. (2001). *Několik poznámek ke vzniku a zániku etnických stereotypů*. In *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních odborů*. Ed. Toncrová, M. – Uhlíková, L. Brno: Etnologický ústav.

U. S. BUREAU OF LABOR STATISTICS. (2016). *Charts by topic: household activities*. [online]. Am. Time Use Survey. Rep., Bur. Labor State., US Dept. Labor, Washington, DC. [citované 2021-02-15]. Dostupné na internete: <<https://www.bls.gov/tus/charts/household.htm/>>.

HYBRIDNÉ MODELY DUÁLNYCH PROCESOV: KDE SME A KAM SMERUJEME

HYBRID MODELS OF DUAL PROCESSES: WHERE WE ARE AND WHERE WE ARE HEADING

Roman BURIČ

Institute of Experimental Psychology, Centre of Social and Psychological
Sciences, SAV, Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava.

Katedra psychológie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, 918 43 Trnava
roman.buric@savba.sk

Abstrakt: Podľa klasického, predvolene-intervencionistického modelu duálnych procesov ľudia pri usudzovaní automaticky vygenerujú intuitívnu, heuristickú odpoveď typu 1, ktorá môže byť neskôr inhibovaná analytickou odpoveďou typu 2, založenou na pravidlách logiky. Stretáva sa však s kritikou viacerých jeho nedostatkov, najmä čo sa týka detekcie potreby zapojenia procesov typu 2. Posledné roky výskumu ponúkajú alternatívne, takzvané hybridné modely, ktoré nie len že tieto nedostatky prekonávajú, ale prinášajú aj empirické dôkazy o ich validite. Podľa týchto modelov môže byť logická odpoveď vygenerovaná už procesmi typu 1. Stále však nie je úplne jasné, kto je schopný takéto logické intuície generovať. V tomto príspevku ponúkam prehľad doterajších výskumov týkajúcich sa hybridných modelov a logických intuícií, ich kľúčové argumenty a metodologické nedostatky. Navyše uvádzam potenciálne riešenia týchto nedostatkov, ktoré by mohli prispieť k presnejšiemu meraniu daných konštruktov.

Kľúčové slová: Usudzovanie; teórie duálnych procesov; logické intuície; hybridné modely

Abstract: According to the classical, default-interventionist model of dual processes, people automatically generate an intuitive, heuristic type 1 response when reasoning, which can later be inhibited by a type 2 analytical response based on the logical structure of a given task. However, it encounters criticism of several of its shortcomings, especially as regards the detection of the need to involve type 2 processes. Recent years of research offer an alternative, so-called hybrid models that not only overcome these shortcomings but also provide empirical evidence of their validity. According to these models, a logical response can already be generated by type 1 processes. However, it is still not entirely clear who is able to generate such logical intuitions. In this paper, I offer an overview of previous research on hybrid

models and logical intuitions, their key arguments, and methodological drawbacks. In addition, I present potential solutions to these drawbacks, which could contribute to a more accurate measurement of the constructs.

Keywords: Reasoning; dual-process theories; logical intuitions; hybrid models

1 Where we are

The last few decades of research in the field of reasoning and human rationality came with some groundbreaking findings, starting in the early 1970s with the work of Kahneman and Tversky (e.g. Kahneman & Tversky, 1972, 1979; Tversky & Kahneman, 1974, 1983). Their studies undermined some of the core assumptions about rationality and decision making, popular in their times (still popular in some scholars today). To be more specific, their key findings included that people often make decisions based on heuristics – automatic, intuitive shortcuts, rather than deliberate, analytical thinking, considering all of the possible outcomes and choosing the most optimal option. These heuristics, however, as they are based on intuition, can systematically lead to suboptimal, irrational decisions when applied in an inappropriate situation (Kahneman & Klein, 2009). This phenomenon was later replicated by many scholars one of the most famous being the „bat-and-ball problem“ from Frederics (2005) Cognitive Reflection Test (CRT):

A bat and a ball cost \$1.10 in total. The bat costs \$1.00 more than the ball. How much does the ball cost?

As Frederick, and many after him (e.g. Hoppe & Kusterer, 2011; Oechssler et al., 2009; Primi et al., 2015; Szaszi et al., 2017; Toplak et al., 2011) have shown, the majority of people opted for the first answer that came to mind, which is, in this case, incorrect. For a long time it has been believed that for participants to come with the correct answer, they need to engage in slower, analytical thinking (the past tense will be explained in a moment).

Following the findings of Kahneman and Tversky, many questions arise. Why do people rely on intuition in the first place? How can we overcome incorrect heuristics? How do intuitive and deliberative reasoning work and interact? Possible explanations can be found in the dual-process theories. In line with the findings mentioned above, these suggest, that human reasoning takes place in two forms - type 1 and type 2 processing. Type 1

processing is often described as intuitive, fast, energy-efficient, based on heuristics, domain-specific, evolutionarily old, unconscious, high capacity, and associative. On the other hand, type 2 processing involves analytical thinking, it is slower, more demanding, based on principles of logic and probability, domain-general, evolutionarily young, conscious, and capacity-limited (Pennycook, 2018). Recent reflections have brought some authors to narrowing these distinctions to the two main characteristics – autonomy and engagement of working memory (Evans & Stanovich, 2013; but see also De Neys, 2018).

Perhaps the most influential model of dual processes is the default-interventionist model (Evans & Stanovich, 2013; Kahneman, 2013; Stanovich et al., 2011). According to the model, people facing the bat-and-ball problem (or any other problem in which the intuition is in conflict with the logical structure of the problem – also called conflict problems) automatically generates heuristic, type 1 response, which is in this case incorrect. To overcome this response, reasoners need to detect the conflict between heuristic and logical structure of the task and engage in type 2 processing, that is slower, deliberate thinking based on logic, so they can consider logical principles of the task, inhibit their heuristic response and replace it with the correct, logical one.

There are, however, a few shortcomings of the model. The first is, how is it possible for reasoners to detect the conflict between intuition and logic when they did not yet engage in type 2 processes sensitive to logical principles? Other shortcomings involve the main assumptions of the model, summed up by Bago & De Neys (2019): 1. if reasoners select the incorrect, heuristic answer they are not aware of the conflict between their intuition and the logical structure of the given task, and 2. the type 2 processes are corrective in its nature. The first assumption has been challenged by the conflict detection studies (e.g. Bago & De Neys, 2017, 2019a, 2019b; Bonner & Newell, 2010; Burič & Šrol, 2020; De Neys et al., 2010, 2011; Thompson & Johnson, 2014), measuring the conflict detection in conflict and no-conflict tasks, that is, where the heuristic answer is also the correct, logical one. The studies showed that while solving the conflict ones, participants reported lower confidence and needed more time to solve the tasks when compared to the no-conflict tasks, even if they opted for the incorrect answer (Bago & De Neys, 2017, 2019a, 2019b; Bonner

& Newell, 2010; Burič & Šrol, 2020; De Neys et al., 2011; Thompson & Johnson, 2014). Furthermore, the studies showed participants increased skin conductivity (De Neys et al., 2010) and increased activity in the anterior cingulate cortex, when facing conflict problems but choosing the incorrect option (De Neys et al., 2008; Mevel et al., 2019). While caution in interpreting these findings is certainly needed, these studies provide solid evidence against the default-interventionist model. Regarding the second core assumption of the model – the corrective nature of type 2 processes, one needs to take into account the recent findings of studies using the two-response paradigm (Bago & De Neys, 2017, 2019b; Burič & Šrol, 2020; Thompson et al., 2011; Thompson & Johnson, 2014). In this paradigm, participants solve the same problems twice. In their first answer, specific actions are undertaken to knock out possible type 2 intervention, so the answer should be intuitive. The studies have done this by restricting the time limit needed for the answer and using secondary cognitive task to burden the working memory of participants while solving the problems. After participants solve the problem, they are presented with the same one again, this time without the time limit or secondary cognitive task, so they can think their answer through, i.e. they can tap into the type 2 processes. This paradigm enabled the researchers to explore the direction of answer change. What these studies found out, is that it is in fact not the case, that participants come up with the correct answer after correcting their first, intuitive response. In the majority of cases, if the second answer was correct, the first, intuitive answer was correct as well. Correction of the incorrect response was rather rare. That means, that the main role of the type 2 processes was not mainly to correct the incorrect intuitions.

In light of these findings, some authors came up with an alternative, so-called hybrid models of dual processes (De Neys, 2012; Handley & Trippas, 2015; Pennycook et al., 2015). While there are more of them, they all share the same main idea – that reasoners can produce more than one intuitive answer at once. Some of these intuitions are based on logic, some of them are heuristics. These intuitions interfere with each other and the final answer depends on their intensities. In addition, the model of Pennycook et al. (2015) explicitly states that the nature of type 2 processes could not be corrective, but they can be as well used to justify the intuitive answer.

The question then remains, which are the individual differences

influencing the above-mentioned intensity of logical intuitions, and which ones increase the probability of correction, when the intuition is incorrect. Research distinguishing between these two reasoning phases is relatively young, therefore there are no clear answers for these questions. However, the cognitive biases research has a long tradition and some of the predictors of bias susceptibility have already been pointed out. There are, for example, pieces of evidence connecting cognitive ability with susceptibility to cognitive biases (e.g. Stanovich & West, 1998; West et al., 2008; West & Stanovich, 2003). Klaczynski (2014) also showed that cognitive ability mediates the relationship between reasoning performance, numerical skills, and thinking dispositions, as the numerical skills and thinking dispositions emerged as significant predictors mainly if participants possessed the higher cognitive ability. Teovanović et al. (2015) came up with similar results with cognitive reflection also predicting reasoning accuracy. The role of cognitive reflection was also suggested by the results of Šrol and De Neys (2020), along with cognitive ability, numerical skills, conflict detection, and mindware instantiation, which can be described as a stored knowledge necessary to solve a given task (Perkins, 1995; Stanovich, 2018). In the context of conflict problems, this knowledge is represented by the level at which the logical and probabilistic principles are acquired. These findings were replicated by Burič and Šrol, (2020). At this point it is needed to stress out, that the results described above-indicated predictors of general bias susceptibility, not the intuitive reasoning performance and the subsequent type 2 correction separately.

As these are two separate ways of giving the correct response in the conflict problems, they need to be investigated separately. There are some indirect and a few direct pieces of evidence suggesting individual predictors of both. An important contribution to this issue is represented by the study of Šrol and De Neys (2020). The authors did not use the two response paradigm, but according to their results, thinking dispositions, cognitive reflection, numerical skills, and mindware instantiation emerged as significant predictors of conflict detection. According to both default-interventionist and hybrid models, conflict detection is one of the key elements in the inhibition of incorrect answers, and what is more, the hybrid models assume it takes place already in the intuitive response stage. More direct findings were described by Thompson & Johnson (2014), who

used the two response paradigm and found out that IQ was related to both final, and intuitive correctness. A striking observation was that reasoners with higher IQ spent more time rethinking their second answer, however, this longer time did not lead to a higher rate of correct final answers. These results again offer the interpretation undermining the assumption of the corrective nature of type 2 processes. Burič and Šrol (2020) also took a direct approach to investigate these reasoning patterns and found out that mindware instantiation and cognitive reflection significantly predicted the correct intuitive responses. Along with the conflict detection and cognitive ability, they also predicted the accuracy of the final responses. The authors also examined the predictors of answer change, in cases, it was incorrect at the intuitive response stage. They found out the mindware instantiation and cognitive ability equally predicted such a change.

2 Where we are heading

As described above, there already are some first assumptions and pieces of evidence challenging and expanding the current knowledge of dual processes, moving us to a better understanding of how people reason and decide. There is, however, still a great deal of what needs to be explored to push the knowledge further. Recent years of research brought at least two areas that can be crucial.

The first one being postulated by Stanovich (2018). The author suggests that more attention should be turned to mindware instantiation. Mindware can be understood as the basic knowledge needed to solve the problem. If we want to solve the mathematical operation of 2×2 , we need to know how multiplying works. If we want to solve conflict syllogism, we need to understand the basics of logic. According to the model of De Neys and Bonnefon (2013), the absence of mindware is one out of three failures leading to cognitive biases, with the other two being conflict detection failure and inhibition failure. What researchers often do not take into account is, that these three elements, along with other individual predictors, can interact with each other. Stanovich (2018) sees the importance of mindware not only in terms of whether the mindware is present or not but also to what extent it is acquired. If the reasoner has encountered the rules needed to solve the task many times before, they will be more easily accessible, which can lead to lower confidence (thus

to the higher conflict detection) level when giving intuitive response on conflict problems, as these rules will interfere with the heuristic intuition more strongly. When the mindware is acquired to the extent that it is fully automatized, the logical response based on these rules will be generated automatically. In terms of hybrid models of dual processes, reasoners will be able to generate logical intuitions. In these cases, no conflict detection is needed, as the response will be correct already from the beginning.

Some studies already showed the role of mindware in general bias susceptibility (Burič & Šrol, 2020; Klaczynski, 2014; Klaczynski & Felmban, 2020), conflict detection (Frey et al., 2018; Šrol & De Neys, 2020), generating logical intuitions, and correcting the initial type 1 response (Burič & Šrol, 2020), however, very little of attention was directed at the mindware automatization. One of the reasons could be that the extent of automatization can be problematic to measure. Burič and Konrádová (2020) tried this in their study by measuring the accuracy and time needed to correctly solve mindware tasks. The authors came up with an equation representing the relationship of the two measures, resulting in the index which increased with higher accuracy and lower time. The index indeed predicted the logically correct intuitions, which supports Stanovich's (2018) model, however, the mindware accuracy and time emerged as stronger predictors when used separately and explained more variance than the uniform index. The relationship between the time needed to correctly solve the problem and the mindware automatization is unclear. It may be the case that if time is too low, it can indicate that the participant was simply guessing the correct answer.

Mindware measure has also been shown to be problematic on a more fundamental level, as studies reported low internal consistency of the measures (Burič & Šrol, 2020; Šrol & DeNeys, 2020). There is a couple of possible causes of this issue. First, the studies computed Cronbach's α for the whole battery of mindware tasks, even though it consisted of different types of tasks mirroring the types of heuristic & biases tasks used in the studies. As stressed by Stanovich (2018) and by the authors themselves, the mindware is quite task-specific, and it should not be measured as one composite. Second, the studies used very few items to measure mindware on which participants showed very high performance, therefore the ceiling effect might take place.

From the issues mentioned above, a possible solution might not be that complicated. Studies that used more items to measure the mindware instantiation reported good internal consistency measures (Burič & Konradova, 2020; Klaczynski, 2014; Klaczynski & Felmban, 2020). It can be argued that it is questionable if Klaczynski and his colleagues in fact measured mindware, as the authors explicitly measured numeracy. The numeracy test used in these studies, on the other hand, can be perceived as the specific mindware needed to solve the heuristic & biases tasks used by the authors. Burič & Konradova (2020) however came up with mindware tasks specifically designed to measure the problems used in their study. The measures need to be used separately for the given types of conflict problems, as the mindware is very task-specific. This means that perhaps a larger battery consisting of multiple items reflecting every type of given conflict task needs to be created.

Even if it was created, the question remains, how to measure the mindware automatization. A possible answer could be to use the mindware tasks in the two-response paradigm. i. e. the participants will need to answer every mindware task twice. In their first answer, they will have limited time to respond, even their working memory can be burdened with the secondary cognitive task. In their second and final answer, they will have no time constraints nor the burdened working memory. This way, researchers could measure, whether the mindware is automatized just like they are restraining type 2 response in the heuristic & biases tasks, making sure the response is truly intuitive. If participants could answer the mindware tasks correctly already intuitively and their answers won't be changed in their final answer, one could argue the mindware is fully automatized. If the first response will be incorrect and will be corrected subsequently, the mindware is present, but not automatized. If both responses will be incorrect, that would mean the mindware is missing. There is also a possibility that the first response will be correct and subsequently changed to an incorrect one, which would be hard to interpret. The possible interpretation is that the mindware is present to some extent, but it is acquired very weakly, but it is also possible that the first answer would be the result of guessing.

The second area that can broaden our knowledge of type 1 and type 2 processing is the reasoning strategy used when facing conflict problems. The research in this area takes a different approach to examine reasoning

capabilities. Based on mental model theories (e.g., Johnson-Laird & Byrne, 2002) and probabilistic theories (Oaksford & Chater, 2003) Verschueren et al. (2005) came up with the idea of the so-called dual strategy model. In short, this model posits two different strategies in information processing during the reasoning process – the counterexample strategy, and statistical strategy. A majority of reasoners can be, according to this model, classed in one of these categories (Markovits et al., 2020). The counterexample reasoners generate a representation of premises, which is subsequently scanned for counterexamples. Statistical reasoners, on the other hand, produce quick likelihood estimations based on associative access to probabilistic information. In the context of conflict syllogisms, it has been shown the counterexample reasoners focus more on the premises and less on the conclusion than statistical reasoners (de Chantal et al., 2020). According to Markovits (2020), counterexample reasoners process a smaller amount of information more closely related to the key elements of the problem, while statistical reasoners process a wider range of information, with less attention paid to each.

The author hypothesized that the strategy use may be one of the individual differences contributing to the ability to generate logical intuitions. He argues that the ability to generate such intuitions under time pressure necessarily involves a preference for processing the premises, as the logical conclusion is based on them. To sum up Markovits hypothesis, the counterexample reasoners pay more attention to the premises, therefore should be more capable to intuitively generate logically valid conclusions when solving conflict problems. What is more, in his study (Markovits, 2020) the results indeed supported this argument. Reasoning strategy emerged as a significant predictor of logical intuitions, independently of cognitive capacity.

However, the study did not include some of the other measures previously shown as predictors of logical intuitions, e.g. the mindware instantiation. It is possible that the counterexample reasoners have simply better-automatized mindware. Also, it is not clear, how the strategy use interacts with conflict detection and if it can be related to the answer change in the context of the two response paradigm. In theory, if the counterexample reasoners pay more attention to the premises, they should be more capable to detect the conflict between the logical structure of

the task and the heuristic intuition. Subsequently, these reasoners should change their answers in the second response more frequently.

3 Conclusion

Research of cognitive biases has recently made some big steps forward. Despite the growing body of evidence putting forward an alternative functioning of our intuition and analytic thinking, and some individual predictors of logical intuitions, there are still shortcomings that need to be overcome. This paper aimed at highlighting these deficiencies, suggesting solutions towards better measurements of some key components, and outline further directions of individual predictors research. However, even after improving these measurements, one must not get carried away by the popularity of the hybrid models. These, as well, need to be further investigated, as more empirical evidence is certainly needed.

Literature

Bago, B., & De Neys, W. (2017). Fast logic?: Examining the time course assumption of dual process theory. *Cognition*, 158, 90–109. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2016.10.014>

Bago, B., & De Neys, W. (2019a). Advancing the specification of dual process models of higher cognition: A critical test of the hybrid model view. *Thinking & Reasoning*, 1–30. <https://doi.org/10.1080/13546783.2018.1552194>

Bago, B., & De Neys, W. (2019b). The Smart System 1: Evidence for the intuitive nature of correct responding on the bat-and-ball problem. *Thinking & Reasoning*, 25(3), 257–299. <https://doi.org/10.1080/13546783.2018.1507949>

Bonner, C., & Newell, B. R. (2010). In conflict with ourselves? An investigation of heuristic and analytic processes in decision making. *Memory & Cognition*, 38(2), 186–196. <https://doi.org/10.3758/MC.38.2.186>

Burič, R., & Konrádová, L. (2020). Mindware instantiation as a predictor of logical intuitions in the Cognitive Reflection Test. *PsyArXiv*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/rxt4z>

- Burič, R., & Šrol, J. (2020). Individual differences in logical intuitions on reasoning problems presented under two-response paradigm. *Journal of Cognitive Psychology*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/20445911.2020.1766472>
- de Chantal, P.-L., Newman, I. R., Thompson, V., & Markovits, H. (2020). Who resists belief-biased inferences? The role of individual differences in reasoning strategies, working memory, and attentional focus. *Memory & Cognition*, 48(4), 655–671. <https://doi.org/10.3758/s13421-019-00998-2>
- De Neys, W. (2012). Bias and Conflict: A Case for Logical Intuitions. *Perspectives on Psychological Science*, 7(1), 28–38. <https://doi.org/10.1177/1745691611429354>
- De Neys, W. (Ed.). (2018). *Dual process theory 2.0* (1 Edition). Routledge.
- De Neys, W., & Bonnefon, J.-F. (2013). The ‘whys’ and ‘whens’ of individual differences in thinking biases. *Trends in Cognitive Sciences*, 17(4), 172–178. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2013.02.001>
- De Neys, W., Cromheeke, S., & Osman, M. (2011). Biased but in Doubt: Conflict and Decision Confidence. *PLoS ONE*, 6(1), e15954. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0015954>
- De Neys, W., Moyens, E., & Vansteenwegen, D. (2010). Feeling we’re biased: Autonomic arousal and reasoning conflict. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*, 10(2), 208–216. <https://doi.org/10.3758/CABN.10.2.208>
- De Neys, W., Vartanian, O., & Goel, V. (2008). Smarter than we think: When our brains detect that we are biased. *Psychological Science*, 19(5), 483–489. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02113.x>
- Evans, J. S. B. T., & Stanovich, K. E. (2013). Dual-Process Theories of Higher Cognition: Advancing the Debate. *Perspectives on Psychological Science: A Journal of the Association for Psychological Science*, 8(3), 223–241. <https://doi.org/10.1177/1745691612460685>
- Frederick, S. (2005). Cognitive Reflection and Decision Making. *Journal of Economic Perspectives*, 19(4), 25–42. <https://doi.org/10.1257/089533005775196732>
- Frey, D., Johnson, E. D., & De Neys, W. (2018). Individual differences in conflict detection during reasoning. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 71(5), 1188–1208. <https://doi.org/10.1080/17470218.2017.1313283>

Handley, S. J., & Trippas, D. (2015). Dual Processes and the Interplay between Knowledge and Structure: A New Parallel Processing Model. In *Psychology of Learning and Motivation* (Vol. 62, pp. 33–58). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/bs.plm.2014.09.002>

Hoppe, E. I., & Kusterer, D. J. (2011). Behavioral biases and cognitive reflection. *Economics Letters*, 110(2), 97–100. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2010.11.015>

Johnson-Laird, P. N., & Byrne, R. M. J. (2002). Conditionals: A theory of meaning, pragmatics, and inference. *Psychological Review*, 109(4), 646–678. <https://doi.org/10.1037/0033-295x.109.4.646>

Kahneman, D. (2013). *Thinking, Fast and Slow* (1st edition). Farrar, Straus and Giroux.

Kahneman, D., & Klein, G. (2009). Conditions for intuitive expertise: A failure to disagree. *American Psychologist*, 64(6), 515–526. <https://doi.org/10.1037/a0016755>

Kahneman, D., & Tversky, A. (1972). Subjective probability: A judgment of representativeness. *Cognitive Psychology*, 3(3), 430–454. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(72\)90016-3](https://doi.org/10.1016/0010-0285(72)90016-3)

Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291. JSTOR. <https://doi.org/10.2307/1914185>

Klaczynski, P. A. (2014). Heuristics and biases: Interactions among numeracy, ability, and reflectiveness predict normative responding. *Frontiers in Psychology*, 5. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00665>

Klaczynski, P. A., & Felmban, W. (2020). Effects of Thinking Dispositions, General Ability, Numeracy, and Instructional Set on Judgments and Decision-Making. *Psychological Reports*, 123(2), 341–370. <https://doi.org/10.1177/0033294118806473>

Markovits, H., de Chantal, P.-L., Brisson, J., Dubé, É., Thompson, V., & Newman, I. (2020). Reasoning strategies predict use of very fast logical reasoning. *Memory & Cognition*. <https://doi.org/10.3758/s13421-020-01108-3>

Mevel, K., Borst, G., Poirel, N., Simon, G., Orliac, F., Etard, O., Houdé, O., & De Neys, W. (2019). Developmental frontal brain activation differences in

overcoming heuristic bias. *Cortex*, 117, 111–121. <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2019.03.004>

Oaksford, M., & Chater, N. (2003). Conditional probability and the cognitive science of conditional reasoning. *Mind & Language*, 18(4), 359–379. <https://doi.org/10.1111/1468-0017.00232>

Oechssler, J., Roider, A., & Schmitz, P. W. (2009). Cognitive abilities and behavioral biases. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 72(1), 147–152. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2009.04.018>

Pennycook, G. (2018). A perspective on the theoretical foundation of dual process models. In De Neys, W. (Ed.). (2018). *Dual process theory 2.0* (1 Edition), (pp 5 - 27). Routledge.

Pennycook, G., Fugelsang, J. A., & Koehler, D. J. (2015). What makes us think? A three-stage dual-process model of analytic engagement. *Cognitive Psychology*, 80, 34–72. <https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2015.05.001>

Perkins, D. (1995). *Outsmarting IQ: The Emerging Science of Learnable Intelligence*. Free Press.

Primi, C., Morsanyi, K., Chiesi, F., Donati, M. A., & Hamilton, J. (2015). The Development and Testing of a New Version of the Cognitive Reflection Test Applying Item Response Theory (IRT). *Journal of Behavioral Decision Making*. <https://doi.org/10.1002/bdm.1883>

Šrol, J., & De Neys, W. (2020). Predicting individual differences in conflict detection and bias susceptibility during reasoning. *Thinking & Reasoning*, 1–31. <https://doi.org/10.1080/13546783.2019.1708793>

Stanovich, K. E. (2018). Miserliness in human cognition: The interaction of detection, override and mindware. *Thinking & Reasoning*, 24(4), 423–444. <https://doi.org/10.1080/13546783.2018.1459314>

Stanovich, K. E., & West, R. F. (1998). Individual differences in rational thought. *Journal of Experimental Psychology: General*, 127(2), 161–188. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.127.2.161>

Stanovich, K. E., West, R. F., & Toplak, M. E. (2011). Individual differences as essential components of heuristics and biases research. In *The science of reason: A festschrift for Jonathan St B. T. Evans* (pp. 355–396). Psychology Press.

Szaszi, B., Szollosi, A., Palfi, B., & Aczel, B. (2017). The cognitive reflection test revisited: Exploring the ways individuals solve the test. *Thinking & Reasoning*, 23(3), 207–234. <https://doi.org/10.1080/13546783.2017.1292954>

Teovanović, P., Knežević, G., & Stankov, L. (2015). Individual differences in cognitive biases: Evidence against one-factor theory of rationality. *Intelligence*, 50, 75–86. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2015.02.008>

Thompson, V. A., & Johnson, S. C. (2014). Conflict, metacognition, and analytic thinking. *Thinking & Reasoning*, 20(2), 215–244. <https://doi.org/10.1080/13546783.2013.869763>

Thompson, V. A., Prowse Turner, J. A., & Pennycook, G. (2011). Intuition, reason, and metacognition. *Cognitive Psychology*, 63(3), 107–140. <https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2011.06.001>

Toplak, M. E., West, R. F., & Stanovich, K. E. (2011). The Cognitive Reflection Test as a predictor of performance on heuristics-and-biases tasks. *Memory & Cognition*, 39(7), 1275–1289. <https://doi.org/10.3758/s13421-011-0104-1>

Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 185(4157), 1124–1131. <https://doi.org/10.1126/science.185.4157.1124>

Tversky, A., & Kahneman, D. (1983). Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment. *Psychological Review*, 90(4), 293–315. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.90.4.293>

Verschueren, N., Schaeken, W., & d'Ydewalle, G. (2005). Everyday conditional reasoning: A working memory—dependent tradeoff between counterexample and likelihood use. *Memory & Cognition*, 33(1), 107–119. <https://doi.org/10.3758/BF03195301>

West, R. F., & Stanovich, K. E. (2003). Is probability matching smart? Associations between probabilistic choices and cognitive ability. *Memory & Cognition*, 31(2), 243–251. <https://doi.org/10.3758/BF03194383>

West, R. F., Toplak, M. E., & Stanovich, K. E. (2008). Heuristics and biases as measures of critical thinking: Associations with cognitive ability and thinking dispositions. *Journal of Educational Psychology*, 100(4), 930–941. <https://doi.org/10.1037/a0012842>

TRAUMATICKÉ POŠKODENIE MOZGU A NEUROREHABILITÁCIA

TRAUMATIC BRAIN INJURY AND NEUROREHABILITATION

Barbora KAZIČKOVÁ

Katedra psychológie, FF TU v Trnave,
barbora.kazickova@tvu.sk, marian.spajdel@truni.sk

Abstrakt: *Traumatické poškodenie mozgu ročne predstavuje okolo 500 miliónov prípadov celosvetovo (Center TBI, 2021). V závislosti od stupňa poranenia dochádza k vzniku sprievodných symptómov líšiacich sa typom, trvaním a intenzitou. Aj napriek ich prítomnosti nemusia vyšetrenia CT a MRI jemné poranenia mozgu zaznamenať (Samadani et al., 2015). Z hľadiska veku sú rizikovou skupinou predovšetkým deti, nakoľko sú v procese vývoja nervového systému (Sarmiento et al., 2019). Podobne rizikoví sú seniori, u ktorých už mierne silný úraz hlavy môže spustiť neurodegeneratívne ochorenia (Johnson et al., 2010). Z hľadiska medzipohlavných rozdielov väčšiemu riziku zdĺhavej a komplikovanej rekonvalescencie čelia ženy (Kontos et al., 2012). Pokiaľ úraz hlavy nie je diagnostikovaný a liečený adekvátne, mozgová aktivita sa môže zhoršovať a spôsobiť dlhotrvajúce ireverzibilné poškodenie a zvýšenie rizika smrti (Ghajar, 2000). Cieľom teoretického prehľadu je zhrnúť doterajšie poznatky v tejto problematike.*

Kľúčové slová: *neurorehabilitácia; otras mozgu; medzipohlavné rozdiely; traumatické poškodenie mozgu; vekové rozdiely*

Abstract: *Traumatic brain injury presents circa 500 million cases worldwide annually (Center TBI, 2021). According to the severity of injury there are several accompanying symptoms differing in type, duration and intensity. In spite of their presence the CT and MRI methods may not recognise mild brain injuries (Samadani et al., 2015). As for the age the children are at higher risk because they are in a process of neuronal development (Sarmiento et al., 2019). Another group at higher risk are seniors where even mild brain injury may lead to neurodegenerative disease (Johnson et al., 2010). As for the sex differences women are more likely to be at greater risk of longterm and complicated reconvalescence (Kontos et al., 2012). If the brain injury is not diagnosed and treated adequately, the brain activity may worsen in time and cause longlasting irreversible damage and lead to death (Ghajar, 2000). The aim of this theoretical article is to sum up the research in the problematics to date.*

Keywords: *age differences; concussion; neurorehabilitation; sex differences; traumatic brain injury*

1. Traumatické poškodenie mozgu

Deväťdesiate roky 20. storočia sú označované aj ako tzv. “dekáda mozgu” (“Decade of the brain”). Technologický pokrok podnietil výskumníkov k zvýšenému vedeckému záujmu o preskúmanie a porozumenie oblasti fungovania mozgu a chorôb nervového systému (Weintraub et al., 2015). V rámci tohto článku sa zameriame na problematiku traumatického poškodenia mozgu. Traumatické poškodenie mozgu (traumatic brain injury, tzv. TBI) je akékoľvek poranenie hlavy zapríčinené vonkajším mechanickým pôsobením. Ročne sa jedná o približne 60 miliónov zaznamenaných úrazov hlavy celosvetovo (WHO, 2020). Úrazy hlavy nesú najvyššie riziko vzniku celoživotných následkov a môžu byť príčinou predčasného úmrtia. Podľa závažnosti poranenia a sprievodných symptómov v čase po úraze sa tieto poranenia delia na mierne, stredné a ťažké (Ghajar, 2000). Z hľadiska typu a vzniku poranenia je možné úrazy hlavy rozdeliť do dvoch kategórií: otras mozgu (zachovaná štruktúra lebky), vniknutie predmetu (narušenie štruktúry lebky) (Finnie, 2016). Najčastejšími príčinami poranení hlavy sú pády, dopravné nehody, fyzické útoky, a v neposlednom rade športy či rizikové profesie (vojnoví veteráni a pod.). Práve skupinové športy, akými sú hokej, rugby, futbal či basketbal, tvoria polovicu urgentných návštev mladých ľudí s poranením hlavy vo veku 14-18 rokov. Odhaduje sa, že zvyšných 50% týchto prípadov nie je nahlásených, pretože nebola vyhladaná odborná zdravotná pomoc. Štatisticky bolo preukázané, že najrizikovejšou skupinou vzniku úrazu sú mladí dospelí vo veku 15-24 rokov, avšak z hľadiska závažnosti je najrizikovejším obdobie raného detstva a neskorej dospelosti. Čo sa týka pohlavia, na jednu ženu pripadá 1,5-3 prípadov mužov (Ponsford in Konrad et al., 2011).

2. Symptomatológia

Pozornosť odborníkov sa pri TBI pôvodne zameriavala predovšetkým na kognitívne zmeny, a to najmä na pamäť, pozornosť, poruchy vedomia, spomalenie myslenia (Milders, 2019). Z toho dôvodu je táto oblasť aj najviac prebádaná. V súčasnosti sa už výskumná pozornosť zameriava okrem kognitívnych aj na psychosociálne a emocionálne

dôsledky. Symptomatológia je závislá od oblastí mozgu, v ktorých došlo k najintenzívnejšiemu poraneniu. Okrem spomínaných kognitívnych príznakov je možné pozorovať príznaky ako malátnosť, dezorientácia v čase a priestore, senzo-motorické poruchy, senzitivita na hluk či svetlo, problémy rečového charakteru a artikulácie, problémy v komunikácii a komunikačných schopnostiach (expresia, porozumenie verbálnym aj neverbálnym signálom iných osôb), problémy so zmyslovým vnímaním a spracovávaním prijatých informácií (anosmia a pod.), poruchy očných pohybov, taktilné senzácie, insomnia, vznik porúch osobnosti a afektívnych porúch ako depresia, úzkosť, iritabilita (Milders, 2019; Konrad et al., 2011). Niektorí autori navyše upozorňujú aj na metabolické ťažkosti. Do tejto kategórie zahŕňajú problémy imunitného, hormonálneho a tráviaceho charakteru, ktoré nie sú také zjavné, avšak rovnako veľmi často predstavujú sprievodné symptómy poranenia hlavy. Vzhľadom na rôznorodosť možných sprievodných symptómov TBI a rozdielny priebeh rekonvalescencie sú aj liečebné postupy značne variabilné a prispôsobené individuálnym potrebám (Dawson et al., 2007).

Okrem bezprostredných dôsledkov po úraze (dezorientácia, bezvedomie a pod.) a symptomatológie odhaľujúcej sa postupne v čase, hrozí pri traumatickom poškodení mozgu ešte aj riziko možného vzniku tzv. druhotného poranenia (secondary/delayed TBI). Ide o neurologické poškodenie, ktoré zvyčajne nevzniká v prvej fáze úrazu ale postupne sa vyvíja v čase, pričom častokrát ho nie je možné vopred predikovať. Ide o komplikácie vyplývajúce z primárneho poškodenia mozgu. Môže nastať v priebehu niekoľkých hodín, dní až týždňov po prvotnom úraze. Dráždi už aj tak narušenú homeostázu poraneného mozgu. Najčastejšie sa tak deje v dôsledku cerebrálnej ischémie, zápalu, infekcie a opuchu mozgu (Finnie, 2016). Väčšina prípadov sekundárneho poranenia mozgu po úraze je spôsobená opuchom mozgu, narastajúcim vnútrolebečným tlakom a následným znížením kraniálneho toku, ktorý vedie k ischémii (Ghajar, 2000). Dôležitú rolu tu zohráva prvotná adekvátne starostlivosť zdravotníckeho personálu ako aj šetrný prevoz do nemocnice. Už voľba a spôsob transportu má dopady na následný priebeh liečby. V rámci prevencie sa odporúča predovšetkým oddych a pokoj, pričom dĺžka tohto pokojového obdobia závisí od miery poškodenia, s možným trvaním aj niekoľko týždňov, aby bol mozgu zabezpečený dostatok času

na rekonvalescenciu a aby sa minimalizovalo riziko vzniku sprievodných komplikácií (Engström et al., 2020).

3. Používané postupy a metódy

Už na mieste úrazu dochádza k prvotnému vyšetreniu (zhodnoteniu) závažnosti stavu pacienta, na základe čoho sa stanovuje ďalší postup opatery. Najčastejšie používanou metódou je Glasgow Coma Scale. (GCS). Ide o zhodnotenie aktivity pacienta, zamerané na tri oblasti: očné, verbálne a motorické reakcie. Pri očných reakciách sa sleduje to, či pacient reaguje na oslovenie, na bolesť, či spontánne sleduje situáciu a predmety okolo seba, prípadne nevykazuje žiadnu odozvu. Pri verbálnych reakciách sa sleduje orientácia v čase, priestore, osobných údajoch, zmätenosť, neadekvátna voľba slov, nezdrozumiteľnosť zvukov, prípadne nevykazuje žiadnu odozvu. Pri motorickej reaktivite sa sledujú vôľové pohyby na základe pokynov zdravotníka, pohyby smerom k zraneniu, snaha eliminovať bolesť, abnormálna flexibilita a pod. Týmto vyhodnotením všetkých kategórií je pacientovi priradený jeden z 5 stupňov závažnosti poúrazového stavu: mierne, stredné, ťažké poškodenie, bezvedomie či smrť. Z tohto zhodnotenia je možné predikovať dĺžku rekonvalescencie ako aj závažnosť neskôr prejavujúcej sa symptomatológie (Dikmen et al., 2017). Vyhodnocovanie týmto spôsobom nie je vždy jednoduché a môže byť skreslené predošlým farmakologickým zásahom zdravotníkov.

Vzhľadom na to, že ďalšia symptomatológia sa vyvíja postupne v čase po úraze, v rámci výskumov sa tieto zmeny monitorujú opakovaním testovaní (tzv. follow-up testovanie) v určitom stanovenom časovom rozmedzí, kedy prvotné testovanie prebieha zvyčajne niekoľko hodín po úraze a následné prebehnú vždy po istom (výskumníkmi vopred stanovenom) čase niekoľkých týždňov až mesiacov po úraze (Nelson et al., 2016). Opakovania se konajú v takej frekvencii a časovom rozostupe, v závislosti od potreby výskumu a špecifik sledovanej problematiky. Umožňuje sa tým sledovať priebežné čiastkové zmeny v kvalite fungovania kognitívnych funkcií. Hlavným kritériom závažnosti je prítomnosť bezvedomia a jeho trvanie bezprostredne po úraze (Ghajar, 2000). Z viacerých výskumov vyplýva, že k najrapídnejšiemu zotavovaniu sa mozgu dochádza v priebehu niekoľkých týždňov po úraze. V priebehu 1-3 mesiacov dochádza vo väčšine prípadov k úplnému navráteniu do normálneho fungovania. Celkovo sa za obdobie

možného návratu narušených kognitívnych funkcií považuje obdobie 6-12 mesiacov po úraze. Pokiaľ k prirodzenému zlepšeniu nedôjde v tomto čase, je vysoká pravdepodobnosť, že bez podpornej terapie a liečby už k výraznej zmene nedochádza. Konrad et al. (2011) spomína, že deficity v kognitívnej oblasti je možné zaznamenať aj 6 rokov po úraze hlavy. Pri miernejších poraneniach sa po dvojtyždňovom absolútnom relaxe 90% symptómov vytráti (Engström et al., 2020). Väčšina ľudí s TBI sa navráti do bežného fungovania, avšak stále ostáva niekoľko tisíc prípadov pacientov ročne, u ktorých symptómy pretrvávajú. A práve tejto dlhodobo pretrvávajúcej symptomatológii je potrebné venovať výskumnú pozornosť v oblasti neuropsychológie.

Z psychologického hľadiska sa postupuje využitím rôznych testovacích batérií, ako aj pozorovaním správania jednotlivca po úraze. Na pozorovanie symptomatológie a zaznamenávanie jej zmien v čase slúži niekoľko psychologických dotazníkových metód. Výskumné batérie môžu byť zostavené zo štandardných dotazníkov zameraných na určitú psychickú funkciu pre bežnú populáciu, no čoraz viac vidíme snahy štandardizovať testové metódy priamo na pacientov s traumatickým poranením mozgu. Na toto použitie slúži Post-traumatic syndrome checklist. Tento dotazník sleduje prítomnosť možných 12 symptómov častých pri TBI. Ide o zmeny: kognitívne (pamäť, koncentrácia), fyzické (bolesť hlavy, vyčerpanosť, závraty, rozmazané videnie, senzitivita na svetlo a hluk, insomnia), emocionálne (iritabilita, vznetlivosť, anxieta) (Dikmen et al., 2017). NIH Toolbox je testová batéria zameraná na hodnotenie neurologických zmien, správania a funkčnej kognície. Pôvodne bola skonštruovaná pre účely zdravej populácie, no postupom času sa špecializovala. Je často používaná u pacientov s TBI (najmä v USA, kde bola vyvinutá). Na základe jej výsledkov je možné rozlišovať pacientov s miernym, stredným a ťažkým TBI. V rámci nástroja sú posudzované 4 oblasti: kognitívna, emocionálna, motorická a senzorická. Momentálne vznikajú snahy presadiť tento nástroj ako hlavný výskumný nástroj pri TBI, na zabezpečenie zjednotenia výskumných zistení (Tulsky et al., 2017). Jedným z mála nástrojov štandardizovaných pre detskú populáciu je Sport concussion assessment tool 2 (SCAT-2), ktorý je určený pre deti a adolescentov (Snyder, Bauer, 2014). Okrem vyššie spomínaných nástrojov sa využíva aj sledovanie očných pohybov, nakoľko je preukázané, že ich zmeny predstavujú

častý sprievodný príznak úrazov hlavy. Binokulárny eye-tracking sa ako neinvazívna metóda v neuropsychiatrickej praxi používa už posledných 30 rokov. Zmeny v očných pohyboch v dôsledku úrazu hlavy sú zaznamenané už v zachovaných písomných prameňoch z obdobia starého Egypta. Viac ako 65% vojenských veteránov s TBI má (okrem iných problémov) narušenú synchronicitu očí (Samadani et al., 2015). Okrem spomenutých dotazníkových metód, štandardizovaných pre pacientov po úraze hlavy, v mnohých výskumoch sa používajú aj bežnejšie diagnostické metódy. Na sledovanie psychoneurologických dôsledkov úrazu a priebehu liečby sú používané rôzne dotazníkové batérie, v závislosti od zamerania výskumu. V štúdiách sa spomínajú viaceré, medzi nimi aj Stroopov test exekutívnych funkcií, California verbal learning test (CVLT-II), Trail making test (sledovanie riešenia problémov, flexibility myslenia, plánovania), Controlled oral association test (COWAT), FAS test, Word memory test WMT, Beck depression inventory BDI, Hospital anxiety and depression scale (HASD) či Wechslerov test. Vzhľadom na to, že mierne poškodenia mozgu častokrát nie sú jasne viditeľné zobrazovacími metódami, akými sú CT či MRI, sú tieto metódy veľmi cennými ukazovateľmi závažnosti ako aj zlepšovania v čase (Mondello et al., 2011). Okrem toho sa v súčasnosti využíva sledovanie biomarkerov, ktoré predstavujú merateľné indikátory zmien v organizme prostredníctvom krvného obrazu, ktorý môže poskytnúť informáciu o tom, či k poraneniu došlo a o jeho závažnosti. Výhoda diagnostiky z krvného obrazu je v tom, že dokáže zaznamenať aj mierne poranenie, pričom nie je potrebná ďalšia manipulácia s človekom, ktorá by mohla vyvolať zhoršenie stavu (Mondello et al., 2011).

Pokiaľ nie je traumatické poškodenie mozgu správne diagnostikované a následne adekvátne liečené, stav mozgovej aktivity sa môže ďalej zhoršovať a môže sa zvýšiť riziko smti pacienta (Ghajar, 2000). Z toho dôvodu je potrebná včasná diagnostika a nasadenie adekvátnej liečby, ktorá by zabránila vzniku dlhodobých následkov úrazu (Snell et al., 2009).

4. Medzipohlavné rozdiely

Hoci sú preukázané isté medzipohlavné rozdiely z pohľadu sexuálneho dimorfizmu zo štrukturálneho ako aj funkčného hľadiska, doposiaľ nebola úrazom hlavy z hľadiska závažnosti, typu symptomatológie a priebehu zotavovania sa venovaná výrazná výskumná pozornosť. Len veľmi málo

sa vie o tom, ako ľudský organizmus odlišného pohlavia reaguje na úraz mozgu (z pohľadu miery závažnosti úrazu a následnej rekonvalescencie). Sexuálny dimorfizmus mozgu sa prejavuje zo štrukturálneho hľadiska v hmotnosti, veľkosti (úmernej postave ženy a muža), v štruktúrach, neuronálnej hrúbke kortexu ako aj rozdielnom neuronálnom prepojení jednotlivých častí. Z funkčného hľadiska ide o rozdielne spôsoby spracúvania informácií, väčšia funkčná asymetria hemisfér u mužov a intenzívnejšie hemisférické prepojenie (cez corpus callosum) u žien (Slewa-Younan, 2004). Vo výskumných vzorkách je napriek týmto faktom možné pozorovať nerovnomerné zastúpenie žien a mužov, a to s výrazne vyšším počtom mužov. Tieto výskumy sa často zameriavajú na rizikových športovcov či vojnových veteránov. V jednej z prvých nám známych výskumných publikácií z oblasti medzipohlavných rozdielov (Groswasser et al., 1998) bola u žien preukázaná vyššia predispozícia k lepšej poúrazovej funkčnosti, resp. že zotavovacie schopnosti žien boli lepšie než u mužov. Autori toto zistenie pripisujú progesterónu, ktorý by v ženskom organizme mohol pôsobiť ako istá ochrana nervového systému. Podobne aj Slewa-Younan (2004) zistili závažnejší stupeň poškodenia u mužov aj napriek tomu, že u oboch pohlaví sa jednalo o úraz spôsobený pri závažnej rýchlostnej automobilovej nehode a stredné až ťažké poranenie. Vo výskume Krausa et al. (2000) ženy naopak vykazovali horšiu schopnosť zotavovania než muži, a rovnako tiež vyššiu mortalitu, častejší nástup vegetatívneho stavu či závažné poškodenia mozgu. Zaujímavou publikáciou je metaanalýza 20 výskumov (Farace, Alves, 2000) z ktorej vyplýva, že v 17/20 štúdií mali po úraze hlavy horšie predispozície na rekonvalescenciu a závažnejší priebeh práve ženy. Dôležitou limitáciou všetkých spomínaných štúdií je nerovnomerné zastúpenie žien a mužov. Kontos et al. (2012) zase sledovali symptomatológiu poúrazovej depresie (postconcussion depression) u stredoškolských a vysokoškolských atlétov. Zistili, že ženy v ich výskume mali väčšie riziko vzniku otrasu mozgu a dlhodobejšieho trvania neurokognitívnej symptomatológie. Ženy tiež preukazovali vyššiu mieru poúrazovej depresie než muži.

5. Vývinové špecifiká ľudského organizmu

Niektorí autori (Kontos et al., 2012; Nelson et al., 2016) sa domnievajú, že kľúčovou premennou pri poraneniach hlavy by mohol byť vek, ktorému

sa budeme venovať v nasledujúcej časti. U detí sú prítomné špecifické biochemické, neurologické a fyziologické rizikové faktory, v dôsledku ktorých dochádza k závažnejším poraneniam a tiež k dlhšej dobe zotavovania (Nelson et al., 2016). Medzi možné rizikové faktory u detí patrí vyvíjajúci sa citlivý nervový systém, tenšie kraniálne kosti, sila krčného svalstva, hrúbka a pevnosť lebky, veľkosť mozgu, cerebrálny prietok krvi, miera myelinizácie, a pod. Najčastejšími dôsledkami úrazu hlavy u detí sú rôzne zhoršenia v kognitívnej a behaviorálnej oblasti (Sarmiento et al., 2019). U približne 15-20% detí, ktoré prekonali stredný až silný úraz hlavy, sa rozvinulo tzv. SADHD (secondary/delayed ADHD) v priebehu 6 mesiacov po úraze. Vznik ADHD symptomatológie je u detí pomerne častý. Prejavuje sa narušením schopnosti adaptability a zhoršením kognitívnych schopností. Prediktormi vzniku môžu byť psychosociálne faktory, nižšia miera prirodzenej adaptácie na zmeny ešte pred úrazom, no samozrejme veľa závisí aj od závažnosti a druhu úrazu hlavy (Levin et al., 2007). Je dôležité úrazy hlavy nepodceňovať, nakoľko predstavujú hlavnú príčinu smrti detí a mladých dospelých (Mondello et al., 2011).

Čo sa týka mladej dospelosti spomenieme výskum zaoberajúci sa úrazmi atlétov (porovnávali stredoškóľákov a vysokoškóľákov) pri športe. Z výsledkov neboli zistené signifikantné vekové odlišnosti. Obom skupinám sa počas 14 dní bezprostredne po úraze z kognitívneho hľadiska prejavilo dočasné zhoršenie reakčného času ($P=0,001$), ktorý zároveň predstavuje signifikantný ukazovateľ závažnosti TBI, a dočasné zhoršenie vizuálnej pamäti ($p=0,001$). U mladších atlétov (stredoškóľákov) sa v porovnaní s vysokoškóľákmi preukázal o 2-2,5 dňa dlhší čas zotavovania a návratu pôvodných kognitívnych schopností (Kontos et al., 2012). Hoci sa javí, že by vek aj v rámci dospelšej populácie mohol zohrávať významnú rolu pri závažnosti a rekonvalescencii pacientov, výskumy s dospelou vzorkou častokrát nerozlišujú dospelých z hľadiska veku. Pri dospelosti sa výraznejšia pozornosť zameriava na staršiu populáciu a seniorov. Seniori v dôsledku úrazov hlavy čelia zvýšenému riziku vzniku neurodegeneratívnych porúch. Aj tu dochádza k zmenám v emocionálnej, fyziologickej ako aj kognitívnej oblasti, zasahujúcim do každodenného fungovania a medziľudských vzťahov (Johnson et al., 2010).

6. Spôsoby liečby, neurorehabilitácia, prevencia

Poranenia hlavy sú veľmi častým typom úrazov celosvetovo. Dôsledky sa netýkajú len psychologickkej a medicínskej oblasti ale náročnosťou liečby a zotavovacieho procesu zasahujú aj do ekonomickej a sociálnej oblasti života človeka. Symptomatológia sa môže v niektorých prípadoch okoliu javiť ako celková zmena osobnosti, na čo treba v rámci edukácie upozorniť rovnako pacienta, ako aj jeho rodinu a bližšie okolie. Mnohé príznaky nie sú zraneniu pripisované (pokiaľ je vznik postupný alebo oneskorený), čo môže viesť k neefektívnej liečbe alebo k úplnej absencii liečby. Okrem spomínanej edukácie sú pacientom poskytované psychologické programy (napr. KBT) ako aj farmakologická liečba symptómov (Snell et al., 2009). Často využívaná rehabilitácia spočíva v opätovnom učení sa a adaptovaní sa na každodenné fungovanie. Veľmi účinné sa ukazuje byť tréningovanie kognitívnych funkcií rozličnými aktivitami na znovunavodenie optimálnej aktivity jednotlivých mozgových oblastí a funkcií ako pamäť, komunikačné schopnosti, pozornosť, exekutívne motorické činnosti a pod. (Griesbach et al., 2009). V rámci takejto kognitívnej, emocionálnej, motorickej či behaviorálnej rehabilitácie sa najmä v zahraničí pomerne často využíva tzv. neuronálna muzikoterapia. Ide o aktívne zapojenie pacienta do hudobného procesu za využitia poznatkov o neuronálnej plasticite (Bronson et al., 2018). Ďalšou neinvazívnou možnosťou je v súčasnosti skúmaná terapia infra-červeným svetlom (transcranial LED therapy). Podľa doterajších zistení môže zlepšiť kognitívne schopnosti ľuďom s chronickým alebo miernym traumatickým poškodením mozgu. Aplikácia červeného svetla podľa autorov podporuje funkciu mitochondrií (najmä v hypoxických/oslabených bunkách) zvýšením produkcie ATP, ktorý je dôležitý pre bunkový metabolizmus (Naeser et al., 2014). Zaujímavým spôsobom liečby traumatického poškodenia mozgu je tiež použitie EEG neurofeedbacku, ktorý sa spomína už od roku 1987 (May et al., 2013). Neurofeedback funguje na báze spätnej väzby, ktorú poskytuje prístroj v závislosti od nameraných biologických hodnôt. Je to zobrazovacia metóda, ktorá umožňuje sebareguláciou doceliť požadovaný stav. Prístroj dáva pacientovi vizuálny alebo zvukový signál o zmenách v jeho mozgovej aktivite. U zdravých ľudí slúži na posilnenie mentálnej výkonnosti a v súčasnosti sa používa tiež pri práci s ľuďmi s ADHD, pri chronických bolestiach, depresiách, mozgovej porážke, u ľudí autistického

spektra, pri epilepsii a Alzheimerovej chorobe a pri rôznych kognitívnych dysfunkciách (Koberda, 2015). Ďalšou možnosťou je transkraniálna magnetická stimulácia (traumatic static magnetic stimulation, tSMS). Ide o neinvazívnu, pomerne novú metódu stimulácie mozgu. Pôsobením na konkrétnu oblasť mozgu je možné pôsobiť na jej fungovanie. Momentálne už existujú zistenia z oblasti pôsobenia na vizuálny kortex, rečové centrá, motorický kortex. Účinky však nie sú dlhotrvajúceho charakteru. Jedná sa zväčša o trvanie niekoľkých minút po pôsobení (Oliviero et al., 2011). Preto sa v súčasnosti zvažujú a testujú možnosti implantovať pod pokožku malé magnetické telieska, ktoré by na danú oblasť pôsobili konštantne. Aktuálne v tejto oblasti prebieha laboratórne testovanie. Ako podporná dôležitá súčasť liečby sa využíva psychoterapia (individuálna, skupinová, rodinná). Dôležitou súčasťou je tiež edukácia, predovšetkým preventívne programy pre mladých ľudí a osvetové programy o tejto problematike.

Bibliografia:

BRONSON, H. - VAUDREUIL, R. - BRADT, J. (2018). Music therapy treatment of active duty military: An overview of intensive outpatient and longitudinal care programs. *Journal of music therapy perspectives*, vol. 36, no.2 pp. 195-206. ISSN 2053-7387.

DAWSON, D.R. - SCHWARTZ, M.L. - WINOCUR, G. - STUSS, D.T. (2007). Return to productivity following traumatic brain injury: Cognitive psychological, physical, spiritual and environmental correlates. *Disability and Rehabilitation*, vol. 29, no. 4, pp. 301-313. ISSN 0963-8288.

DIKMEN, S. - MACHAMER, J. - TEMKIN, N. (2017). Mild traumatic brain injury: Longitudinal study of cognition, functional status, and post-traumatic symptoms. *Journal of neurotrauma*, vol. 34, no. 8, pp. 1524-1530. ISSN 1557-9042.

ENGSTRÖM, A. - JUMISKO, E. - SHAHIM, P. - LEHTO, N. - BLENNOW, K. - YETTERBERG, H. - TEGNER, Z. (2020). Losing the identity of a hockey player: the long-term effects of concussions. *Concussion*, vol. 5, no. 2, pp. 1-12. ISSN 2056-3299.

FARACE, E. - ALVES, W.M. (2000). Do women fare worse: a metaanalysis of gender differences in traumatic brain injury outcome. *Journal of neurosurgery*, vol. 93, no. 4, pp. 539-545. ISSN 1933-0693.

- FINNIE, J.W. (2016). Forensic pathology of traumatic brain injury. *Veterinary Pathology*, vol. 53, no. 5, pp. 962-978. ISSN 1544-2217.
- GHAJAR, J. (2000). Seminar – Traumatic brain injury. *The Lancet*, vol. 356, pp. 923-929. ISSN 0140-6736.
- GRIESBACH, G.S. - HOVDA, D.A. - GOMEZ-PINILLA, F. (2009). Exercise-induced improvement in cognitive performance after traumatic brain injury in rats is dependent on BDNF activation. *Brain research*, vol. 1288, pp. 105-115. ISSN 0006-8993.
- GROSWASSER, Z. - COHEN, M. - KEREN, O. (1998). Female TBI patients recover better than males. *Brain injury*, vol. 12, no. 9, pp. 805-808. ISSN 1362-301X.
- JOHNSON, V.E. - STEWART, W. - SMITH, D.H. (2010). Traumatic brain injury and amyloid-Beta pathology: a link to Alzheimer's disease?. *Nature reviews neuroscience*, vol. 11, no. 5, pp. 361-370. ISSN 1471-0048.
- KOBERDA, J.L. (2015). LORETA Z-score neurofeedback-effectiveness in rehabilitation of patients suffering from traumatic brain injury. *Journal of neurology and neurobiology*, vol. 1, no. 4, pp. 1-9. ISSN 2379-7150.
- KONRAD, C. - GEBUREK, A.J. - BLUMENROTH, H. - FISCHER, B. - HUSSTEDT, I. - AROLT, V. - SCHIFFBAUER, H. - LOHMANN, H. (2011). Long-term cognitive and emotional consequences of mild traumatic brain injury. *Psychological medicine*, vol. 41, no. 6, pp. 1197-1211. ISSN 1469-8978.
- KONTOS, A.P. - COVASSIN, T. - ELBIN R.J. - PARKER, T. (2012). Depression and neurocognitive performance after concussion among male and female high school and collegiate athletes. *Archives of physical medicine and rehabilitation*, vol. 93, no. 10, pp. 1751-1756. ISSN 1532-821X.
- KRAUS, J.F. - PEEK-ASA, C. - McARTHUR, D. (2000). The independent effect of gender on outcomes following traumatic brain injury: a preliminary investigation. *Neurosurgical focus*, vol. 8, no. 1, pp. 1-7. ISSN 1092-0684.
- MAY, G. - BENSON, R. - BALON, R. - BOUTROS, N. (2013). Neurofeedback and traumatic brain injury: A literature review. *Annals of clinical psychiatry*, vol. 25, no. 4, pp. 289-296. ISSN 1573-3238.
- MILDERS, M. (2019). Relationship between social cognition and social behaviour following traumatic brain injury. *Brain Injury*, vol. 33, no. 1, pp. 62-68. ISSN 0269-9052.

MONDELLO, S. - MULLER, U. - JEROMIN, A. - STREETER, J. - HAYES, R.L. - WANG, K. (2011). Blood-based diagnostics of traumatic brain injuries. *Expert review of molecular diagnostics*, vol. 11, no. 1, pp. 65-78. ISSN 1473-7159.

NAESER, M.A. - ZAFONTE, R. - KRENGEL, M.H. - MARTIN, P.I. - FRAZIER, J. - HAMBLIN, M.R. - KNIGHT, J.A. - MEEHAN, W.P. - BAKER, E.H. (2014). Significant improvements in cognitive performance post-transcranial, red/near-infrared light-emitting diode treatments in chronic, mild traumatic brain injury: open-protocol study. *Journal of neurotrauma*, vol. 31, pp. 1008-1017. ISSN 0897-7151.

NELSON, L.D. - GUSKIEWICZ, K.M. - BARR, W.B. - HAMMEKE, T.A. - RANDOLPH, C. - AHN, K.W. - WANG, Y. - McCREA, M. (2016). Age differences in recovery after sport-related concussion: a comparison of high school and collegiate athletes. *Journal of athletic training*, vol. 51, no. 2, pp. 142-152. ISSN 1947-380X.

OLIVIERO, A. - MORDILLO-MATEOS, L. - ARIAS, P. - PANYAVIN, I. - FOFFANI, J.A. (2011). Transcranial static magnetic field stimulation of the human motor cortex. *The journal of physiology*, vol. 589, no. 20, pp. 4949-4958. ISSN 1469-7793.

SAMADANI, U. - RITLOP, R. - REYES, M. - NEHRBASS, E. - LI, M. - LAMM, E. - SCHNEIDER, J. - SHIMUNOV, D. - SAVA, M. - KOLECKI, R. - BURRIS, P. - ALTOMARE, L. - MEHMOOD, T. - SMITH, T. - HUANG, J.H. et al. (2015). Eye tracking detects disconjugate eye movements associated with structural traumatic brain injury and concussion. *Journal of neurotrauma*, vol. 32, no. 8, pp. 548-556. ISSN 1557-9042.

SARMIENTO, K. - THOMAS, K.E. - DAUGHERTY, J. - WALTZMAN, D. - HAARBAUER-KRUPA, J.K. - PETERSON, A.B. - HAILEYESUS, T. - BREIDING, M.J. (2019). Emergency department visits for sports- and recreation-related traumatic brain injuries among children. *MMWR*, vol. 68, no. 10, pp. 237-242. ISSN 2380-8942.

SLEWA-YOUNAN, S. - GREEN, A.M. - BAGULEY, I.J. - GURKA, J.A. - MAROSSZEKY, J.E. (2004). Sex differences in injury severity and outcome measures after traumatic brain injury. *Archives of medicine and rehabilitation*, vol. 85, no. 3, pp. 376-379. ISSN 0003-9993.

SNELL, D.L.S. - SURGENOR, L.J. - HAY-SMITH, E.J. - SIEGERT, R.J. (2009). A systemic review of psychological treatments for mild traumatic

brain injury: An update on the evidence. *Journal of clinical and experimental neuropsychology*, vol. 31, no. 1, pp. 20-38. ISSN 1744-411X.

SNYDER, A.R. - BAUER, R.M. (2014). A normative study of the sport concussion assessment tool (SCAT2) in children and adolescents. *The clinical neuropsychologist*, vol. 28, no. 7, pp.1091-1103. ISSN 1744-4144.

TULSKY, D.S. - CARLOZZI, N.E. - HOLDNACK, J. - HEATON, R.K. - WONG, A. - GOLDSMITH, A. - HEINEMANN, A.W. (2017). Using the NIH Toolbox cognition battery (NIHTB-CB) in individuals with traumatic brain injury. *Rehabilitation psychology*, vol. 62, no. 4, pp. 413-424. ISSN 1939-1544.

WEINTRAUB, S. - DIKMEN, S. - HEATON, R. K. - TULSKY, D.S. et al. (2015). The cognition battery of the NIH Toolbox for Assessment of neurological and behavioral function: validation in an adult sample. *Journal of the international neuropsychological society*, vol. 20, no. 6, pp. 567-578. ISSN 1469-7661.

Mária Dědová - Erik Hrnčiarik - Zuzana Lopatková (zost.)
DOCTORANDORUM DIES 2021
Vydanie prvé

Recenzenti: prof. PhDr. Marta Dobrotková, CSc.
 prof. PhDr. Jaromír Feber, CSc.
 prof. PhDr. Ivan Gerát, PhD.
 PhDr. Peter Guráň, PhD.
 doc. Mgr. Ingrid Halászová, PhD.
 doc. PaedDr. Vladimíra Kurincová Čavojová, PhD.
 doc. PhDr. Zuzana Lopatková, PhD.
 prof. PhDr. Silvia Miháliková, PhD.
 doc. PhDr. Marián Špajdel, PhD.

Vydavateľ: © Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

ISBN 978-80-568-0405-6

EAN: 9788056804056

